

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1965

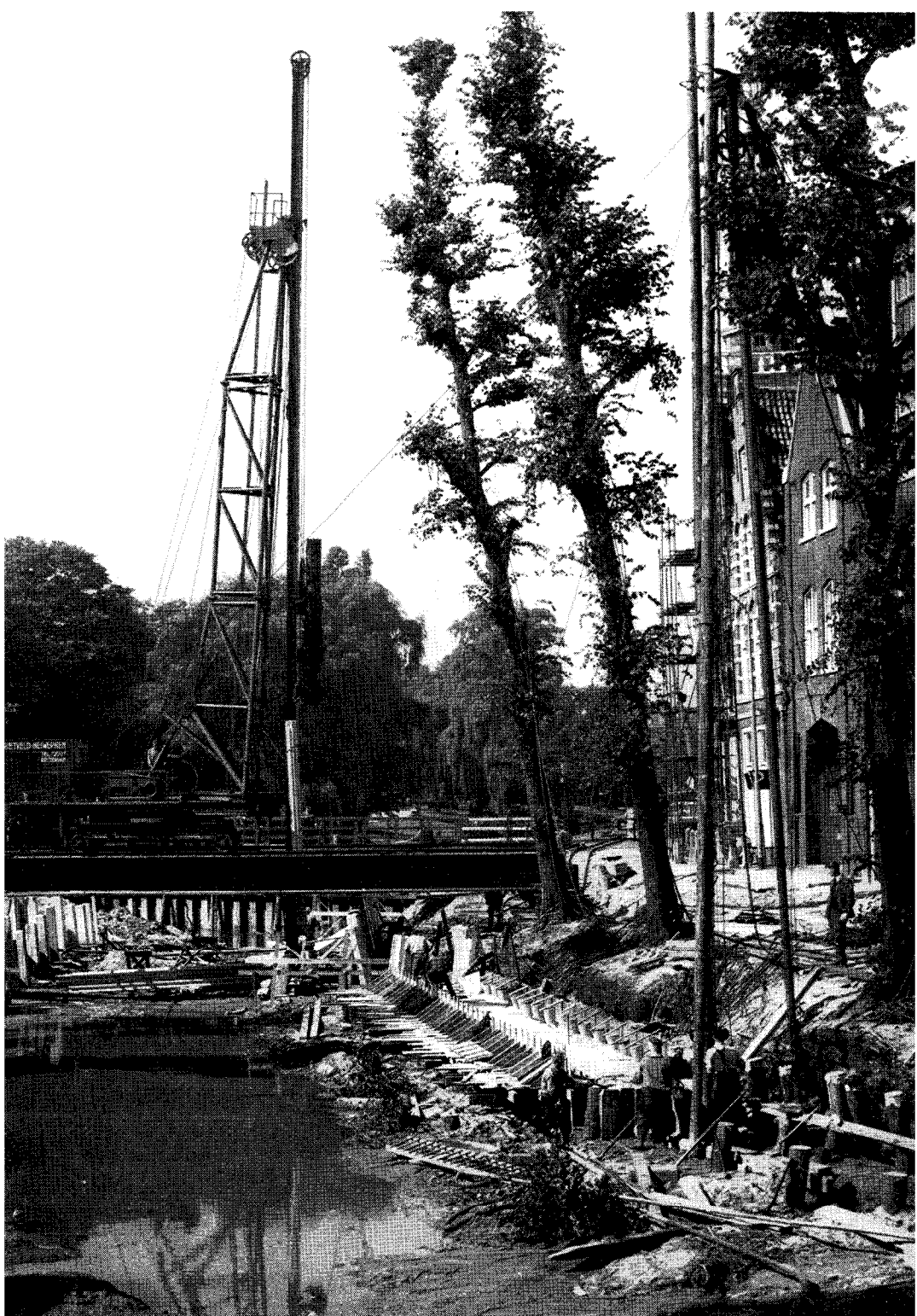
GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1965

Frontispiece

Werkzaamheden aan het Steenschuur.
Foto C. Klarenberg. (N.L.C.)

J A A R B O E K J E

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1965

ZEVEN EN VIJFTIGSTE DEEL

**GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A.W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN**

Voorwoord

De redactie-commissie biedt de leden het 57e Jaarboekje aan met heel veel dank aan de auteurs en andere medewerkers. Door onverwachte omstandigheden is de verschijning, zeer tot onze spijt, dit jaar belangrijk vertraagd. Op een enkele wijziging in de lay-out zij hier gewezen. De lijst van illustraties, die in de jaargangen 1963 en 1964 achterin het boekje was opgenomen, vervalt. Een opgave van de illustraties, die bij de respectieve bijdragen behoren, is aan het eind daarvan opgegeven, maar de illustraties blijven doorlopend genummerd. Deze verandering komt vooral de overdrukken ten goede.

De heer G. 't Hart, archivaris van het hoogheemraadschap Rijnland, was bereid de vacature, ontstaan door het overlijden van de Heer W. F. van der Burgh, te vervullen.

De Redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

Prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis **Kloksteeg** nr. 2; en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht nr. 83, waar eertijds het weversambacht werd **uitgeoefend**.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouchovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Dr. W. C. Braat (1931), voorzitter (1960).

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1960), onder-voorzitter (1964).

P. L. Gillissen (1957), *secretaris-penningmeester*. Burggravenlaan 48. Tel. 24851. Girorekening vereniging Oud-Leiden 175228.

Mejuffrouw A. J. van Nienes (1954).

Ir. H. A. van Oerle (1957).

Mr. P. de Clercq (1958).

Mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga (1963).

Ir. H. H. Vos (1964).

H. Th. D. Dijkstra (1965).

Mr. G. C. van der Willigen (1965), aangewezen door het Gemeentebestuur.

Mejuffrouw W. M. J. de Boer (1960), aangewezen door de V.V.S.L.

C. P. Briët (1964), aangewezen door het L.S.C.

Erelid: A. **Bicker** Caarten (1965).

Lid van verdienste: G. van der Mark (1954).

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: **Het** secretariaat.
Contributie: f. 10.— per jaar. Juniores, tot 21 jaar, en studenten f. 3.50 per jaar.

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ingesteld december 1902

Mejuffrouw mr. A. J. Versprille (1963), *voorzitter*.
Drs. B. N. Leverland (1963), secretaris, Boisotkade 2a.
Mejuffrouw I. van den Bosch (1958).
Dr. P. C. Boeren (1963).
G. 't Hart (1964).
Voor kopij Leids Jaarboekje:
het secretariaat der Redactiecommissie.

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat mr. E. Rijke)

Ingesteld 1 juni 1945

Prof. dr. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1965), *voorzitter*.
A. Bicker Caarten, secretaris, Maredijk 23, tel. 24054.
G. Groen, *penningmeester*.
G. van der Mark.
H. Th. D. Dijkstra.

Commissie voor Volkskunde

Ingesteld 11 september 1950

Dr. W. C. Braat, *voorzitter*.
Mejuffrouw L. G. de Graaf, *secretaresse*, Johan de Wittstraat 26, tel. 525 14.
Mevrouw M. C. Blöte-Obbes, Voorschoten.
H. J. de Kort, Hazerswoude.
L. C. J. Roozen.
Mejuffrouw M. Veldhuyzen.
Dr. Chr. C. Vlam.

Excursie-commissie

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.
P. L. Gillissen, secretaris, Burggravenlaan 48, tel. 24851.
A. Sevenster.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*:
Mr. E. E. Menten.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarlanderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: G. M. Zoetemelk (1946).

Alphen aan den **Rijn**: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Dorp: A. A. Boehmer (1958).

Hazerswoude-Rijndijk en Kouderkerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950)

Katwijk: C. Varkevisser (1950).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: Ir. A. F. de Graaff (1960).

Noordwijk:

Noordwijkerhout: J. J. Bergman (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945) .

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout:

Voorschoten: W. J. Berghuis (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: L. G. Oosterling (1960).

Woubrugge: J. C. van Wageningen (1953).

Zoeterwoude: J. C. Bruigom (1955).

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD - LEIDEN OVER 1964

Voordat ik overga tot het vermelden van de wederwaardigheden van de vereniging breng ik in herinnering het overlijden van prof. mr. H. F. W. D. Fischer, die gedurende een reeks van jaren als voorzitter van de commissie Het Leidsche Woonhuis zijn beste krachten aan het werk van die commissie heeft gegeven.

Het periodiek aftredende bestuurslid mr. P. de Clercq werd in de op 19 februari 1964 gehouden ledenvergadering herkozen. Ir. D. IJ. Lem was eveneens aan de beurt van aftreden, doch stelde, hoewel herkiesbaar, zijn plaats beschikbaar. In zijn plaats koos de ledenvergadering ir. H. H. Vos.

Namens het bestuur breng ik ir. Lem dank voor het vele en belangrijke werk dat hij in het belang van Oud-Leiden heeft verricht.

Het Leidsch Studentencorps wees in de plaats van de heer D. den Heyer als bestuurslid aan de heer C. P. Briët.

De heer J. Hennes nam tegen het eind van het verslagjaar ontslag als voorzitter van de excursie-commissie, de heer P. M. Schenk als lid. Namens het bestuur wordt hier aan beide heren dank gebracht voor het door hen in hun kwaliteit verrichte werk. In de vacatures voorzag het bestuur door benoeming van dr. S. J. van Ooststroom tot voorzitter en van de heer A. Sevenster tot lid.

In de vacature in de commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje, in 1963 ontstaan door het overlijden van de heer W. F. van der Burgh, benoemde het bestuur de heer G. 't Hart.

Tot lid van de kascommissie benoemde de ledenvergadering de heer L. H. Bodde Bouman.

Het aantal leden bedroeg 927 op 1 januari 1964 en aan het eind van het jaar 952, zodat een vooruitgang werd geboekt van 25 leden. Onder de in 1964 ingeschreven leden bevinden zich acht juniorleden.

Van de door de ledenvergadering op 1 februari 1963 aan het bestuur gegeven machtiging tot het zo nodig met ingang van 1964 verhogen van de contributie voor de gewone leden tot ten hoogste tien gulden per jaar moest worden gebruik gemaakt. Het bestuur besloot tot verhoging met dien verstande dat de verhoogde contributie eerst moet worden betaald met ingang van 1965.

Het Jaarboekje 1964 was, dank zij de medewerkers die studies op ver-

schillend gebied ieverden en de zorg en toewijding van de commissie voor de redactie, wederom een welkome aanwinst.

Ter besparing van kosten besloot de commissie op elke bladzijde een regel meer te doen afdrukken. De foto's werden in het midden van het boekje gebonden.

Onder de titel: Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit, gaf Oud-Leiden de studie van dr. P. A. M. Geurts O. F. M. over mr. Willem van Assendelft, kanunnik-schoolmeester te Leiden, en het privilegium fori der Leidse universiteit (eerder verschenen in het Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, 1964) uit als monografie.

Een zeer bevreemdend aantal leden bestelde een exemplaar van het goed gerecenseerde boek.

De studie handelt over de reeds met name genoemde Haarlemse kanunnik die zich als lid van de universitaire gemeenschap van Leiden had laten inschrijven en van 1579 tot in 1591 te Leiden een katholieke school hield. Ondanks alle verbodsbepalingen leidde de school naast de officiële Latijnse stadsschool een zelfstandig leven. Waarschijnlijk volgden ook enkele niet-katholieke leerlingen het onderwijs van Van Assendelft.

Hoewel het stadsbestuur heel goed wist wie Van Assendelft was en wat hij deed, liet het zijn werkzaamheden oogluikend toe. Het Hof van Holland dacht, daar het de Gereformeerde religie wilde beschermen, er anders over en opende een proces tegen Van Assendelft vanwege zijn onderricht in de catechismus van Petrus Canisius. Van Assendelft beriep zich op de statuten van de universiteit volgens welke hij slechts voor de zgn. Vierschaar – de eigen rechtbank van de universiteit – kon terechtstaan. Er ontstond een verbeterd strijd, waarin ook de Staten van Holland werden betrokken. Het Hof van Holland moest tenslotte zwichten voor de vasthoudendheid van de universiteit en het stadsbestuur, die de kanunnik-schoolmeester ongemoeid wilden laten.

In later eeuwen beriep de universiteit zich bij voorkomende gelijksoortige gevallen steeds op het proces tegen Van Assendelft.

De studie van dr. Geurts doet zien dat er te Leiden in het begin van de opstand betere verhoudingen tussen verschillende volksgroepen bestonden dan vaak wordt aangenomen.

Het bestuur werd door één of meer leden vertegenwoordigd bij onderscheidene gebeurtenissen en wel bij de overdracht van het rectoraat der rijksuniversiteit; de herdenking van het vijfjarig bestaan van de Rijnlandse Molenstichting; de opening van de tentoonstelling over de geschiedenis van het Huis Dever te Lisse; de ten stadhuize van Leiden gehouden ontvangst ter gelegenheid van de verjaardag van H. M. de Koningin; de ontvangst bij

jhr. dr. L. W. E. van Heurns afscheid als rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland; de receptie naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van het Huys te Warmont; de receptie ter gelegenheid van jhr. mr. F. H. van Kinschots afscheid als burgemeester van Leiden, de studiebijeenkomst van de Culturele Raad van Zuid-Holland te Delft en de herdenking door de senaat der rijksuniversiteit van de 26e november 1940.

Op 9 april hield het bestuurslid van Oud-Leiden, ir. H. A. van Oerle, een lezing over de stad Leiden buiten zijn muren, voor welke lezing hij belangrijke bronnen op het Leidse Gemeente-archief had gevonden.

De grens van de stedelijke jurisdictie viel niet samen met de stadsmuren. Een belangrijk deel lag er buiten, de zogenaamde stadsvrijheden. Buiten de Zijlpoort lag zelfs een kleine voorstad.

Ook buiten deze stadsgrens oefende de Leidse magistraat nog een groot gezag uit. Tot op 500 roeden buiten de stad mocht er niet worden gebouwd en tot een grens van 800 roeden was hiervoor een speciale vergunning nodig. Dit voerde tot zoveel moeilijkheden met de omliggende ambachtsheerlijkheden dat de stad Leiden besloot deze aan te kopen. Het Leidse stadsbestuur was toen practisch heer en meester in een gebied dat zich uitstreckte tot Rijswijk.

Dit onderwerp vormt een hoofdstuk van de Historische Atlas van Leiden welke de heer van Oerle bezig is met steun van rijk en provincie samen te stellen.

Mr. H. van der Linden, secretaris van het Hoogheemraadschap Rijnland, sprak op 12 mei over het ontstaan en de taak van genoemde instelling welke reeds in 1226 bestond, hetgeen blijkt uit een charter van Graaf Willem 11.

Het ontstaan van Rijnland, dat reikt van de kust voorbij Zandvoort over Amsterdam, Woerden, Gouda en Leidschendam tot vlak bij Scheveningen, schreef spreker toe aan het feit dat in uitgestrekte gebieden het aanwezige veen in staat was grote hoeveelheden water vast te houden. Toen het veen langzamerhand verdween, werd, mede omdat de uitmonding van de Rijn omstreeks 800 bij Katwijk geen uitweg meer vond, hinder van overtollig water ondervonden, wat naar elders moest worden afgevoerd. Dit was alleen mogelijk door een lichaam met ruime bevoegdheden over een groot gebied in het leven te roepen, wat dan ook geschiedde. Thans dienen vier gemalen voor waterbeheersing en wel te Katwijk, Gouda, Halfweg en Spaarndam. De taak van Rijnland bestaat dan ook van oudsher in het beschermen van zijn meer dan 200 polders omvattende gebied met een oppervlakte van ruim 100.000 ha. tegen overstroming en in verwijdering van overtollig water. De laatste jaren behoort tot zijn taak het houden van toezicht op de zuiverheid van polder- en boezemwater.

Het bestuurslid ir. H. H. Vos hield op 12 november een causerie over te Delft verrichte opgravingen en over opgravingen naar overblijfselen van het Karthuizer klooster nabij Delft.

Aan de hand van dia's nam spreker zijn toehoorders mede langs verschillende punten in Delft waar tijdens de uitvoering van grond- en bouwwerken archeologische onderzoeken werden gedaan door de dienst van gemeentewerken, zulks in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Ir. Vos besprak uitvoerig de bij de opgraving aangetroffen fundamente van het Karthuizer klooster nabij Delft en de uit een zeven en dertigtal water- en afvalputten te voorschijn gekomen gebruiksvoorwerpen. Hij onderwierp de voorwerpen, die tijdens de pauze konden worden bezichtigd, aan een beschouwing zowel naar hun aard als naar de omstandigheden waaronder zij werden aangetroffen.

De oudste kastelen in Nederland was het onderwerp voor een lezing van de voorzitter van Oud-Leiden en wel op 11 december. Hij besprak het ontstaan van het particuliere kasteel in de na-Karolingische tijd. Vóór die tijd woonde de adel op onversterkte hoeven. Pas bij de toenemende anarchie en onveiligheid, veroorzaakt door de verzwakking van het vorstelijk gezag, werd het mogelijk (en ook veelal noodzakelijk) dat de edelen hun huizen gingen versterken. Door opgravingen o.a. is deze gang van zaken duidelijk geworden. De oudste kastelen in ons land en in vele andere streken van Europa waren eenvoudige houten torens op een kunstmatige heuvel, omgeven door een gracht.

Daartoe uitgenodigd door het bestuur van de Rijnlandse Molenstichting maakte op 23 mei een honderdtal leden onder leiding van de voorzitter van de stichting, de heer A. **Bicker** Caarten, een rondvaart over de **Braassemere**, de Kagerplassen en over de daar omheen gelegen wateren ter bezichtiging o.m. van aan de stichting toebehorende poldermolens.

Onder leiding van ondergetekende werden op 24, 27 en 31 augustus en op 1 september rondwandelingen gemaakt door het oudste gedeelte van Leiden. Op 5 september volgde een wandeltocht door het polderland en op 10 oktober een rijwieltocht. Een bezoek aan het gerestaureerde kasteel Duivenvoorde te Voorschoten werd gebracht op 12 september en een bezoek aan de Zaanstreek op 26 september.

Lezingen en excursies mochten zich in een grote belangstelling verheugen.

De door de gemeente Leiden ontworpen plannen tot sanering van het gedeelte van de stad gelegen tussen de Herengracht en de Zijlsingelgracht brengen helaas mede dat het aan Oud-Leiden toebehorende woonhuis **Oranje**gracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend, moet worden

afgebroken. In overleg met het gemeentebestuur wordt gezocht naar een passende plaats waar het huis kan worden herbouwd.

De bronzen gedenkplaat met het borstbeeld van de staatsman en rechtsgeleerde **Joan** Melchior Kemper aan de gevel van zijn woonhuis Breestraat 109, in 1913 door Oud-Leiden aangebracht ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van Nederlands onafhankelijkheid kon na de verbouwing van de gevel van genoemd huis daar niet opnieuw worden aangebracht. Het bestuur beraadt zich over een voor het aanbrengen van het borstbeeld passende plaats.

In de kosten van herstel van één van de weinige in ons land overgebleven overhalen (voor het over land brengen van kleine vaartuigen van lager naar hoger gelegen water en omgekeerd) en wel voor de overhaal gelegen in de Blauwe polder nabij de Blauwe molen te Hoogmade, werd een bijdrage toegezegd.

De bijna onleesbaar geworden inscriptie in de gevelsteen van het Jean Pesijnshof aan de Kloksteeg nr. 21, vermeldend dat John Robinson, de leider van de om hun geloof uit Engeland naar Nederland uitgeweken **Pilgrimfathers**, van 1611-1625 daar ter plaatse heeft geleefd, werd door de zorg en op kosten van Oud-Leiden bijgehakt.

Het op initiatief van het bestuur door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ingestelde onderzoek naar overblijfselen van het voormalige huis Abspoel, nabij de Abspoelweg te Oegstgeest, eens een bezitting van de abdij van Egmond, leverde geen resultaat op. Het aanvankelijk ingestelde proefonderzoek werd door grondwater gestoord, zodat een uitgebreid onderzoek niet verantwoord was.

Op verzoek van de gemeente werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op het na afbraak van het schoolgebouw aan het Pieterskerkhof vrijgekomen terrein een onderzoek ingesteld naar overblijfselen van het voormalige huis Lokhorst. Het onderzoek bracht belangrijke bijzonderheden aan het licht, zowel wat betreft fundamenteën, kelders, waterputten en huishoudelijke voorwerpen. Te zijner tijd zal het resultaat van het onderzoek in het Leids Jaarboekje worden gepubliceerd.

Het voornemen van de gemeente Leiderdorp om een jachthaven in te richten voor 700 boten in de zgn. Diepe put in de Kalkpolder was aanleiding om aan het bestuur van de afdeling Leiden van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging te vragen een inventaris te maken van de in de vóór 1200 gegraven watering De Does aanwezige planten en wel omdat vele planten tot ondergang zijn gedoemd zodra het sedert eeuwen rustige waterdruk zal worden bevangen. Het bestuur heeft bereids medegedeeld een onderzoek te zullen instellen.

Met belangstelling volgt het bestuur het streven van de in het begin van 1963 opgerichte Stichting **Dever** te Lisse om te komen tot restauratie van de nog aanwezige woontoren van heer **Reinier Dever**. De nog jonge stichting

hield een belangrijke tentoonstelling over de geschiedenis van Dever of Huis te Lisse en deed door een bekend architect een basisplan voor de restauratie ontwerpen, welk plan door hem in een openbare bijeenkomst werd toegelicht. Het laat zich aanzien dat de voor de restauratie van de toren van overheidswege nodige medewerking eerlang zal worden verkregen.

Ook in het afgelopen jaar hebben de werkzaamheden van de Rijnlandse Molenstichting, in welke stichting het bestuur van Oud-Leiden is vertegenwoordigd, gestaag doorgang gevonden. Van de acht poldermolens, welke de stichting in eigendom heeft, zijn er zes gerestaureerd. Van die molens zijn er drie in bedrijf en wel de Zelden van Passe aan de Rijksweg 4a onder Zoeterwoude, de Vrouw Vennemolen bij Oud Ade en de Boterhuismolen aan de Zijl.

In restauratie is de wipmolen van de Doespolder bij Hoogmade.

De stichting heeft met het bestuur van de Vlietpolder te Hoogmade een regeling getroffen op grond waarvan de kop van de Vlietmolen met staart en wieken zal worden hersteld en daarna bij de stichting in beheer zal komen.

Uit het bovenstaande verslag mag worden afgeleid dat in het afgelopen jaar, dank zij de medewerking van velen, veel werk is verzet teneinde het doel van Oud-Leiden zoveel mogelijk te verwezenlijken.

P. L. Gillissen,
secretaris

VERENIGING OUD-LEIDEN

JAAROVERZICHT 1964

	VERLIES EN WINST		BALANS 1965	
Postgiro			f 2463,81	
Amsterdamse Bank			„ 1062,49	
Rijkspostspaarbank				
Rijkspostspaarbank (Bel. rek)			„ 1013,13	
Contributie 1962		f 22,74		
Contributie 1963	f 3,50		„ 33,50	
Contributie 1964		„ 7231,—	„ 194,—	
Contributie 1965				f 1862,06
Contributie 1966				„ 9,05
Verk. jaarb. en reg.	„ 82,50		„ 48,35	„ 2378,—
Subsidie				
Lezingen en Excursies . . .	„ 733,32			
Incassokosten en porti . . .	„ 396,77			
Kosten jaarboekje 1964 . .	„ 7771,73			
Bijdragen verenigingen . .	„ 148,75			
Onk. secr. en penningm. . .	„ 77,78			
Comm. Leidse Woonhuis . .				„ 1500,-
Portier Brouckhovenhof . .	„ 3'25			
Verz. Inv. Bestuursk. . . .	„ 10,—			
Diversen	„ 80,58			
Interest		„ 297,45		
Opgravingen				„ 95799
Fonds Bijz. Publicaties . .				„ 4501,10
Jubileumfonds				„ 815,37
Kapitaal				„ 1311,59
Saldi verlies'		„ 1784,99		
Totaal	f 9336,18	f 9336,18	12473,16	f 12473,16

Leiden, 6 februari 1965

De Penningmeester :

w.g. P. DE CLERCQ

Gezien en accoord bevonden.

De Kascommissie :

w.g. S. J. VAN OOSTSTROOM

w.g. **BODDE BOUMAN**

OVERZICHT
van de financiën van de commissie „HET LEIDSCHÉ WOONHUIS” over 1964.

Saldo <i>Leidsche</i> Spaarbank 2 januari 1964		f 2983.33	
<i>Huren</i>			
Perceel Kloksteeg 2			
6 × f 60.00	f 360.00		
6 × f 66.00	„ 396.00	„ 756.00	
Perceel Oranjestraat 83			
6 × f 70.69	f 424.14		
6 × f 77.76	„ 466.56	„ 890.70	
Rente Leidsche Spaarbank 1964	„ 19.46	f 4749.49	
Perceel Kloksteeg 2			
Premie Brandverzekering			f 17.00
Perceel Oranjestraat 83			
Premie Brandverzekering			„ 35.55
Rijnlands Bundergeld 1964	f 5.14		
Grondbelasting 1964	„ 59.03		
Rioolbelasting 1964	„ 35.50		
Straatbelasting 1964	„ 35.50		„ 135.17
Firma Buurman. (Bloemen)	f 6.00		
Firma Buurman. (Bloemen)	„ 15.00		„ 21.00
Saldo Leidsche Spaarbank			
per 31 december 1964	f 4421.31		
Nog te vorderen rente 1964	„ 19.46		„ 4540.77
			f 4749.49

Leiden, 22 februari 1965.

De Penningmeester.

w.g. G. Groen.

Gezien en accoord bevonden.

De kascommissie.

w.g. S. J. van Ooststroom.

w.g. Bodde Bouman.

JAARVERSLAG VAN DE COMMISSIE VOOR VOLKSKUNDE OVER 1964

In de samenstelling van de commissie kwam een wijziging door het aftreden van de heer E. Pelinck aan wie wij hier onze dank betuigen voor zijn waardevolle raad en steun in zaken van kunst en kunstgeschiedenis, terreinen, die aan de volkskunde nauw verwant zijn. De open plaats in de commissie is nog niet vervuld.

Op 30 oktober hield A. G. van der Steur uit Heemstede een lezing met dia's: Enkele aspecten van het Warmondse volksleven. Hij werd daarbij geassisteerd door A. Schakenbos uit Warmond. De heer Van der Steur bleek te beschikken over een schier onuitputtelijke schat van gegevens over de geschiedenis en het dorpsleven van het oude dorp aan de Leede.

De kring van belangstellenden groeit gestadig, maar iedereen is tegenwoordig zó bezet, dat toch nooit meer dan de helft van de genodigden op de bijeenkomsten verschijnt. Deze volgen echter het gebodene met aandacht en waardering.

De commissie was zo gelukkig wederom te mogen beschikken over de collegezaal van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie, waarvoor aan de onderdirecteur, dr. H. C. Blöte, grote dank toekomt.

De heer W. Bodrij te Leiden zond aan de commissie de resultaten van zijn onderzoekingen naar oude volkskundige gegevens. Te zijner tijd zal hieruit gepubliceerd worden. Door bemiddeling van de secretaresse werd de bandopname van het Leidse dialect, vorig jaar door mevrouw J. Liang Pho-Bodrij en de heer W. Bodrij, door het Dialectenbureau van de Academie van Wetenschappen te Amsterdam gecopieerd; ook werd een tweede bandopname van de beide dialectsprekers gemaakt.

In het Jaarboekje 1964 werd weer een bijdrage opgenomen van een andere trouwe medewerker op volkskundig gebied, de heer J. C. Lunenburg te Aalsmeer.

De jaarlijkse volkskundedag in het Openluchtmuseum te Arnhem werd gehouden op 3 oktober, waar ook onze commissie vertegenwoordigd was.

L. G. de Graaf, secretaresse

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN 1964

JANUARI

- 2 J. J. van Ees, chef van de afd. personeelszaken, veertig jaar werkzaam bij A. W. Sijthoff's Uitgeversmij. N.V.
- 5 Bevestiging en intrede van drs. M. J. Elfferich als predikant bij de Hervormde Kerk te Voorhout.
- 11 Ruim duizend leden van het 4e regiment infanterie zijn voor één dag in hun oude garnizoensstad (Leiden) teruggekeerd om de honderdvijftigste verjaardag van hun inmiddels opgeheven regiment te vieren.
- 13 Mejuffrouw L. G. Tuk veertig jaar bij het openbaar lager onderwijs.
- 14 Receptie ten stadhuize ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst.
- 15 Mevrouw J. Zuidema-Koning bereikt de leeftijd van honderd jaar.
- 17 De afd. Leiden van de Nederlandse Aannemers- en Patroonsbond viert haar zestigjarig bestaan te Leiden.
- 18 Prof. dr. H. Boschma, oud-hoogleraar te Leiden in de systematische zoölogie en oud-directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie geeft zijn afscheidscollege.
- 19 Overleden in de leeftijd van 86 jaar Willem van Rhijn, in leven de laatste molenaar van de korenmolen De Valk te Leiden.
- 20 Ingebruikneming van het nieuwe Diaconessenhuis aan de Houtlaan te Leiden.
- 21 P. Hanselaar veertig jaar in dienst bij de universiteitsbibliotheek.
- 24 Prof. dr. E. W. Gorter aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de anorganische chemie met een oratie: Slithy Toves en de anorganische chemie.
De heer en mevrouw H. G. de Ru-Kwestro zeventig jaar getrouwd.
- 27 Benoemd met ingang van 1 februari 1964 tot burgemeester van Hazerswoude C. G. van Dobben de Bruyn, burgemeester van de op genoemde datum op te heffen gemeente Zwammerdam.

JANUARI

- 28 Dr. R. G. J. Willighagen aanvaardt het ambt van gewoon lector in de pathologische histochemie met een openbare les: Horizontale specialisatie.
- 30 Prof. dr. S. R. de Groot, Leids hoogleraar in de theoretische natuurkunde, benoemd tot hoogleraar te Amsterdam.
- De eeuwenoude polderweg de Woudsedyk tussen Ter Aar en Woubrugge — na ingrijpende wegverbetering — op verzoek van het bestuur van de polder Vierambacht, door de burgemeester van Woubrugge weder voor het verkeer open gesteld.
- 31 De dierenarts C. van den Berg te Oudewetering legt, na gedurende veertig jaar als zodanig werkzaam te zijn geweest, zijn praktijk neer.
- Prof. mr. J. A. Ankum aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in het Romeins en oud-vaderlands recht met een oratie: De voorouders van een boze fee.
- Huldiging van G. Marijt, hoofd van de openbare school te Noordwijk, die het onderwijs na 46 jaar dienst met pensioen verliet.

FEBRUARI

- 3 J. Beurse vijftig jaar werkzaam bij Sijthoff's Uitgeversmij. N.V.
- Overleden de honderdjarige mevrouw J. Zuidema-Koning.
- 7 L. Koekkoek te Warmond veertig jaar als baggerbaas in dienst bij de firma Schoonboom en Van de Gevel.
- 10 Van vele openbare gebouwen en particuliere huizen waaien de vlaggen ter gelegenheid van de verloving van prinses Irene met prins Hugo de Bourbon Parma.
- De diësviering van de universiteit wordt besloten met een rede van de rector-magnificus, prof. dr. W. den Boer, over de betekenis van de Leidse geleerden Scaliger en Perizonius voor de wetenschap, in het bijzonder de wetenschap der geschiedenis.
- Benoemd tot inspecteur van de lichamelijke opvoeding te Leiden P. Leenheer te Driebergen.
- De gemeenteraad van Leiden besluit tot aankoop van twee, bij het museum De Lakenhal in bruikleen zijnde, panelen van Cornelis Engebrechtsz, waarop zijn afgebeeld de dochters en schoonzoon van Willem van der Does en Hendrica van Poelgeest.
- 14 Prof. dr. J. J. A. van Ierse1 aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de experimentele dierkunde met een oratie: Aspecten van communicatie tussen dieren.

FEBRUARI

- 15 De burgemeester van Alphen aan den Rijn, **Z.** Bruins Slot, viert zijn zilveren ambtsjubileum.
- 17 De gemeenteraad van Leiderdorp besluit tot aankoop van de poldermolen met woning in de Munnikenpolder en tot restauratie van de **Boschmolen**.
- 18 Dr. **J. H. Mellink** aanvaardt het ambt van gewoon lector in de medische stralenfysica met een openbare les: De ontwikkeling der dosimetrie van ioniserende stralen.
Ir. **J. van Dijk** te Zürich is door **B. en W. van Leiden** aangesteld als **verkeersadviseur**.
- 21 Prof. dr. **W. H. M. Sachtler** aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de heterogene katalyse met een oratie: Het katalyserende **grensvlak** tussen chemie en fysica.
- 25 De Rijnsburgse veilingsvereniging **Flora** viert haar vijftigjarig bestaan.

MAART

- 1 Op acht en veertigjarige leeftijd plotseling overleden prof. mr. **J. Drion**, in leven hoogleraar in het burgerlijk recht en internationaal privaatrecht.
- 6 Prof. dr. **H. Daalder** aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de wetenschap der politiek met een oratie: Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek.
Het **60-jarig** bestaan van de afdeling Rijnland van **N.A.P.B.** (Nederlandse Aannemers en Patroonsbond) te Hillegom in Restaurant **Treslong** gevierd met receptie en diner.
- 7 Leidse padvindders regelen, met de bedoeling dit ook in de toekomst te doen, voor het eerst het verkeer op de drukste plaatsen in de binnenstad.
- 8 Overleden **W. Meijrink**, gemeente-ontvanger van Noordwijk.
- 9 Aan de **Veurse** Achterweg te Leidschendam zijn bij opgravingen resten van bewoning aangetroffen, die er op wijzen dat een goede **4000** jaar geleden zich ter plaatse reeds een nederzetting bevond.
Opening van het tweede gezondheidscentrum te Voorschoten.
Dr. M. van der Stoel, arts, benoemd tot ereburger van Voorschoten.
- 10 Dr. **A. J. Koster** aanvaardt het ambt van bijzonder lector met een openbare les: Het nut en de waarde der klassieke vorming.
- 11 Te Hazerswoude zijn door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ten zuiden van de **Rijndijk** nabij de **R. K. Kerk** enige **fragmenten**

MAART

ten van inheemse ceramiek, romeinse scherven uit de 2e en 3e eeuw en een paar fragmenten van platte dakpannen aangetroffen.

- 14 Opening van de door de Stichting Dever te Lisse ingerichte tentoonstelling over de geschiedenis van het huis Dever.
- 16 De afdeling Woubrugge van het Groene Kruis herdenkt haar 60-jarig bestaan.
De Rijnlandse Molenstichting herdenkt haar vijfjarig bestaan.
- 17 Dr. J. D. de Jong aanvaardt het ambt van gewoon lector in de sedimentaire geologie met een openbare les: Het strand in de sedimentaire geologie.
- 24 Op 90-jarige leeftijd overleden dr. G. C. A. van Dorp, oud-directeur van de te Katwijk gevestigde Chemische Industrie Katwijk.

APRIL

- 2 Bij K.B. is aan prof. dr. F. L. R. Sassen, gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte, op zijn verzoek eervol ontslag verleend in verband met het bereiken van de leeftijd van 70 jaar.
Dokter E. E. van der Laan vijf en twintig jaar arts te Rijnsburg.
- 12 Bevestiging van ds. D. Keuning als predikant bij de Herv. Gemeente te Noordwijk aan Zee.
- 14 Officiële opening van het reeds op 17 januari 1964 in gebruik genomen nieuwe Diaconessenhuis aan de Houtlaan, door de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid, dr. A. J. H. Bartels.
Het groente-transportbedrijf van Woubrugge op Leiden, viert zijn 50-jarig bestaan met een zeer druk bezochte receptie, waarbij de oorspronkelijke stichter en huidige medewerker uitzonderlijk wordt gehuldigd.
- 15 De eerste paal voor de gemeentelijke vuilverbrandingsinrichting aan de Gabriël Metsustraat in de grond geslagen.
De Amerikaanse ambassadeur, John S. Rice, schenkt ongeveer honderd Amerikaanse boeken van vooraanstaande auteurs aan de school- en openbare bibliotheek van het Rijnlands Lyceum te Oegstgeest.
- 17 Op de leeftijd van 41 jaar overleden de grote Leidse damspeler Willem Huisman.
- 21 Met ingang van 1 juli 1964 door B. en W. van Leiden benoemd tot hoofd van het te stichten Bureau Voorlichting mr. J. C. Lelieveldt.
- 23 Opening in de Lakenhal van de tentoonstelling: Shakespeare, hoe en waar, ter gelegenheid van de herdenking van zijn 400e geboortedag.

APRIL

- 24 Als muzikale bijdrage tot de Shakespeare-herdenking zong een koor van Engels studerenden in Utrecht Engelse liederen uit het Elizabethiaanse tijdperk, dat goddeels met Shakespeare's leven samenviel.
- Prof. dr. Th. H. Lunsingh Scheurleer aanvaardt het ambt van hoogleraar in de kunstgeschiedenis met een oratie: Aspecten van westerse **zetel-sym-boliek**.
- 26 Bevestiging en intrede van ds. J. van Drie als predikant van de Gereformeerde Kerk te Leiderdorp.
- 27 Overleden J. W. Henny, oud-directeur van het Leidsch Dagblad.
- 28 Dr. F. L. Bastet aanvaardt het lectoraat in de archeologie met een openbare **les:Reizigers** naar Rome.
- 29 Dr. W. C. Braat, voorzitter van de vereniging Oud-Leiden, benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.
- Officiële opening van de tweede nijverheidsschool voor meisjes, de Prinses Margrietschool, aan de Meeuwenlaan te Katwijk.

MEI

- 1 Prof. dr. J. P. van de Geer aanvaardt zijn functie van gewoon hoogleraar in de experimentele psychologie met een oratie: Kans en onzekerheid.
- De Chr. Kleuterschool aan de Hoge **Morsweg** te Oegstgeest bestaat honderd jaar.
- Floris van **Dolder** 60 jaar werkzaam als bedrijfsleider op de boerderij van de familie H. S. Kroft-Niekerk te Alphen aan den Rijn.
- 2 Te **Hoogmade** (gemeente Woubrugge) wordt het nieuwe wijkgebouw van het Wit-Gele Kruis geopend door mevrouw van Wageningen-Oosting.
- 3 Ds. H. Bilderbeek doet zijn intrede als predikant van de Doopsgezinde gemeente te Leiden.
- 4 De gemeenteraad van Leiden besluit tot het bouwen van een schouwburg op het Schuttersveld en tot het als molenmuseum inrichten van de molen De Valk.
- 6 De Gereformeerde Triomfatorkerk aan de Piet Heinlaan te Katwijk officieel in gebruik genomen.
- Posthume huldiging van wijlen de Leidse hoogleraar in de plantkunde prof. dr. L. G. M. Baas Becking door aanbieding en plaatsing van een gedenkteken in de Hortus.
- 8 Prof. dr. B. A. van Groningen, gewoon hoogleraar voor de Griekse taal-

MEI

- en letterkunde en de Griekse oudheden, neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 10 Het Leidse echtpaar Fasseur-van den Akker vijf en zestig jaar getrouwd.
- 15 Prof. dr. J. B. Ubbink aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte der exacte natuurwetenschappen met een oratie: De begoocheling van het vanzelfsprekende, fenomenologische filosofie en de wijsbegeerte der natuurwetenschappen.
- 16 Herdenking van het feit dat 75 jaar geleden het Leger des Heils zijn werkzaamheden te Leiden aanving.
- 19 Dr. C. Voûte aanvaardt het ambt van buitengewoon lector in de hydrologie met een openbare les: Het kostbare grondwater.
Officiële opening van het te Leiden gevestigde instituut voor geneesmiddelenonderzoek.
- 20 Jhr. dr. L. W. E. van Heurn beëindigt zijn werkzaamheden als rentmeester van het Hoogheemraadschap Rijnland wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- 21 Prof. dr. P. Minderaa, hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, neemt als zodanig afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd met een oratie: Het autonome gedicht, de dichter en de lezer.
- 22 Prof. mr. G. de Grooth, buitengewoon hoogleraar in het Engels privaatrecht, neemt afscheid van de universiteit wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd.
Prof. dr. L. D. Brongersma aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de systematische dierkunde met een oratie: Zo wijd de wereld strekt.
- 25 De gemeenteraad van Leiden besluit zich in beginsel uit te spreken vóór fluoridering van drinkwater.
- 27 Prof. dr. L. J. van Holk neemt afscheid als hoogleraar in de wijsbegeerte van de godsdienst en encyclopedie der godgeleerdheid, met een afscheidsrede: Christendom tegenover idealisme.
- 28 Prof. dr. E. W. Schallenberg neemt afscheid als bijzonder hoogleraar voor de muziekgeschiedenis met een afscheidscollege waar hij zijn Leidse arbeid en enkele musicologische vraagstukken behandelt.
- 29 Prof. dr. A. E. van Arkel neemt afscheid als gewoon hoogleraar in de organische scheikunde tijdens welk afscheid hij aandacht wijdt aan de betekenis en de waarde van het ionenmodel.

MEI

Eeuwfeest van de Chr. Nat. School te Woubrugge gevierd met kinderspel, een herdenkingsdienst in de N. H. Kerk, middagreceptie en feestavond in een voor dit doel opgestelde tent.

- 30 Opening door de burgemeester van Woubrugge van een aldaar ter beschikking gesteld camping-terrein voor de Nederlandse Caravan Club.

- 31 Dr. Th. G. Rothuizen, thans hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen houdt in de Zuiderkerk zijn afscheidspraak als **studentenpredikant** van de Gereformeerde Kerk te Leiden.

Door een nieuwe dienstregeling van de N.Z.H.V.M. krijgt het Leidse stadsnet een belangrijke uitbreiding.

JUNI

- 3 Opening van de vernieuwde Van Disselbrug (Zoeterwoudse singel-Kraaierstraat).

- 5 In opdracht van de Directie van de Domeinen wordt begonnen met het verwijderen van vijf, nog in de duinen tussen Katwijk en Noordwijk aanwezige bunkers, die tijdens de Duitse bezetting zijn gebouwd.

Prof. dr. P. W. Kasteleijn aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de theoretische natuurkunde met een oratie: Op zoek naar structuren.

- 9 Dr. P. Dullemeijer aanvaardt het ambt van gewoon lector in de algemene dierkunde met een openbare les over zoömorphologisch onderzoek.

Curatoren van de universiteit benoemen tot voorzitter van het bestuur van het Leids Academisch Ziekenhuis de heer J. Sidney van den Bergh te Wassenaar.

- 10 Het Hoogheemraadschap Rijnland voorziet in de bestaande vacature van rentmeester door de secretaris, mr. H. van der Linden, tevens tot rentmeester te benoemen.

- 15 De gemeenteraad van Leiden besluit tot het maken van een tunnel voor voetgangers en wielrijders onder de oostelijke oprit naar de **Wilhelmina**-brug.

- 16 Dr. H. Faber aanvaardt het ambt van gewoon lector in de psychologie met een openbare les: Leren voor dominee.

- 17 Het gemeentebestuur van Leiden koopt ten behoeve van het museum De Lakenhal een pastel van Coba Ritsema, winnares van de Rembrandtprijs (1957) aan.

- 19 Officiële opening van de Koningin Julianabrug over het afwateringskanaal te Katwijk voor verbinding van de wijk Hoornespolder met het centrum.

JUNI

- Prof. dr. E. L. Noach aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar voor de toegepaste farmacologie met een oratie: Tweeërlei farmacologie.
- 25 De restauratie van de wipkorenmolen Nieuw Leven te Hazerswoude voltooid.
- Fenneke Fockema Andreae, een achttienjarige leerlinge van de Louise de Coligny H.B.S., wint met een opstel over Lucas van Leydens drieluik Het Laatste Oordeel (in 1527 voltooid) voor zich en haar klas de Rubens-prijs: een bezoek aan Belgische musea.
- 26 Prof. dr. J. Polderman aanvaardt het ambt van buitengewoon hoogleraar in de farmaceutische technologie met een oratie: Industriële farmacie en de wet op de geneesmiddelenvoorniening.
- 30 De heer W. van Leeuwen te Oegstgeest herdenkt zijn 40-jarige werkzaamheid als bakker-bezorger bij de firma C. Hoogeveen.

JULI

- 1 Beroepen als predikant bij de Gereformeerde gemeente de heer Westrate, theologisch kandidaat te Borssele.
- De nieuwe aanwinst voor de Katwijkse vissersvloot, de hektreiler K.W. 123 Holland wordt van de werf De Dageraad te Woubrugge te water gelaten.
- De gemeente Wassenaar koopt huis Ter Weer gelegen aan de Deylerweg.
- 2 Dr. L. G. A. van Noort O.C.S., sinds 1958 pastoor van de R.K. studentenparochie, en moderator van Sanctus Augustinus, neemt afscheid in verband met zijn vertrek naar Cuyk, waar hij gekozen is tot prior van het Theologicum van de Kruisheren.
- Dr. J. M. Hermans, sedert 1961 directeur en rector van huize Beresteyn te Voorschoten, het Montfortaans seminarie, is benoemd tot provinciaal van de Nederlandse provincie van de paters Montfortanen.
- 3 Prof. dr. J. C. Heesterman aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de talen en cultuurgeschiedenis van Zuid-Azië met een oratie: Spel der tegenstellingen.
- De commissaris der Koningin in Zuid-Holland opent het Vuurtorenplein te Noordwijk door de fontein ter plaatse in werking te stellen.
- 4 Prof. dr. A. J. Steenhauer, buitengewoon hoogleraar in de toxicologie en de gerechtelijke scheikunde, neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
- De deelnemers aan de Leiden-Columbia zomercursus voor Amerikaans recht worden in de Lakenhal ontvangen door het gemeentebestuur.

JULI

Het Leidse telefoonnet 25 jaar geleden geautomatiseerd.

Overleden J. van Brummen, directeur van de drukkerij en uitgeverij firma Van Brummen te Alphen.

B. en W. van Voorschoten hebben door aankoop van belendende panden de mogelijkheid geschapen tot restauratie van het voormalige **Ambachts- en Baljuwshuis** van Voorschoten, dat van 1635 dateert.

Opening van N.H. Bejaardentehuis Woudsoord te Woubrugge, gebouwd op de plaats waar in 1962 het tot dan toe gebruikte, oorspronkelijk uit de 18e eeuw daterende N. H. Rust- en Weeshuis, werd afgebroken.

- 6 H. van **Welzen** neemt afscheid van de gemeenteraad van Leiden, waarvan hij 30 jaar lid is geweest.

Te Hazerswoude overlijdt op 104-jarige leeftijd Hermanus Akerboom, de op één na oudste man van Nederland.

De gemeenteraad van Noordwijk besluit medewerking te verlenen aan de vestiging van het Europees laboratorium voor ruimte-technologie.

- 7 Dr. J. B. Schutte, lector in de toegepaste farmaceutische analyse is benoemd tot gewoon hoogleraar in de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen.

Het echtpaar J. Beckooy-de Zwijger herdenkt zijn 50-jarig huwelijk.

- 8 De oud-hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad B. W. Menkhorst, overleden.

- 9 Het echtpaar P. J. Ouwkerk-Klomp viert zijn gouden bruiloft.

Het banketbakkersbedrijf van L. Bogaards aan de Herenstraat bestaat 300 jaar.

- 10 Te Boskoop wordt een nieuwe methode beproefd voor het uitbaggeren van sloten. De vervuiling van het open water in deze boomkwekerijgemeente heeft tot het toepassen van deze methode geleid.

- 11 Het verwarmd zeewaterbad Saskia in Noordwijk geopend.

- 13 J. H. Rijsbergen is 40 jaar in dienst bij V & D.

- 14 Dr. R. P. Kramers is benoemd tot buitengewoon hoogleraar in het Chinees aan de universiteit van Zürich.

Mr. ir. J. **Westra**, chef van de hoofdafdeling van Bouw- en Woningtoezicht van de Dienst van Gemeentewerken, neemt afscheid wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.

Mr. N. Blok, advocaat te Haifa in Israël, is benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de juridische faculteit om onderwijs te geven in het Engels privaatrecht aan de Leidse universiteit.

JULI

- Dr. A. E. Meeussen, conservator aan het museum voor Midden-Afrika te **Tervuren** bij Brussel, benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de faculteit der Letteren aan de Leidse universiteit.
- 15 Prof. dr. Siniscalco benoemd tot gewoon hoogleraar om onderwijs te geven in anthropogenetica.
Petrejus Tiara (1514-1586), eerste rector magnificus van de universiteit, werd 450 jaar geleden in Workum geboren.
- 17 De veiling Flora in Rijnsburg bereikt een omzet van f 20.000.000.
Het nieuwe zwembad De Vliet aan de Voorschoterweg wordt door de burgemeester van Leiden geopend.
- 20 Het echtpaar Plezier viert zijn gouden bruiloft.
- 23 Met ingang van september zal in een der lokalen van de Koningskerk (Kooikwartier) een nazorgwerkplaats voor leerlingen van de Leidse **Mytyl**-school worden geopend.
Voorschoten neemt afscheid van kapelaan J. A. Duivesteijn van de St. Laurentiuskerk, in verband met zijn benoeming te Rotterdam.
- 26 **Interlocale** busdienst van de N.A.L. tussen Alphen a/d Rijn en Woubrugge in gebruik genomen.
- 27 Dr. J. M. Vlijm, gereformeerd predikant te Voorburg, heeft het beroep naar de gereformeerde kerk te Leiden als studentenpredikant aangenomen.
- 31 Burgemeester mr. dr. E. P. **Verkerk** van Boskoop neemt na een ambtsperiode van 3 1 jaar afscheid.

AUGUSTUS

- 4 Ds. J. Lalleman, hervormd predikant te **Maasdam** en Cillaarshoek neemt het beroep van de kerk van Oude- en Nieuwe Wetering aan.
Het echtpaar Kruiff-Van Veen te Voorschoten viert zijn gouden bruiloft.
- 11 Aan de universiteit van Amsterdam is dr. J. van Klinken uit Oegstgeest benoemd tot buitengewoon lector in de actuariële leer der sociale verzekering.
- *12 Prof. mr. H. F. W. D. Fischer te Leiden, hoogleraar in het oud-vaderlands recht en buitengewoon hoogleraar met een gelijknamige leeropdracht aan de Amsterdamse universiteit, is na langdurige ziekte overleden. Hij was ook directeur van het Leids juridisch studiecentrum, gevestigd in het Gravensteen.

AUGUSTUS

- 14 De N.V. Wernink's industrie- en handelonderneming en de N.V. Wernink's beton- en aannemingsmaatschappij te Leiden bestaan 150 jaar.
- 17 G. Nasveld, bakker te Rijnsburg, herdenkt het feit dat hij 40 jaar geleden in dienst trad van het bakkersbedrijf van de heer **Verboom** aan de Voorhousterweg te Rijnsburg.
- 18 Dr. E. M. Kronenberg benoemd tot lector in de faculteit der wis- en natuurkunde, om onderwijs te geven in de scheikunde.
- 19 Prof. dr. D. J. Kuenen benoemd tot rector-magnificus.
- 20 Het restaurant behorende bij gebouw **Musica** aan het Emmaplein te Katwijk, in de nacht van de 20e tot de grond toe afgebrand.
- 24 Zwembad De Hoorn in Alphen aan den Rijn boekt de 300.000e bezoeker van dit jaar.
- 25 B. A. Alberts 40 jaar in dienst bij de Rotogravure N.V.
- 26 Mej. M. A. Verhoog 40 jaar in dienst bij Van Wijk en **Heringa** N.V.
- 27 De Taptoe op de boulevard te Katwijk aan Zee zeer druk bezocht.
- 28 Vijf en twintig jaar geleden werd de algemene mobilisatie afgekondigd.
- 29 De Leidato geopend.
- 30 Ds. W. J. Hubeek, predikant van de vrijz. herv. gemeente neemt afscheid in verband met zijn vertrek naar Zwolle.
- 31 De Dr. Van Voorthuysenschool (BLO) bestaat 50 jaar.
W. Valkenburg, hoofd van de Chr. Ulo school in Wassenaar gaat na 47 dienstjaren bij het onderwijs met pensioen.

SEPTEMBER

- 1 Op het stadhuisplein is ter viering van de Leidato een os aan het spit ge-roosterd. De opbrengst was voor het Nederlandse Rode Kruis.
- 3 Het Engelse meisjeskoor The Orpington Junior Singers bezoekt de Louise de Coligny H.B.S.
Het hoogste punt bereikt bij de bouw van de bejaardenflat Haagwijck aan de Beethovenlaan.
- 4 F. W. Mugge 40 jaar amanuensis aan de L. de Coligny H.B.S.
- 5 Van Wijk en **Heringa** N.V. blijft in Leiden.
De Leidato heeft bijna 33.000 bezoekers getrokken.
- 9 Bejaardencentrum De Dillenburg in Leiderdorp geopend.
- 11 D. Houps viert zijn 40-jarig jubileum als employé bij de N.V. Verenigde Touwfabrieken te Leiderdorp.

SEPTEMBER

- 13 Ds. J. Bovenberg, gereformeerd predikant te Geesteren, is bevestigd tot predikant van de gereformeerde kerk van Leiden Z.W. (Wijk VI).
- 15 De oudste inwoner van Leiden, L. van der Reek, tevens de oudste oud-militair in ons land, op 102-jarige leeftijd overleden.
- 16 B. J. **Huurman** Jr., bekend figuur in de bouwwereld, te Leiden overleden. Hij was lid van de gemeenteraad voor de C.H.U.
- 18 De nieuwe brug over de Rijn te Leiderdorp door de commissaris der Koningin in Zuid-Holland, mr. J. Klaasesz. geopend.
P. van Egmond, I. Kluivers, W. F. Meijers en A. **Melet** zijn 40 jaar aan de Kon. Ned. Grofsmederij verbonden, terwijl H. Crama zijn 50-jarig jubileum bij dit bedrijf herdenkt.
- 19 A. Vijlbrief 40 jaar in dienst bij de firma H. S. Fles aan de Hooigracht.
- 20 Ds. G. A. van Harten bevestigd tot predikant van de Hervormde Kerk te Bodegraven.
- 21 Mej. J. C. Waldkötter 50 jaar in dienst bij de Leidse Duinwater Maatschappij.
- 22 C. Verver 40 jaar in dienst van de N. V. Verenigde Touwfabrieken.
- 23 Een 80 ton wegend tegenwicht van de hefbrug over de Gouwe bij Wadinxveen stort op de brug, waardoor deze maandenlang buiten gebruik zal zijn.
De Vrouw Venne-molen in Oud Ade gerestaureerd door de Rijnlandse Molentichting.
Het bejaardencentrum Adegeest te Voorschoten ontvangt zijn eerste bewoners.
- 24 Prof. mr. A. Mulder, hoogleraar in het strafrecht en het strafprocesrecht, benoemd tot secretaris-generaal van justitie.
- 25 De gereformeerde studentenpredikant dr. G. Th. Rothuizen, aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken te Kampen.
- 28 R. **Duursma**, directeur van de Lagere land- en tuinbouwschool te Leiden, 40 jaar aan het onderwijs verbonden.
Mej. J. Buitendijk 50 jaar in dienst bij de firma Van Wijk en **Heringa** te Leiden.
- 30 **Gerzon** bestaat 75 jaar.
Ruteck's cafetaria aan de Stationsweg overgegaan in handen van de eigenaar van Zomerzorg, S. Platteel.

OKTOBER

- 1 Th. J. Kemp is 40 jaar expediënt bij C & A.
- 2 J. E. Roggeveen is 40 jaar in dienst van de N.V. Verenigde **Touwfabrieken**.
- 3 Opening van een expositie van schilderijen en bronssculpturen in 't **Regthuys** te Nieuwkoop.
- 6 D. Kloos, bedrijfsleider van de N.V. boekbinderij J. van den Berg, 40 jaar bij deze firma in dienst.
- 9 Prof. dr. C. J. Lammers aanvaardt het ambt van hoogleraar in de sociologie van de organisatie, met een oratie: Uiterlijke samenhang en **bindingskracht** van de organisatie.
- 12 Het echtpaar Van der Krogt-Van Veen viert zijn gouden huwelijksfeest.
- 15 J. Plug 50 jaar organist van de gereformeerde kerk aan de Hoofdstraat te Noordwijk aan Zee.
E. van Vulpen uit Bodegraven 40 jaar buschauffeur waarvan de laatste jaren bij Citosa.
- 16 Prof. dr. A. J. H. M. van de Ven aanvaardt het ambt van hoogleraar in de wiskunde met een leeropdracht voor de topologie. (oratie niet gedrukt.)
Prof. dr. P. J. **Gaillard** opent een nieuwe moderne ruimte voor de **trombose**-afdeling van de Leidse afdeling van het Rode Kruis.
- 17 Het echtpaar J. W. Herreur-van **Zijst** herdenkt zijn 50-jarig huwelijk.
- 18 Candidaat J. Dethmers uit Amsterdam doet zijn intrede als gereformeerd predikant van Woubrugge.
- 23 Prof. dr. J. Bastiaans aanvaardt het ambt van hoogleraar in de psychiatrie, met een oratie: Ontstoring van contact.
Ir. J. C. H. Drost, sinds 1956 hoofd van de stedenbouwkundige afdeling van de Dienst van Gemeentewerken, benoemd tot adjunct-directeur van Gemeentewerken te Eindhoven.
- 30 Prof. dr. B. **Hartman** aanvaardt het ambt van hoogleraar voor de geschiedenis der antieke godsdiensten met een oratie: De herkomst van de goddelijke ambachtsmannen in Oegarit en Griekenland.
- 31 Jhr. mr. F. H. van **Kinschot** neemt afscheid als burgemeester van Leiden.
Het eeuwfeest van de Leidse H.B.S. wordt groots gevierd.
De N.V. Hollandse Constructiewerkplaatsen te Leiden bestaan 50 jaar.

NOVEMBER

- 1 Ds. L. Kievit doet zijn intrede als hervormd predikant te Leiden.
- 3 Prof. dr. J. Winsemius, van 1958-1964 lid van de Leidse gemeenteraad, te Haren overleden.
- 6 Prof. dr. J. van der Vecht aanvaardt het ambt van hoogleraar in de systematische dierkunde met een oratie: Taxonomen in conflict.
- 8 Dr. H. J. Westerink, Gereformeerd predikant te Leiden, overleden.
- 9 J. van Es 40 jaar in dienst van de N.V. Internationale Handelsmaatschappij Imenexco.
- 10 J. Brouwer, hoofdredacteur van het Leidsch Dagblad, 40 jaar aan deze courant verbonden.
- 11 Het echtpaar H. Groeneweg-Karstens herdenkt zijn 50-jarig huwelijk.
- 12 Paviljoen voor experimentele plantkunde geopend in Leidse Hortus Botanicus.
- 13 Prof. dr. H. J. Heering aanvaardt het ambt van hoogleraar in de faculteit der theologie met een oratie: Ethiek aan de universiteit.
Het echtpaar P. J. H. van der Pluym viert zijn 50-jarige echtvereniging.
- 15 Overleden prof. dr. J. P. B. de Josselin de Jong, hoogleraar te Leiden in de volkenkunde van 1922-1956.
- 16 F. C. van der Velden 40 jaar in dienst van de N.V. Machinefabriek Van Heeten.
- 17 In het sousterrain van de Louise de Coligny H.B.S. wordt een gecombineerd filiaal van de bibliotheek Reuvens en de R. K. Openbare bibliotheek geopend ten behoeve van de schooljeugd.
- 20 De stichting Socrates van het Humanistisch Verbond bij K.B. bevoegd verklaard een bijzondere leerstoel aan de universiteit te vestigen. Dr. J. Ph. van Praag zal deze leerstoel bezetten om onderwijs te geven in de Humanistiek en de wijsgerige anthropologie van het Humanisme.
Prof. dr. C. Zoutendijk aanvaardt het ambt van hoogleraar in de numerieke wiskunde met een oratie: Informatiewerking en wiskunde.
- 25 Het echtpaar Joh. M. W. Smid-Van Os te Voorschoten 50 jaar gehuwd.
- 27 Mr. D. C. Fokkema benoemd tot lector in de faculteit der rechtsgeleerdheid om onderwijs te geven in het vergelijkend privaatrecht.
Prof. dr. C. M. J. Sicking aanvaardt het ambt van gewoon hoogleraar in de Griekse taal- en letterkunde met een oratie: Aeschylus' Prometheus-trilogie.
- 30 De arbeiderszangvereniging Stem des Volks bestaat 60 jaar.

DECEMBER

- 1 Ir. H. A. Bol 40 jaar in dienst van de meelfabriek De Sleutels.
F. Schouten, L. Menijn en G. Spierenburg 40 jaar verbonden aan het bedrijf van de N.V. Nieuwenhuizen.
- 4 Dr. P. Thomas benoemd tot lector in de radiologie.
Prof. dr. G. R. F. M. Nuchelmans aanvaardt het ambt van hoogleraar in de wijsbegeerte met een oratie: Empirisme.
- 6 Ds. L. **Flier** uit Oegstgeest bevestigd als zendingspredikant van de Ned. Herv. Kerk.
- 7 Een groot deel van de Butterpolder onder Hazerswoude loopt onder water tengevolge van het doorbreken van een damwand.
- 8 Dr. R. B. C. Huygens aanvaardt het ambt van lector in het middeleeuws latijn met een openbare les: Latijn in „Outremer”, een blik op de latijnse letterkunde der kruisvaardersstaten in het Nabije Oosten.
- 10 De kunstschilder Maarten Johannes Balthasar Jungmann, 87 jaar oud, overleden.
De gasfabriek te Katwijk aan Zee wordt afgebroken.
- 11 Prof. dr. C. A. **Zaalberg** aanvaardt het ambt van hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde met een oratie: Hooft als pleitbezorger van **Melanius**.
Dr. L. Louw benoemd tot lector in de faculteit der wis- en natuurkunde om onderwijs te geven in de organische chemie.
- 13 Ds. H. G. Oostinga, afkomstig van Ommelandervijk, doet zijn intrede als tweede predikant in de Ned. Herv. kerk te Lisse.
- 14 De Kroon heeft het beroep van de gemeenten Oegstgeest en Rijnsburg tegen de uitbreidingsplannen der universiteit verworpen.
- 15 Afscheid van de gemeentesecretaris van Rijnsburg, J. J. **Geldhof**, die in gelijke functie benoemd is te Hoogeveen. Zijn opvolger, A. G. Geelhoed, wordt geïnstalleerd.
Een afdeling van K. en O. te Leiderdorp opgericht.
Mej. dr. E. Frederiks aanvaardt het ambt van lector in de plastische chirurgie met een openbare les: Instrument in uw handen.
W. Veerman, secretaris van de Chr. Besturenbond 40 jaar aan de Chr. vakbeweging verbonden.
- 16 Officiële opening van het universitaire Instituut voor Prehistorie gevestigd in het pand Breestraat 87.
- 18 Prof. dr. H. A. Drielsma aanvaardt het ambt van hoogleraar in de successiebelasting, het registratierecht en zegelrecht met een oratie: Civiele en fiscale gedachten over optierechten.

DECEMBER

- 19 Het directoraat van het Sociologisch Instituut opgedragen aan Prof. dr. R. F. **Beerling**, hoogleraar in de wijsgerige sociologie.
In 't Regthuys te Nieuwkoop wordt een artistieke poppenexpositie van Mary van Regteren Altena geopend.
- 21 A. C. H. N. M. de Bekker, gemeente-ontvanger van Voorhout benoemd tot burgemeester van Eemnes met ingang van 1 januari 1965.
De carosseriefabriek **Deckers** aan de Lammenschansweg bestaat 50 jaar.
- 23 Het echtpaar Delfos-Puis 50 jaar getrouwd.
- 24 A. Heijssen, H. J. Derogee, W. Corpel en J. Mizee 50 jaar bij de fabriek van suikerwerken Pel Holland N.V.
Prof. dr. A. B. Svendsen in Oslo benoemd tot hoogleraar in de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen om onderwijs te geven in de **farma-**cognosie.
- 31 Dr. K. de Snoo neemt afscheid als directeur-geneesheer van de **Anna-**kliniek te Leiden.

HERMAN FREDERIK WILHELM DAVID FISCHER

GOOR 2-3-1909–12-8-1964 LEIDEN

Op 12 augustus 1964 overleed op vijf en vijftigjarige leeftijd prof. mr. H. F. W. D. Fischer. Het is goed, dat hij ook hier wordt herdacht, want zijn verdiensten voor de Leidse universitaire en stedelijke gemeenschap zijn uitzonderlijk groot geweest.

Herman Frederik Wilhelm David Fischer werd in 1909 te Goor geboren. Van 1927 tot 1931 studeerde hij rechten aan de universiteit van Amsterdam. Daar onderging hij vooral de invloed van Hijmans, Paul Scholten en Van Apeldoorn, bij wie hij in 1934 cum laude promoveerde op een proefschrift over de geschiedenis van de reële executie bij koop. In dit proefschrift onderzocht hij op even grondige als scherpzinnige wijze de ontwikkeling van dit belangrijke onderwerp vanaf het Romeins recht tot heden. Hij toonde aan, dat men een eeuwenlange historische traditie als argument kan gebruiken tegen de legistische opvatting, die de mogelijkheid van reële executie bij koop ontkent. Zo maakte hij zijn historisch onderzoek dienstbaar aan beter inzicht in het moderne recht. Deze belangstelling zowel voor het vroegere als voor het huidige recht heeft hij sindsdien onverflauwd behouden.

Na zijn promotie werd hij advocaat in Amsterdam op het kantoor van mrs. prof. Molster en Worst, waarvoor hij door één van zijn leermeesters was aanbevolen met de woorden: „Zo'n goeie krijgen jullie nooit meer!” De advocatuur, die hij tot 1945 uitoefende, lag Fischer met zijn warme belangstelling voor menselijke verhoudingen, zijn organisatietalent, en zijn vermogen steeds in moeilijke situaties praktische en rechtvaardige oplossingen te bereiken, bijzonder goed. In dezelfde tijd verscheen menig belangrijk rechtshistorisch opstel van zijn hand en zo werd hij terstond na de oorlog vooral op instigatie van Meijers en Van Oven geroepen tot het vervullen van het ambt van gewoon hoogleraar in het oud-vaderlandse recht in Leiden. Hij aanvaardde het in 1946 met het uitspreken van een rede over oude en nieuwe opvattingen omtrent de studie van het oud-vaderlandse recht, waarin hij een programma ontvouwde dat leidde tot een aanzienlijke verbreding en nuancering van de studie van de Nederlandse rechtsgeschiedenis. In tegenstelling tot vele vroegere rechtshistorici, die zich veelal beperkten tot de Germaanse bestanddelen van het oud-Nederlandse recht en tot de aan de receptie van het Romeinse recht voorafgaande perioden, betoogde Fischer, dat men alle bestanddelen van ons oude recht en alle perioden van de Nederlandse rechtsontwikkeling tot de codificatie in zijn onderzoek moet betrekken. Dit

Programma heeft hij sindsdien voor vele onderwerpen in woord en geschrift nader uitgewerkt. Naast het Leidse ordinariaat vervulde Fischer sinds 1947 een extra-ordinariaat in het oud-Nederlandse recht aan de universiteit van Amsterdam, waar hij wekelijks een kleine maar trouwe groep doctoraal-studenten, die het oud-vaderlandse recht als keuzevak hadden genomen, in de studie van de oud-Nederlandse rechtsbronnen inwerkte. Bij de aanvaarding van zijn Leidse ambt sprak Fischer tot de studenten: „Ik ben van mening, dat de hoogleraar er allereerst is voor de studenten en ik hoop die mening ook door daden te kunnen doen blijken.” Duizenden studenten hebben sindsdien ervaren hoezeer het hem, de geboren docent, de milde examinator, de inspirerende promotor van niet minder dan veertien promovendi, de vaderlijke raadgever van eerstejaars en ouderen, met deze woorden ernst was. Door zijn bewerking van het Kort Begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht van prof. De Blécourt, in 1950 verschenen, maakte hij dit al te uitvoerig geworden werk weer tot een uitnemend handboek voor studenten. Een nieuw boek over het Hollandse recht van de zeventiende eeuw, waaraan hij werkte en dat niemand beter dan hij had kunnen schrijven, heeft hij helaas niet kunnen voltooien. Alleen of met anderen verzorgde hij belangrijke bronnenuitgaven, o.m. van *leges barbarorum*, van Hugo de Groot's Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid met de te Lund gevonden aantekeningen van De Groot, van de in het begin van de negentiende eeuw door Johannes van der Linden gemaakte Latijnse vertaling van de Inleiding en van enkele delen van de zgn. *Observationes tumultuariæ* (raadkamerverslagen van de Hoge Raad van Holland en Zeeland) van de achttiende-eeuwse juristen Bijnkershoeck en Pauw. Van drie juridische tijdschriften was hij redacteur: het Nederlands Juristenblad (sinds 1950), het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (sinds 1950) en het Zuidafrikaanse Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg (sinds 1938, vanaf 1955 als enige Nederlander). In deze periodieken publiceerde hij vele recensies en opstellen over rechtsgeschiedenis en modern privaatrecht. Bij juristen en rechtshistorici in België en Zuid-Afrika had hij groot gezag. In Zuid-Afrika hield hij in 1956 een buitengewoon gewaardeerde twee maanden durende lezingencyclus.

Het is verbazingwekkend, dat Fischer voor al dit wetenschappelijk werk tijd vond, als men bedenkt hoe talrijk de functies van bestuurlijke aard waren die hij in de na-oorlogse jaren op zich nam. De Leidse faculteit diende hij als decaan en als directeur van het unieke Juridisch Studiecentrum Gravensteen, waarvan het ontstaan vooral aan zijn enthousiasme te danken is. De universiteit heeft hij zeer aan zich verplicht door in 1957 het pro-secretariaat van de senaat te aanvaarden, waardoor in feite een zeer groot deel van de dagelijkse leiding der universiteit bij hem berustte, en waardoor de noodzaak van een meerjarig rectoraat zich in Leiden niet deed gevoelen. Van het bestuur van de stichting Universitaire Pers Leiden was hij sinds 1955 lid en sinds 1957 voorzitter. Zijn nuchter idealisme legde de grondslag voor de

landelijke Vereniging van Academici bij het Wetenschappelijk Onderwijs, waarvan hij in 1963 de eerste voorzitter werd. Ook de Leidse stedelijke gemeenschap heeft in ruime mate geprofiteerd van zijn bindende en leidinggevende gaven in vele bestuursfuncties. Hij was bestuurslid (sinds 1948) en voorzitter (van 1954 tot 1958) van het Leidse Volkshuis, curator (sinds 1947) en president-curator (sinds 1950) van het Leidse stedelijk gymnasium, lid van de culturele commissie en van de commissie tot beheer van het archief van de gemeente Leiden, bestuurslid van de Leidse Schoolvereniging en van de stichting Het Leidse Woonhuis.

Met het bovenstaande is Fischers persoon nog geenszins volledig getekend. Hij had een grote creativiteit, een enorme werkkraft en een veel omvattende eruditie vooral op het gebied van litteratuur en geschiedenis. Maar bovenal was hij een mens in wie uitzonderlijke menselijke eigenschappen van wijsheid, mildheid, hartelijkheid, bescheidenheid en gevoel voor humor op een bijzondere wijze met zijn intellectuele gaven verenigd waren.

J. A. Ankum

HET LOGEMENT VAN LEIDEN TE 'S-GRAVENHAGE

door

E. Pelinck

Tijdens de Republiek moesten, gelijk bekend, de gedeputeerden van de stemhebbende steden gedurende de zittingen van de Staten van Holland en West-Friesland in Den Haag verblijven, aanvankelijk in logementen (hetgeen om begrijpelijke redenen in 1670 werd verboden) of op gehuurde kamers, maar van lieverlede zorgden de meeste steden voor een eigen *pied à terre* voor de heren burgemeesteren en de pensionaris. Ook de gecommitteerden ter Staten Generaal moesten een onderdak hebben.

Het huidige ministerie van Buitenlandse Zaken en het departement van Defensie zijn gevestigd in de trotse logementen respectievelijk van Amsterdam en Rotterdam. De andere steden deden het wat bescheidener en de herinneringen aan hun vertegenwoordiging in ons regeringscentrum zijn grotendeels verdwenen.¹

Dat Leiden zich nochtans niet onbetuigd liet, mag blijken uit het feit, dat het Leidse logement (het waren er, zoals we zullen zien, eigenlijk twee!) zowat $\frac{2}{3}$ van de zuidzijde van het Buitenhof besloeg, dat wil zeggen bijna de gehele sociëteit De Besognekamer (waaronder indertijd Regina en thans Formosa) en het grootste deel van de Cineac.

Hoe dit geheel in drie fasen tot stand kwam, willen we hieronder trachten duidelijk te maken. Aangezien omtrent de wijze van gebruik der logementen reeds vaker is geschreven (zie noot 1), willen we ons voornamelijk richten op de bouwkundige aspecten, al zal hier en daar gelegenheid zijn ook andere zaken terloops te belichten.

Het huis van Schrassert gekocht en verbouwd met ten dele nieuwe gevel, 1639.

Nadat de Leidse burgemeesters op 4 december 1634 van de vroedschap nog een machtiging hadden verkregen om met Frans Coedijck of een ander over logies te onderhandelen (blijkbaar om van Johan Groenendaal, bij wie zij toenmaals onderdak hadden, af te komen),² wilde men toch op den duur wat

anders. Mei 1638 was de overeenkomst met Coedijck afgelopen en op 22 december zette burgemeester Willem Paedts in de Grote Vroedschap uiteen, dat naar een ander „bekwamer” huis moest worden omgezien, waar de gedeputeerden „met meerdere reputatie souden kunnen logeren ende geaccomodeert werden”. De machtiging om naar een aan te kopen huis te zoeken wordt verstrekt, maar er moet getracht worden bij welslagen ook Coedijck te continueren, want men had blijkbaar goede ervaring met hem. Ongeveer drie weken later heeft men succes.³ Op 22 januari 1639 koopt de stad Leiden van Hendrik Schrassert, gecommitteerde ter Staten Generaal, een huis aan de zuidzijde van het Buitenhof voor f 17.400,-. De kopers nemen goudleer en wandtapijten in de beide voorkamers over voor dezelfde prijs, die Schrassert er destijds voor betaald had. Oplevering zal per 1 mei geschieden. Er rijzen echter nog moeilijkheden over de prijs van de tapijten. De kwestie wordt vanwege de reputatie van de stad voorzichtig aangepakt en men laat de tapijten en het goudleer taxeren door Jonas Lallemand, die een schatting maakt van f 760,-. Men komt blijkbaar tot overeenstemming en op 11 mei 1639 wordt de acte gepasseerd. Inmiddels heeft de Leidse stadsfabriek (stadsbouwmeester en opzichter over de stadswerken) Arend van 's-Gravesande op 11 april reeds tekeningen voor een nieuw hek en een „bekwame” poort in hardsteen aan de ingang, met het stadswapen daarboven, laten zien ⁴ en op 1 juni, nadat gedeputeerden er voor het eerst hebben gelogeerd, besluit men meteen maar het oostwaartse en oudste gedeelte (dus aan de kant naar de Hofsingel en het Binnenhof) even ver uit te breiden als het groot salet, waarvoor Van 's-Gravesande ook een plan heeft gemaakt.⁵

Aan de hand van de vogelvluchtkaat van Den Haag uit 1616 zou men kunnen aannemen, dat het midden van het aangekochte huis, dat wellicht oorspronkelijk uit meer huizen zal hebben bestaan, een hoger gedeelte omvatte. Men heeft er waarschijnlijk naar gestreefd het oude huis een zo uniform mogelijke gevel te geven.

Er wordt spoed achter gezet. Op 18 juli neemt de Haagse timmerman Cornelis Leenderts Roeloff het werk aan voor f 537,-.⁶ Er is o.m. sprake van een deur met een zwaanshals in de grote poort, 3 gekruseerde kozijnen gelijk die er reeds zijn en die op de muur gesteld moeten worden, voorts een „volcosijn”, 4 geschaafde kruiskozijnen en nog een „volcosijn”. Er moet een trap van 30 treden komen. Er komen veranderingen op zolder en de kap zal worden afgebroken. Tenslotte is er sprake van een frontispies en twee dubbele dakvensters, elk met een frontispies. Het bestaande hek voor het huis wordt vervangen door een hek met balusters. Het dak wordt met lei gedekt in plaats van met pannen.⁷

We krijgen de indruk, dat het gebouw belangrijk werd opgeknapt en bepaald niet geheel vernieuwd.⁸ Dat deze zuinigheid zich een kleine eeuw later zou laten gevoelen, zullen we nog zien. Maar van het één kwam toch het ander. In het najaar blijkt, dat bij het timmeren en metselen de glazen „on-

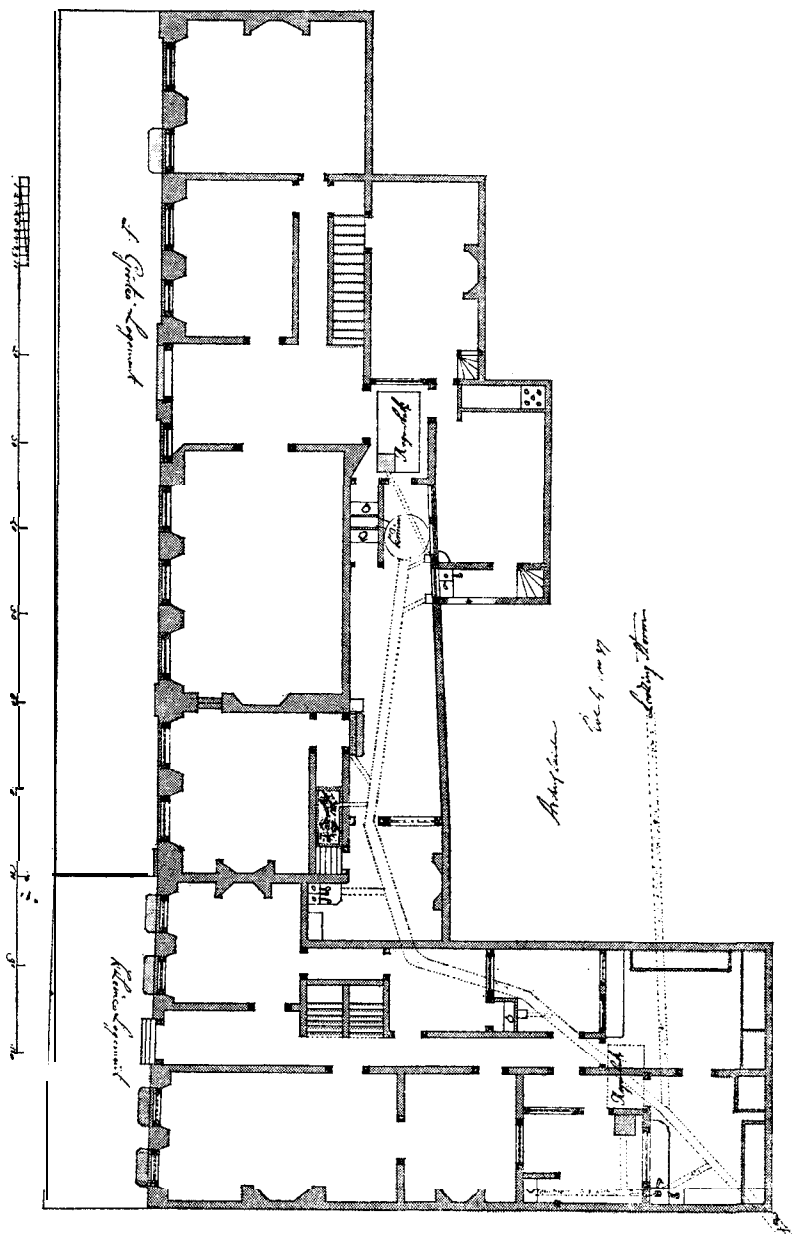
trampolineert” zijn en de heren willen spiegelglas, dat men zich overigens toch nog als in lood gevatte ruitjes moet voorstellen. Het gebakken glas (waarschijnlijk ronde schijven), dat vrij komt, zal in andere stadsgebouwen worden gebruikt.⁹

We mogen aannemen, dat ook het volgende jaar nog aan het huis is gewerkt, want een aantal Haagse deskundigen (waaronder de stadsfabriek Bartelomeus van Bessen) ontvingen op 12 november 1640 een beloning voor visitatie en taxatie. Evenzo ontvingen op 16 februari 1641 enige timmerlieden een beloning voor visitatie van het timmerwerk. Aelbert Goesman leverde 6 pijnappels voor het hek.¹⁰ Dit hek, teken van waardigheid en afscheiding tussen stoep en straat, zullen we nog meer tegenkomen. Het huis, inclusief het hek, werd voor f 226,- drie maal geschilderd.¹¹

Hoe het logement er toen van buiten moet hebben uitgezien, kunnen we nagaan aan de hand van de prent van Daniel Marot uit 1686, voorstellende de Haagse kermis met de op het Buitenhof voor Willem 111 en Mary optrekende schutterij (afb. 1. – Muller Hist. prenten 2683). Het is een van de zeer weinige afbeeldingen, welke ons een duidelijke kijk op deze zijde van het Buitenhof geven.¹² Behalve een 18e eeuwse plattegrond (waarschijnlijk vanwege de riolering; lijncliché in tekst) zijn alle bouwkundige tekeningen verloren gegaan.

Beginnende aan de verste hoek zien we eerst een huis met drie ramen, de voormalige Lavenderie, waar in 1639 Johan van Hoeckgeest woonde en waar in de 19e eeuw het Hoogduitse koffiehuis was gevestigd. Dan volgt een gevel met negen ramen, waarvan het middengedeelte met een door twee waarschijnlijk wat smallere ramen geflankeerde voordeur iets vooruit springt en door een fronton (met het door twee leeuwen gehouden stadswapen) wordt gedekt. Het dak vertoont behalve dit fronton twee, evenals de ramen van de bovenverdieping, met frontons afgedekte dakkapellen die we uit het bestek kennen. Voorts zijn er drie grote schoorstenen. De volgende ramen (zonder frontons!), waarboven weer een dakkapel, moeten eveneens bij het huis van Schrassert hebben behoord. Op het volgende huis met de pilasterordonnantie komen wij dadelijk terug. Het hek, dat we zien, moet van 1636 dateren.¹³

We mogen gevoeglijk aannemen, dat het geheel door de Leidse stadsfabriek Arend van 's-Gravesande werd ontworpen. Hij moest het blijkbaar tamelijk eenvoudig doen, want een meer sprekend effect door middel van een pilasterordonnantie, zoals hij die reeds drie jaar eerder aan de St. Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg had gebouwd en het volgende jaar aan de Lakenhal zou bouwen, kon er niet af en men volstond met een vrij sobere, iets vooruitspringende resaliet met fronton. Inwendig moest er toch ook een en ander gebeuren. De overgenomen wandtapijten blijken toch niet geheel te voldoen en Joris Nauwinxs, tapissier te Amsterdam, leverde tapijtbehang voor het salet à f 9,- de el, alsmede bekleding voor twee dozijn stoelen en twee grote leunstoelen.¹⁴

Er is een aantal inventarissen bewaard gebleven. De oudste is van 5 december 1642, opgemaakt door juffrouw Maria Caron, huisvrouw van François Coedijck.¹⁵ Zij noemt de volgende vertrekken: Groot saletmet vier grote stukken tapijt, twee langwerpige stukken en nog drie onder de ramen; er zijn dus drie ramen, zodat we aan de hand van de 18e eeuwse plattegrond moeten aannemen, dat het salet rechts van het voorhuis lag. Uiteraard worden ook de twee grote en 24 andere „tapijstoele” genoemd. Dan volgen vorstenportretten: Hendrik IV, de koningen van Zweden en Bohemen, de drie stadhouders Willem, Maurits en Frederik Hendrik (naderhand werd Willem 11 toegevoegd) en de stadhouders van Friesland: Willem Lodewijk en Ernst Casimir.¹⁶ Tenslotte een grote spiegel met ebbenhouten lijst, een haard met witte steentjes (later veranderd in: wit en rood, zowel Italiaans als Zweeds), een haardijzer en drie grote groene gordijnen voor de glazen.

In het voorhuis een eiken tafel, een glazen lantaarn en een schel.

In het klein salet: goudleer met gekleurde bloemen en behalve een haard met haardijzer alleen een metalen schel en drie „hordekens” voor de ramen.

Salet aan de oostzijde: Goudleer behang, verguld op rode grond. Twaalf Spaanse stoelen met rood Pruisisch leer met een dito „veldstoel” (leunstoel), eiken kastje en de stedenbeschrijving van Georg Braun in twee delen. Ook hier een spiegel met ebbenhouten lijst en vier kleine gordijnen hetgeen op twee ramen zou wijzen.

In de achterkamer behalve een haardijzer niets, evenmin als in de keuken, hetgeen in overeenstemming is met het contract van de kastelein.

Op de bovenverdieping worden zeven vertrekken genoemd, waaronder in het midden een comptoir, en een klerzolder. Er wordt weinig belangrijks vermeld, behalve misschien vier grote en twee kleine stukken tapijt afkomstig van het oude kleine salet, waar ze blijkbaar vervangen werden door goudleer.

De bouw van het Kleine Logement, 1666.

In de volgende jaren wordt, behalve het normale onderhoud, betrekkelijk weinig aan het logement ten koste gelegd.¹⁷ Maar in 1666 zijn er weer grote plannen. Zonder veel omhaal worden de burgemeesters op 17 mei gemachtigd, het aan de westzijde gelegen huis van de erven Kegelaer aan te kopen. 18 Precies zeven maanden later valt de aanbesteding. Het metselwerk door Reyer Pieters Dronck voor f 695,-, het hardwerk door Gerret Bouwens voor f 390,- en het timmerwerk door Piet van Putte voor f 650,-.¹⁹

De gevel, die 37 à 38 voet breed en 39 voet hoog zal worden, kunnen we weer het best beschrijven aan de hand van de prent van Marot. Op een één verdieping hoge sokkel met voordeur en vier ramen staat een ionische pilasterordonnantie van twee verdiepingen hoog en vijf ramen breed. Net hoge

dak met één dakkapel wordt bekroond door vier hoekvazen en een zware centrale schoorsteen.

We behoeven niet te twifelen of we hebben hier een typisch werk van de toenmalige Leidse stadsfabriek Willem van der Helm voor ons, hetgeen ten overvloede nog bevestigd wordt door een beloning, welke hij kreeg voor een tekening voor dit huis.²⁰

In 1667 en 1668 worden respectievelijk ruim f 19.131,- en f 8.298,- uitgegeven.²¹

Het betrof hier het huis voor de gecommiteerde ter Staten Generaal, die hier waarschijnlijk een meer afzonderlijke woning had.²² De plattegrond (zie tekening in de tekst) maakt niet een bijzonder harmonische indruk.

Een inventaris van 1668 ²³ geeft vrijwel hetzelfde ais in 1642. Er is sprake van een nieuwe keuken (waarvoor in 1667 twee koperen fornuizen met dekfels en kranen en vier grote gebruineerde pompkranen; (Rek. Thes.-extra ord. fol. 90). We zien ook dat er in de Kloosterkerk twee stoelen getimmerd zijn. Herhaaldelijk was ook sprake van psalmboeken en bijbels. In het kantoor van de pensionaris worden boeken vermeld.

Een indruk van de kleuren van het interieur verkrijgt men uit een inventaris van 1714 waaruit blijkt, dat de burgemeesterskamer met paars saai is behangen, welke stof ook voor de bed- en venstergordijnen en het tafelkleed werd gebezigd.²⁴ Op de vloer ligt een mat.

Het kabinetje naast de burgemeesterskamer is met groen gestreepte caseant gestoffeerd en er is een gele kamer. De pensionaris heeft twee kamers, waarvan de ene met Doorniks trijp is behangen, terwijl de bed- en venstergordijnen van groen saai zijn, en de andere met groen caseant is behangen. Op het kleine groene kamertje hangen thans vijf Oranjeportretten en hoewel we kennelijk in het stadhouderloze tijdperk zijn, biedt de grote groene kamer toch nog plaats voor een groot portret van koning William in vergulde lijst en nog eens twee kleine portretten van dezelfde koning-stadhouder en zijn vrouw. Hier hangen ook twee verzen, een duyts (d.w.z. Nederlands) en een latijns, de wetten van de Twaalf Tafelen, welke de pensionaris mr. Pieter Burgersdijck in 1682 vervaardigd had, waarbij nauwkeurig omschreven was hoe men bij bepaalde verheugende gebeurtenissen moest tracteren.²⁵

Het Grote Logement verhoogd. Nieuwe gevel, 1731.

Op 3 september 1727 blijken de burgemeesters, mede op advies van de architect La Roche, een bestek voor reparatie „bij provisie” te hebben laten opstellen.²⁶ Maar na enige jaren is de toestand toch onhoudbaar. De stadsbazen, d.w.z. de meester-stadstimmerman, -metselaar en -loodgieter, die op order van de burgemeesters het grote logement nauwkeurig hebben onderzocht, zijn op 5 februari 1731 eenparig van oordeel, dat het dak en gevoeg-

zaam alle kozijnen in de voorgevel door ouderdom vergaan zijn en dat deze de „injurien van de lucht, regen en wind’ niet meer kunnen weerstaan.²⁷ De fundamenteën en de daarop rustende muur zijn verzakt. Het resultaat is, dat men besluit het lekkende dak en de voorgevel te vernieuwen en tot gelijke hoogte op te trekken als het logement voor de gecommiteerden. De kosten worden op f 9000,- genaamd.

Het is een tamelijk eenvoudige gevel geworden met slechts een min of meer monumentale middenpartij, welke geaccentueerd wordt door enige voluten en uiteraard door het door twee leeuwen gehouden stadswapen, hetgeen duidelijk te zien is op de fraaie tekening van Paulus Constantijn La Fargue (afb. 2).²⁸ De Tegenwoordige Staat (VI, 1746, p. 54) schenkt bijzondere aandacht aan het Leidse logement: „Dit was het eerste van de logementen der steden, ‘t welk naar hedendaagsche wijze met schuiframen, zeer fraai en aanzienlijk in den jare 1731 hermaakt werd. Het pronkt met een hardsteen (zie echter beneden!), poort die met derselver sieraaden daarboven, en hoger met het wapen van Leiden, bijna tot aan de kroonlijst van het huis oprijst.” Nogmaals komen de Engelse (d.w.z. schuif-) ramen ter sprake en de schrijver vervolgt: „Naast aan hetselve staat een vrij aanzienlijk huis voor den gecommiteerden raad dier stad, doch niet naar de nieuwerwetsche wijze herbouwd.”

We mogen wel aannemen, dat de toenmalige Leidse meester-stadstimmerman Pieter van Drongen de nieuwe gevel ontwierp.

Michiel Kalraet, meester-beeldhouwer, leverde het snijwerk in hout²⁹ en G. B. Luraghi de gehakte steen, voornamelijk het wapen, waar Gillis de beeldhouwer het model voor tekende en dat deze in 23½ dag hakte. Behalve de basementen en het wapen kon er blijkbaar geen kunststeen af en volstond men, in tegenstelling tot Amsterdam en Rotterdam, met een houten, in de verf gezande decoratie.³⁰

Het volgend jaar vernieuwde Luraghi ook de stoep en wel over de gehele lengte.³¹ Het interieur kreeg ook weer een beurt. Arnoldus Beckx staat genoteerd voor goudleer en Philippe Androuin voor „geschildert zijlboek.”³² Matheus Terwesten, de veel jongere broer van Augustinus, die zoals we zagen in 1688 een schoorsteenstuk schilderde, mocht voor f 300,- vier schoorsteenmantels met allegorieën sieren:

- 1° Vrede en Eendragt ambrassere malkandere,
- 2° Door de Teydt wordt de Waarheid ontdekt,
- 3° Daar Pallas (de wijsheydt) de studie onderrigt in Lans-Saaken,
- 4° Daar Stantvastigheyd en voorzigtigheyd zig vereenigen.³³

Dit zijn de laatste belangrijke voorzieningen en verfraaiingen geweest.³⁴ Met de omwenteling van 1795 kwam ook het einde van de logementen, waar ruim anderhalve eeuw de burgemeesters, oud-burgemeesters en leden van de vroedschap, zelfs met hun gezinnen, een pied-à-terre in Den Haag hadden gevonden en waar, buiten de vergaderingen, veel officieus, niet in notulen of re-

soluties geboekstaafd, overleg moet hebben plaats gevonden. Men wist niet goed, wat er met deze grote gebouwen moest gebeuren. Openbare logementen zullen er wel voldoende zijn geweest en dan te bedenken, dat er nog ongeveer tien andere dergelijke instellingen op liquidatie stonden en het geld schaars was. Een rapport uit dat jaar³⁵ verklaart wel, dat het Groot Logement zeer sterk en hecht is, maar voor een particulier is het te groot, evenals voor de kastelein om er een openbaar logement te drijven. De Nationale Conventie of het Intermediair Provinciaal Bestuur zullen hoogstens anderhalf jaar inwoning op kamers verkiezen boven een eigen huishouding. Toch wil men het logement verhuren aan de in 1759 aangestelde en in de dienst vergrijsde, reeds 74 jaar oude kastelein Willem van de Pol, wiens vrouw 68 jaren telt. Het bejaarde echtpaar geeft er echter de voorkeur aan, rustig te gaan leven, zodat de nieuwe heren zich wel genoodzaakt zien het echtpaar een pensioen toe te kennen.

In oktober 1798 heeft op het Rapenburg te Leiden een publieke verkoping van de inventaris plaats. Aan de hand van een voorafgaand taxatierapport kan men zien, dat het logement buiten de kamertjes voor het personeel toch zo'n elf kamers bevatte.

Op 30 september 1795 was het Kleine Logement (dat der gecommiteerden) reeds verkocht aan zekere Jan Keyzer te Hellevoetsluis voor *f* 4.000,- contant en een hypotheek van *f* 8.000,-. Daar hij evenwel niet aan zijn verplichtingen kon voldoen werd Christiaan Schramberger op 21 augustus 1798 eigenaar. Het Grote Logement komt in maart 1799 in het bezit van Robert Campbell voor *f* 14.500,-, d.w.z. *f* 2.500,- contant en de rest tegen een hypotheek van 4% rente met een jaarlijkse aflossing van *f* 1.000,-. Wie daarna de eigenaren en bewoners waren zou eigenlijk niet ter zake doen, ware het niet, dat een verklaring moet worden gegeven voor het praktisch geheel verdwijnen van iedere zichtbare herinnering aan deze Leidse „buitenbezitting.”

In 1807 kwam het Grote Logement in het bezit van de sociëteit De Besognekamer, welke haar ontstaan in 1795 te danken had aan de behoefte van de nieuwe heren om een pied à terre voor besprekingen buiten de officiële vergaderingen te hebben, zoiets als de koffie- en commissiekamers van de Tweede Kamer van thans. Trap en ingang werden naar rechts verplaatst en de gevel werd gewijzigd, waarschijnlijk met vernietiging van de regencedecoratie rond de ingangspartij. Het is dan ook het empiretijdperk. In 1549 wist de sociëteit het hoekhuis aan de Hofsingel te verwerven en in 1867 kreeg het gehele gebouw weer een uniform aanzicht, zoals we het thans nog kennen (afb. 3). Terwijl de sociëteit nog over de bovenverdieping beschikt, verhuurt zij de grondverdieping aan een café-restaurant bedrijf, eertijds genaamd Regina, thans Formosa.³⁶

In 1903 verwierf het om de hoek, aan de Hofsingel gelegen hotel De Twee Steden (het v.m. logement van Alkmaar en Enkhuizen!) het Kleine Logement en het daarnaast gelegen pand (eertijds ook met een pilastergevel; zie afb. 1) en liet voor beide laatste huizen door de architect Mutters een enigszins overdreven gevel in Jugendstil optrekken, waarachter, in het grotendeels verbouwde en gemoderniseerde complex een restaurant werd gevestigd.³⁷ Door de naam van het restaurant, De Twee Steden, en de wapens van de beide steden uit Hollands Noorderkwartier werd aldus op de plaats van het voormalige Leidse Kleine Logement een historisch valse suggestie gedaan. Achter een van onderen „gemoderniseerde” gevel werd hier in 1935 de Cineac ingericht.

Wij kunnen niet eindigen zonder te releveren, dat weliswaar Amsterdam en Haarlem reeds in 1618 en 1636 eigen huizen kochten, maar dat Leiden in 1639 een waarschijnlijk belangrijk groter onderkomen verwierf en dat Amsterdam daarna, in 1642, ging uitbreiden, terwijl de Leidse uitbreiding van 1666 in 1676 door een Amsterdamse vergroting werd gevolgd. Pas na de vernieuwing van het Rotterdamse logement in 1728 en de verhoging van het Grote Logement in 1731 liet Amsterdam in 1736 de nieuwe monumentale, door een sterk verhoogde kroonlijst gedekte gevel optrekken. Dat was het laatste woord, waar geen stad meer tegen op kon, maar waar ook niemand meer behoefte aan had.

A A N T E K E N I N G E N

1. Reeds in 1876 gaf (blijkens Die Haghe 1930, 35) D. Veegens met behulp van oudere publicaties en hem door de gemeentesecretarissen en -archivarissen (waaronder die van Leiden, jhr. W. 1. C. Rammelman Elsevier, een belangrijke plaats moet hebben ingenomen) verstrekte gegevens, een vrij uitvoerig overzicht van de geschiedenis der verschillende logementen, daarbij ook veel aandacht schenkend aan de regelingen ten aanzien van het door verhuurders of kasteleins gevoerde huishouden: Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage II (Nieuwe uitgave 1880) 282-352. Zie ook: Die Haghe 1941, 94-100. Voorts o.m. Jaarboek Amstelodamum 1929, 94-103: Amsterdam; Gedenkboek Voorne (1930) 91-95; Den Briel; Eigen Haard 1877: Delft; Zuid-Holland 1962, 22-26; Gouda. Zie voor Leiden noot 36.
2. Burgemeesters- en Gerechtsdagboek Publieke Zaken C, fol. 46; Vroedschapsboek S, fol. 143; Ordonnantieboek Thesaurier-ordinaris L, fol. 172.
3. Vroedschapsboek T, fol. 24v en 25v; Secretarie-archief na 1574, nr. 2705.
4. Burg. en Ger. Dagb. C, fol. 212v.
5. A. v., fol. 218v.
6. Secretarie-archief na 1574 nr. 4195: Verhuringen en bestedingen 1 fol. 131.
7. Burg. en Ger. Dagb. C, fol. 255; Verhuring en bestedingboek 1, fol. 180 (29-5-1640).
8. Uit de rekening van Arend van 's-Gravesande blijkt, dat in 1639 materiaal van het huis verkocht werd. waarbij de fabriek zich kennelijk vergist, wanneer sprake is van de „huisinge op het Binnenhof.” (Fol. 884, 945). Er 'wordt-op 22 oktober impost betaald voor 13000 Leidse steen en 20 hoed kalk (fol. 905).

9. Burg. en Ger. Dagb. C, fol. 265v, 8 okt. 1640.
10. Rek. Van 's-Gravesande 1640, fol. 906, 927, 933.
11. Rek. a.v. 1641, fol. 843.
12. Het was ir. J. J. **Terwen**, b.i., die in november 1953 bij gelegenheid van de Van der Helmentoonstelling in het Sted. Museum De Lakenhal het eerst op deze situatie wees.
13. Verhuring en Bestedingboek N, fol. 292, 25 april 1663: Bestek aangenomen door **Cornelis** Leenderts Roeloff, o.m. in het midden van het hek een „baloustrade ter weersijds deselve een vierkante pilaar met zijn plynthen, kapiteels en festoenen als op teykening.” Tussen de pilaren komen 21 balusters en zes halve balusters tegen de stijlen. Aan weerskanten van het werk 10 palen, samen dus 20 palen. Kosten f 500, een zeer hoog bedrag, zodat we moeten aannemen, dat het snijwerk aanmerkelijk moet zijn geweest.
14. Burg. en Ger. Dagb. C., fol. 280, 22 juni 1641. Deze kamer wordt aangeduid als „**nieuwe camer** neven de **burgemeesterskamer**” (Thes. Ord. 1642, fol. 1652). De wed. Jacob Dircs de Swart ontvangt f 604 voor goudleer (t.z.p., fol. 1605). Johan Huizinga nam goudleer af en hing het op, waarbij dezelfde weduwe 2⁵/₃₂ el van 9 gld. leverde (Rek. Van 's-Gravesande 1641, fol. 910 en 913).
15. **Secr. arch.** nr. 2707 e.v. Zie voor de besluiten over de kasteleins voorts: Burg. en Ger. Dagb. C., fol. 237 en 255; idem D, fol. 49v (20-9-1649); fol. 110v (5-1-1652); fol. 249 (1-11-1657): Maria Caron, weduwe **François** Coedijck, zegt de overeenkomst op. Haar man blijkt overigens houtkoper te zijn geweest, althans in 1641 (Rek. Van 's-Gravesande 1641, fol. 836). Zie ook **arch. secr.** nr. 2710.
16. Deze portretten waren blijkens een betaling van 10 oktober 1642 van de hand van C. **Stooter**. Pieter Dubordieu leverde in 1650 een copie naar Willem 11. Zie: Navorscher 1870, 356 en 45 1; **Cat. schilderijen Lakenhal**, 3e ed. 1925, **nrs. 85-86, 414-416**; Thes. Ord. 1642, fol. 1679 en 1679v. Deze portretten zijn in 1929 ten stadhuize verbrand. Er worden ook twee spiegels gekocht (Thes. ord. 1642, fol. 1680v).
17. De schrijnwerker Jan Huygelaer verdient in 1643 f 126 (Rek. Van 's-Gravesande 1643, fol. 365). Maria Caron voor victoriebranden voor het logement in 1644 (verovering van Sas van Gent?) f 24. Rekening 1645 (fol. 124) verven en vergulden van twee schoorsteenmantels f 36. In 1660 worden boven de achterkeuken twee kamers verhoogd en verbouwd (fol. 106v) en in het volgend jaar wordt de kap van de keuken vernieuwd. In 1663 komt er voor f 500 een nieuw hek, waarvan het bestek een nauwkeurige beschrijving biedt (Besteding en verhuringboek N, fol. 292).
18. Burg. en Ger. Dagb. E, fol. 16.
19. Best. en verh. O, fol. 73 en 76, alwaar gedetailleerd bestek. De steenhouwer moet leveren: 38 voet peterstallijzen met 6 basementen, 6 sottebasse, 38 voet achitraaflijst en 6 **kap**-peteels van de orde **ionica**. De natuursteen zou dus alleen voor profielen zijn gebruikt, terwijl de gevel, inclusief de pilasters, van baksteen werd opgetrokken.
20. Bijlagen Thes. Extraordinaris, fol. 78, 24 november 1667: f 50, waarin ook begrepen een tekening voor de brug te Leiderdorp.
21. Frederik van Tongeren maakte snijwerk en Philips van Leeuwen, schrijnwerker, een schoorsteen voor de burgemeesterskamer (thes. extr. 1670, fol. 91v en 92), evenals Joannes Hannaert in 1683 en **Hendrick van Dijck** in 1688 (Respectievelijk rek. 1684, fol. 76v en 1688, fol. 53v). In de prentverzameling van het gemeente-archief wordt een aantal schoorsteenontwerpen uit het eind van de 17e tot het midden van de 18e eeuw bewaard, welke mogelijk verband houden met het logement (Nr. 32137 e.v.). Hierbij ook werk van J. B. Xavery. In 1688 vervaardigde Augustinus Terwesten voor f 150 een schoorsteenstuk voor de eetzaal, voorstellende De Liefde (Thes. Ord. 1688, fol. 221v). (**Het** jaar daarvoor had Terwesten een plafondschildering voor de schepenkamer van het Leidse stadhuis vervaardigd, die bij de brand van 1929 verloren ging en waarvoor een ontwerptekening in de Lakenhal, **Cat. Sted. Museum De Lakenhal** 1949, p. 287, nr. 630.) In 1691 wordt het houten hek door een ijzeren vervangen, waarvoor Hannaert het stadswapen modelleert (thes. extr., fol. 51v en 54).

22. Alleen Amsterdam en Leiden hadden een aparte woning voor de gecommiteerde raad; Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle volkeren **XVI — Tegenwoordige Staat der Ver. Nederlanden VI (1746)**, 52. Blijkens de Heerenboekjes was er tot 1698 ieder jaar een gecommiteerde raad, daarna bij toerbeurt om de negen jaar.

23. Archief secretarie nr. 2708.

24. A. v. nr. 2709.

25. In de universiteitsbibliotheek te Leiden (s. v. „**Wetten**”) twee verschillende gedrukte exemplaren: Ter ordonnantie van gedeputeerden, 1 januari 1682, P.B., waaronder in handschrift: Pieter Burgersdijck, pensionaris. Ook in het gemeente-archief, bibl. nieuwe nummering 15112-15117 (oud 2344-2349), waaronder een in handschrift. Zie over deze tafelen: Mededeelingen Geschiedenis 's-Gravenhage 11, 300 noot 1, en 349-352; J. J. Mauricius, Dichtlievende uitspanningen, 113-119, met dergelijk gedicht voor het logement van Hoorn en de andere vier steden. Carel de Moor ontving reeds in 1667 f 120 voor twee tafels (thes. extr. fol. 82v), mogelijk iets dergelijks. Een lijst van de in 1714 in de bibliotheek van het logement aanwezige boeken: Mededeelingen Gesch. 's-Gravenhage II, 340-342.

26. Archief secretarie nr. 568, notulen Burgemeesteren, fol. 33v.

27. A. v., fol. 154v.

28. Gewassen pentekening, 32,2 X 50,4 cm. Gem. mus. 's-Gravenhage. Veiling E. H. ten Cate, Amsterdam 17-3-1959, nr. 116. Het gezicht is genomen vanaf de Gevangenpoort.

29. Bijl. Thes. Extr. 15-11-1731.

30. Bijl. Thes. Extr. 11-11-1731. Luraghi ontving f 404. Dergelijke geblokte pilasters zaten, vóór de laatste restauratie, ook aan het noorderportaal van de Pieterskerk. Zij waren, naar mij werd meegedeeld, ook gezand. Onder de bijlagen treft men ook de gedetailleerde tekeningen en bestekken aan van de timmerman D. Dijckerhoff (f 3050) en de metselaar Johan van Swieten, die de gehele voorgevel moest afbreken (f 2400). Het metselwerk moet vóór van grauwe en áchter van rode moppen zijn. „alles glat en meesterlijk na den draad en waterpas te werken, in goed cruysverbandt, en de laage van agteren een duym hooger voor het doorslaan van het water; de corte voegen recht in het loot, en de korte en lange voegen met het mes ofgesneede soo en op de ordere als de voorgevel van het huys van Mevrouw van Ruyven op de Kneuterdijk.”

31. Bijl. a. v. 17-11-1732.

32. A. v. 5-2-1732: Arnoldus Beckx genayt en behangen een camer goutleer, daartoe verdient 18 gld.; daartoe geleverd 110 blad en 22 stuck, hoog 12 duim, samen 119 blad à 29 st.: 172 gld. 11 st. — T.z.pl. april 1732: Philippe Androuin 100¹/₈ elle geschildert zijlboek tot bekleden van een kamer à 15 st. de elle.

33. A. v. 5 december 1733.

34. Een drietal onderhoudsbestekken voor metsel-, timmer- en schilderwerk voor de jaren 1769-1772 geeft een goede indruk, van wat voor de beide logementen nodig was (Bibl. gem. arch., nrs. 20798-20799). Bij het schilderwerk wordt bepaald dat het houtwerk en de blakertjes voor de illuminatie met oranje moeten worden overgeschilderd.

35. Arch. secretarie nr. 2711.

36. A. D. R. Verbeek, De Besognekamer 1795-1945, 's-Gravenhage 1946, met grotendeels uit andere publicaties overgenomen gegevens (o.m. uit Die Haghe 1925/6). Ca. 1900 werden de bovenverdiepingen verhuurd aan het om de hoek aan de Hofsingel gelegen hotel De Twee Steden. In 1921 trok de sociëteit zich op de verdiepingen terug en had tijdens de laatste oorlog zeer te lijden van bezettingsmaatregelen.

37. De 18e eeuwse suite op de eerste verdieping, met plafondschilderingen en snijwerk, behoort tot het naast het Kleine Logement gelegen huis.

ILLUSTRATIES

Afb. 1. Het Leidse Logement aan het Buitenhof te 's-Gravenhage.

V.l.n.r. particulier huis (3 ramen), het Grote Logement (12 ramen), het Kleine Logement

(pilasters met 5 ramen) en particulier huis (3 ramen). Detail van prent van **Daniel Marot**: de Haagse kermis, 1686. Gemeente-archief, 's-Gravenhage.

Afb. 2. Het Grote Logement na de verbouwing van 1731. Detail van een tekening van P. C. La Fargue, 1756. Gemeentemuseum 's-Gravenhage. Foto Dienst voor schone, kunsten, 's-Gravenhage.

Gem. **arch.** Leiden, prentverz. 98002.

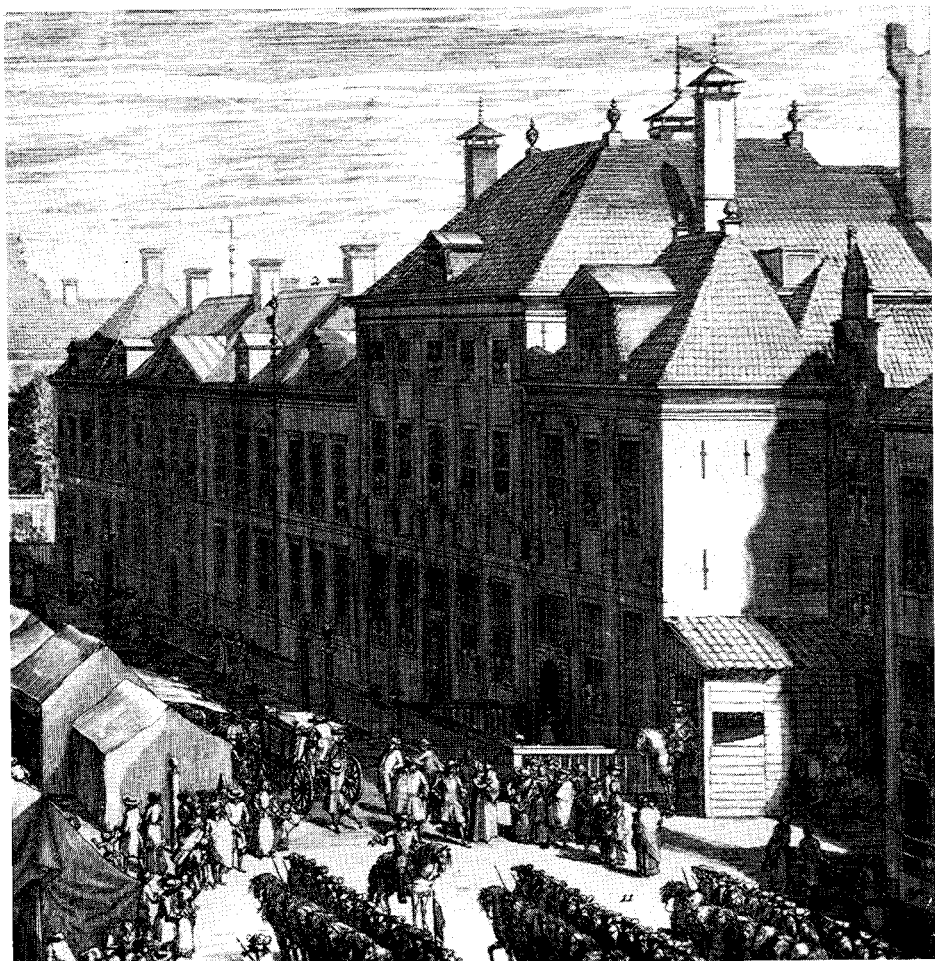
Afb. 3. Het buitenhof te 's-Gravenhage, ca. 1900.

V.l.n.r. het voormalig hotel De Twee Steden, de sociëteit De Besognekamer (het Grote Logement, behalve de twee ramen links) en het Kleine Logement. Het laatste met het volgende huis ca. 1903 restaurant De Twee Steden, thans Cineac.

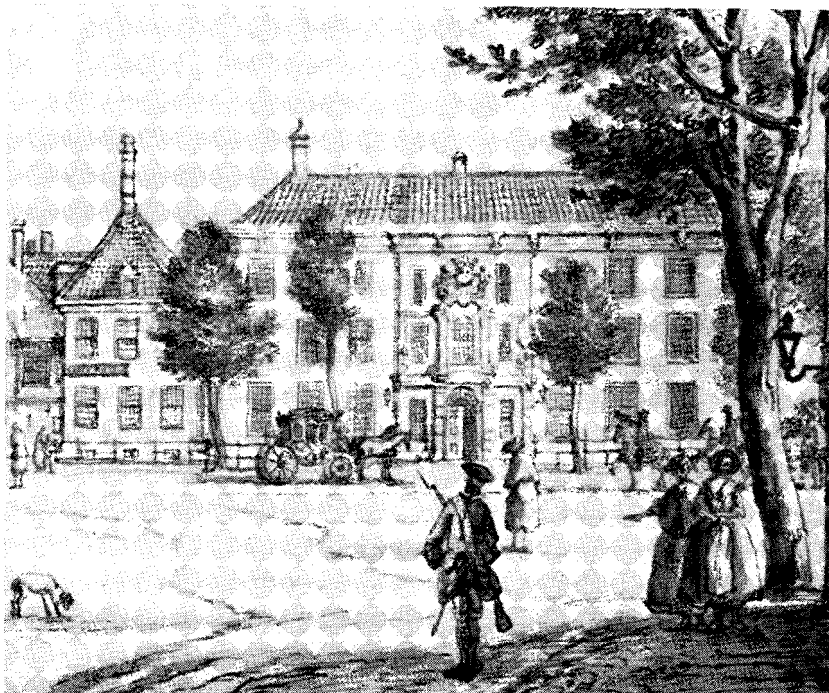
LIJNCLICHÉ

Plattegrond van het Leidse Logement. Tekening 18e eeuw.

Gem. **arch.** Leiden, prentverz. nr. 98000.

I . Het Leidse Logement in Den Haag.

2. Het Leidse Logement in Den Haag, na 1731.

3. Het Buitenhof in Den Haag, ca. 1900.

4. Mr. A. O. E. graaf Van Limburg Stirum.

6. De gaande: jhr. mr. F. H. van Kinschot..

7. en de komende man: mr. G. C. van der Willigen

8. Zegel van Pieter Gobburgen, de oude.

9. Zegel van Philips van Leyden.

10. Zegel van Dirc Poes Jan Pietersz.

11. Zegel van Dirc Poes Jan Pietersz.

12. Zegel van Pieter Gobburgen, de jonge.

13. Zegel van Vrank Michielsz. van der Heijde.

14. Zegel van Vrank Jansz.

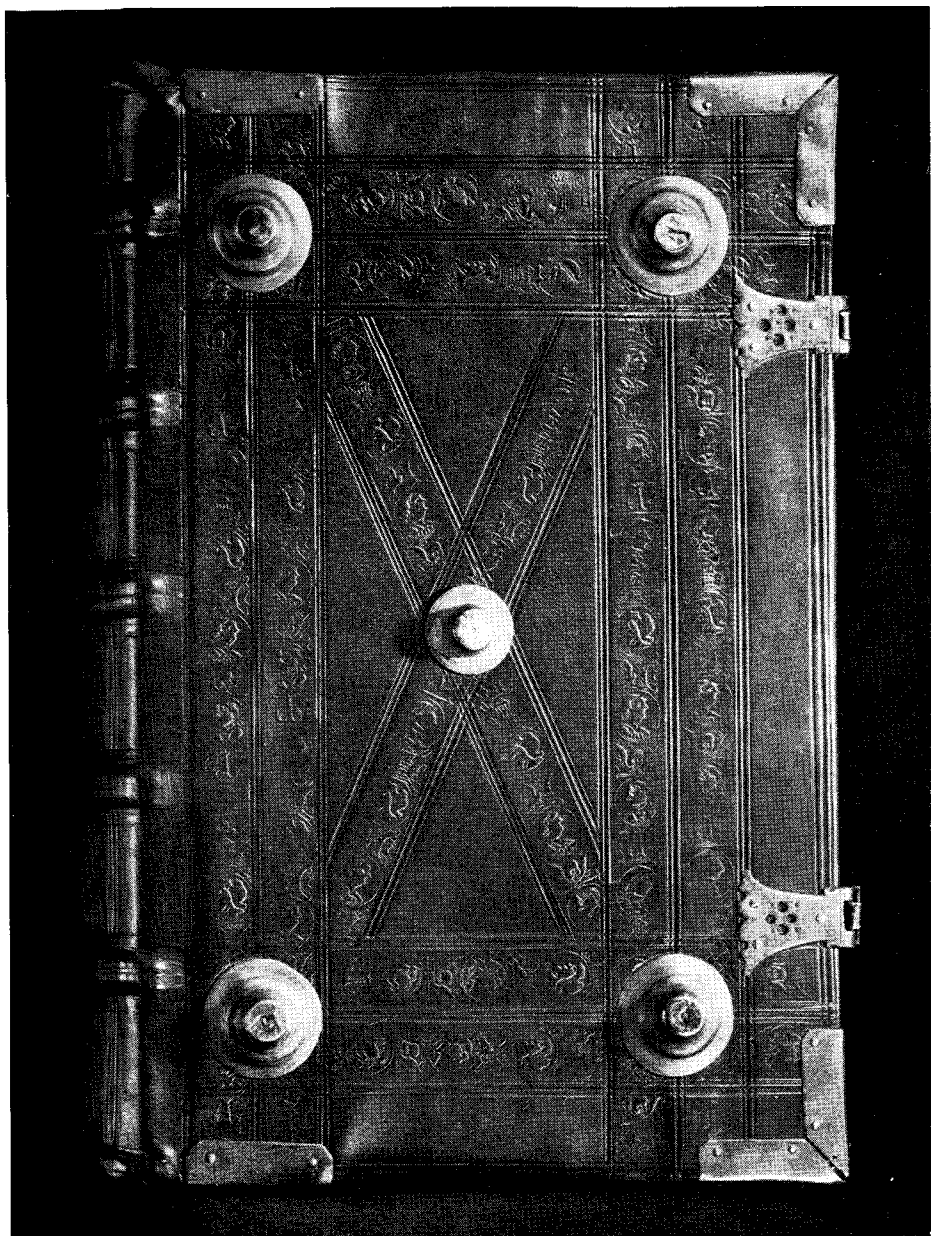

15. Zegel van Simon Rijswijc.

18. Het gerestaureerde koorboek E v/d St. Pieterskerk.

19. De Emmaüsgangers van Jan Steen.

21. De oude B.L.O.school.

22. De nieuwe B.L.O.school.

23. De naam van de nieuwe B.L.O.school.

24. Bloemen voor mevr.
Klaasesz.

25. Mevr. E. Shriver-Kennedy
bezoekt de school.

26. Het personeel van de
school.

TIEN BURGEMEESTERS (1851 - 1964)

door

Dr. J. P. DUYVERMAN

Tien burgemeesters — soms meesters, soms vaders — heeft Leiden na 1850 gekend. Zij waren oud-studenten van Leiden, meestal, en dan jurist, met één uitzondering; zij vroegen om de functie of werden gevraagd; zij waren Leids ingezetene of kwamen van elders; meestal was Leiden hun eerste gemeente, met twee uitzonderingen; in politieke functie bleven zij tevens werkzaam in zeker de helft der gevallen; zij dienden de gemeente van zes tot achttien jaar, juist de helft bleef meer dan tien jaren; gestorven in het harnas zijn er ook vijf.

De Leidse burgemeesters verschilden in alle mogelijke opzichten, ook in politieke richting, maar kwamen hierin overeen, dat geen hunner de gemeente verliet om een andere functie te aanvaarden.

Toen *mr. A. O. E. graaf van Limburg Stirum* (2 dec. 1803 — 12 sept. 1858), 7 okt. 1851 tot eerste burgemeester onder het nieuwe bestel werd benoemd, wist de stad wie er kwam. De Leidse jurist werd 2 oktober 1833 tot raadslid gekozen en bij koninklijk besluit van 18 februari 1843 tot wethouder benoemd. Als zodanig voorzitter van de commissie van fabricage, vond de oprichting van de gasfabriek in 1847 onder zijn leiding plaats. Sinds 1832 was hij ook rentmeester van Rijnland, een functie die hij tot zijn dood bekleedde. Lid van de Staten van Zuid-Holland werd hij, door de stedelijke stand voor het district Leiden aangewezen, in 1840, ook in 1843 en 1849. Voor het district Alphen kwam hij er in 1853, om er tot zijn overlijden te blijven. In 1852 werd hij curator van de universiteit en president-curator van het gymnasium; voorts was hij o.m. commissaris van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, president van de commissie van beheer van het Invalidenhuis.

Onder zijn burgemeesterschap werd de nieuwe gemeentewet met spoed uitgewerkt. Reeds in december kwam het reglement van orde voor de raad tot stand, alsmede de instructie voor de secretaris — sindsdien niet herzien, wat de huidige functionaris niet deert — en de regeling van de afkondiging der plaatselijke verordeningen. In het voorjaar volgden — in januari en in maart — het reglement van orde voor B. en W. en dat voor de werkzaamheden der — destijds vier — vaste raadscommissies.

Mr. D. Tieboel Siegenbeek (25 feb. 1806 – 11 jan. 1866) – die het levensbericht van zijn voorganger voor „Letterkunde” verzorgde in 1859 – ook Leids jurist, sinds 1835 bij het O.M., sinds 1843 hoofd van het parket van de Leidse rechtbank, volgde op in *november 1858*. „Op minzamen aandrang”, van de Koning, „durfde ik het wagen in zijne plaats op te treden.” Raadslid was hij sinds 12 oktober 1850. Gekozen om zijn uitgesproken politieke richting? Neen, al mocht hij, als zijn voorganger, in ruime zin liberaal heten. „In het staatkundige was hij juist daarom ongeschikt, om de zegekar eener bepaalde politieke partij te beklimmen, omdat hij aan niemand en voor niets ter wereld zijne vrijheid van denken en handelen opofferde,” aldus zijn necroloog, prof. mr. J. de Wal in „Letterkunde” van 1866.

Ook hij bleef als burgemeester raadslid. Aan universiteit en gymnasium bekleedde hij gelijke functies als Van Limburg Stirum, was behalve lid van „Letterkunde” en van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, bestuurslid van de afd. Leiden der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen. Ook zijn politieke functie was dezelfde: lid van de Staten van Zuid-Holland, daarin gekozen in 1859 en 1865. Met achttien tegen één besloot de raad onder zijn voorzitterschap tot de stichting van de hogere burgerschool met vijfjarige cursus.

Dr. W. C. van den Brandeler (24 okt. 1817-5 mei 1880) ontving van Thorbecke in januari 1866, even voor diens tweede ministerie ontslag vroeg, het telegrafisch aanbod om burgemeester van Leiden te worden. In zeker drie opzichten verschilde hij van beide voorgangers: deze oud-Leyenaar had medicijnen gestudeerd, kwam uit de carrière (1850 Molenaarsgraaf en Bleskensgraaf, 1853 de beide Noordwijken, 1856 Den Briel) en . . . was geen Leids ingezetene. De benoeming – op *14 februari* reeds – mocht worden genoemd in strijd met art. 61 van de toenmalige gemeentewet:

Niemand is tot Burgemeester benoembaar, dan die Nederlander, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten is, den ouderdom van vijf entwintig jaren heeft vervuld en ingezetene is der gemeente.” Evenmin als wie hem voorafgingen achtte hij het burgemeesterschap onverenigbaar met het raadslidmaatschap. Gene waren lid van de raad en werden tot burgemeester benoemd. Van den Brandeler werd, reeds burgemeester, tot lid van de raad gekozen: op 3 aug. 1867, met 786 van de 817 uitgebrachte stemmen. Curator van de universiteit werd hij in het jaar zijner benoeming jure ipso; na de totstandkoming van de wet op het hoger onderwijs in 1876 werd hij in aug. 1877 opnieuw als zodanig bij K.B. benoemd. Ook hij was – als laatste burgemeester – president-curator van het stedelijk gymnasium, was mede president en van de commissie voor het stedelijk museum en van de commissie van bestuur over het ziekenhuis der rijksuniversiteit.

Er is in de Handelingen moeilijk een plaats aan te wijzen waar een burgemeester zo fel wordt geattakeerd als Van den Brandeler in oktober 1871 door

prof. Buijs, die toen vier jaar zitting had. Bij de algemene beschouwingen over de begroting zegt deze:

„Er is in onze gemeente-administratie iets dat naar rotheid zweemt, iets dat niet deugt. Het wordt hoog, hoog tijd dat er verandering kome, en zal die komen dan moet voor alles de kwaal duidelijk worden geconstateerd. De kwaal, die ik bedoel, ligt daarin, dat onze gemeente-administratie zich kenmerkt door eene buitengewone mate van stramheid en stroefheid, in één woord, dat zij belemmerd is in schier alle hare bewegingen.. . De hoofdoorzaak schuilt ongetwijfeld . . . bij de groote veer in het middenpunt van het raderwerk. Wat ons ontbreekt is eene sterke drijfkracht die zich in alle **deelen** der administratie doet gevoelen, een bezielend element dat alle ambtenaren, van de hoogste tot de laagste, inspireert, een regeringsbeginsel eindelijk dat, zich zelf wel bewust van zijn wil, dien wil stelselmatig en consequent doet gelden.”

„Onze administratie verkeert in eene sleur, eene doodelijke sleur, en wij behoeven dus eene krachtige hand die ingrijpe om ons van die sleur te verlossen.

Mijnheer de Burgemeester, wij zoeken U in de administratie, wij roepen om U, en als wij klagen dan is het alleen omdat dat zoeken zoo dikwijls vruchteloos blijft.”

Blijkbaar was het geen klacht van vandaag of gisteren. De aangevallene zegt terug, zichzelf en de wethouders geluk te wensen dat de kritiek zo weinig kardinale punten betreft, gene althans waardoor de stedelijke belangen zijn benadeeld geworden. (!)

Ondanks deze ongehoord felle woorden blijken de persoonlijke verhoudingen niet verstoord; wanneer Buijs in juni 1875 voor het raadslidmaatschap bedankt, poogt de burgemeester hem in een persoonlijk onderhoud op zijn besluit te doen terugkomen.

Een klein jaar voor zijn dood, besluit de raad op 14 juni 1879 tot de oprichting van de hogere burgerschool voor meisjes.

Met *L. M. de Laat* de *Kanter* (22 jan. 1829 - 4 feb. 1894) krijgt Leiden op *5 juni 1880* een eerste burger van het meester-type. Voor de marine opgeleid in Willemsoord ging hij als kapitein-luitenant ter zee in Ned.-Indië over naar de burgerlijke dienst.

In mei 1876 tot raadslid gekozen, wordt hij op de dag zijner installatie terstond wethouder (belast met fabricage) met 12 stemmen tegen 11 op de afwezige Du Rieu en 1 blanco. Voorzitter van de commissie van fabricage blijft hij ook als burgemeester (tot 1892). Een jaar na zijn verkiezing tot wethouder zien wij hem ook als president-commissaris van de Leidsche **Duina-**termaatschappij (24 april 1877 - 1 jan. 1893); in mei 1880 gekozen tot lid van Provinciale Staten volgt herkiezing in 1886 en 1892. Commissaris van de gasfabriek is hij van 1889 tot zijn heengaan. Als zijn voorganger is hij curator

der Leidse hogeschool, maar het curatorschap van het gymnasium heeft hij niet en heeft na hem geen burgemeester meer bekleed.

Ook met het raadslidmaatschap ging het anders dan bij Van den **Brandeler**. Die werd tot lid van de raad gekozen anderhalf jaar na zijn benoeming. De Laat de **Kanter** was raadslid, maar bedankte, na het negen jaar met het voorzitterschap te hebben verenigd, op grond van de overweging, dat de burgemeester boven, althans buiten de partijen moest staan. Deze moet niet de kandidaat van een partij zijn; dat brengt onzuivere elementen in de verkiezing (26 sept. 1889).

Bij zijn overlijden zei en schreef men over deze burgemeester als over een man met „een bijna onbuigzame, onverzettelijke wil” . . . „welke . . . hem op maatschappelijk gebied de wederwaardigheden des menschelijken levens deden ondervinden.” (Leidsch Dagblad van 6 feb. 1894). En als, in het Leidsch Jaarboekje van 1904, notaris J. A. F. Coebergh over de volgende burgemeester, mr. F. Was, schrijft, zegt hij van De Laat De **Kanter**: „Helaas, hij, eenmaal de gevierde man, heeft ook moeten ondervinden dat het Hosanna bij eene intrede, dikwijls overgaat in een Kruisig Hem.” „De twee laatste jaren vóór zijn dood zijn toch vermoedelijk voor hem de droevigste uit zijn leven geweest, want hij, vroeger de aangebeden man, ondervond toen niets dan tegenwerking, ook van sommigen dergenen, die geacht konden worden tot zijne partij te behooren.”

Intussen, het is zeker niet zo dat de strijd beperkt bleef tot de laatste jaren. Bij beperking tot enige strijdpunten kan niet worden voorbijgegaan aan de onenigheid met Buijs, twee maai in 1885.

In januari van dat jaar maakt deze bezwaar tegen een gesamenlijk voordracht van B. en W. en van de commissie van financiën, die hem doen voorstellen de verordening op de vaste commissies te wijzigen. Hij wint de strijd van de voorzitter; op 19 februari wordt het voorstel met 14 tegen 13 aangenomen. In september van hetzelfde jaar stellen Buijs c.s. voor de opleiding voor O.-I. ambtenaren op te heffen. Het college raadt „met den meesten aandrang” verwerping. Op 19 november staken de stemmen (12-12), na herstemming op 3 december volgt verwerping (13-12). De Laat de **Kanter** heeft gewonnen; Buijs neemt als raadslid ontslag.

Als in juni de raad de verordening op de commissie van financiën gaat wijzigen, zegt de burgemeester: in strijd met de wet; dit behoort door de Kroon te worden vernietigd. Die vernietiging volgt 12 feb. 1889.

Een maand nadat in dit jaar de burgemeester als raadslid ontslag heeft genomen, zegt mr. F. Was bij de algemene beschouwingen over de begroting niet minder dan dat het verslag van de handelingen in de sectiën onvolledig zo niet onjuist is weergegeven. B. en W. stellen dit verslag vast: allicht formuleren zij de kritiek niet al te krachtig. Laten de rapporteurs van de sectiën dit vaststellen. Hierop komt geen antwoord.

Oktober 1892. De 13e is een zwarte dag voor de burgemeester. Dan komt in de raad een voorstel — van de drie wethouders — tot wijziging van het Reglement van Orde voor de vergaderingen van B. en W. Eén der wethouders motiveert in de raad:

volgens het nu vigerende art. 10 heeft de Burgemeester de bevoegdheid om bijna alle werkzaamheden aan zich te trekken en om veranderingen te maken in de regeling van werkzaamheden der wethouders, door bijv. Financiën op te dragen aan de wethouder van de Burgerlijke Stand. Hij acht hier strijd aanwezig met de gemeentewet, die opdraagt aan B. en W., niet aan de Burgemeester alleen. „**Tegen** die bevoegdheid van de Burgemeester . . . komen wij op.”

De burgemeester is tegen en nu ontwikkelt zich een discussie in de raad tussen hem en de wethouders, waarbij blijkt dat de burgemeester zijn taak als voorzitter van de commissie van fabricage niet naar wens vervult. De raad neemt het voorstel aan (15-10) en vervangt de burgemeester door wethouder A. L. de **Sturler**.

Oktober wordt zelfs een zwarte maand. Bij de begroting, op de 27e, trekt mr. Was van leer. In de afdelingen had een lid gesteld, dat het algemeen beleid ter sprake kan worden gebracht, ook al staat het niet in direct verband met de begroting. Het college repliceerde, dat het niet wenselijk was voorgekomen uitvoerig te antwoorden, juist daarom. Mr. Was meent dat de verantwoordingsplicht het college noopt inlichtingen te geven en als B. en W. dat inconstitutioneel achten, zal hij nooit nalaten, als hij daartoe de roeping gevoelt, het beleid van het dagelijks bestuur bij de begrotingsbehandeling te bespreken.

Wat zegt de voorzitter? „**Ik** zal hetgeen door den heer Was gezegd is ad notam nemen, zonder er echter voor ditmaal op terug te komen.”

Om de maat vol te maken vraagt dan mr. S. J. Fockema Andreae nog of de voorzitter-niet-lid, die voorstelde een begrotingspost te verhogen, wel een voorstel mag doen.

De stukken bevestigen Coebergh's woord: het Hosanna had uitgeklonken.

Mr. F. Was (28 sept. 1846 - 4 april 1903), in februari 1894 — weinige dagen na het overlijden van zijn voorganger, liberaal als hij — geheel onvoorbereid, door mr. **Fock**, Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, voor *het* burgemeesterschap gevraagd, was geen geboren, wel een getogen Leijenaar, had hier gestudeerd, was er repetitor, vestigde zich hier als advocaat. Hij leefde niet op een eiland: was secretaris van de Schoolcommissie, van Curatoren van het gymnasium, van het College van regenten van de Strafvangenis voor militairen, kantonrechter-plaatsvervanger en raadslid sinds 1884. Voor dit lidmaatschap bedankte hij, het — als zijn voorganger — onvermogen achtende met het burgermeesterschap.

De raad had hem gekend als een actief lid, zag hem enige malen met de

burgemeester in vinnig debat. Het commissiewerk had hij niet geschuwd: plaatselijke huishoudelijke verordeningen (sinds 1886), strafverordeningen (sinds sept. 1889).

Na tien jaren actief raadslidmaatschap volgden – na 10 maart 1894 – acht jaren actief burgemeesterschap, na vier dagen weer gecombineerd met het curatorschap der hogeschool. Hij vond samenwerking met een raad, eerst van 27, na 1901 van 31 leden, w.o. vijf hoogleraren (Drucker, Fockema Andrae, De Goeje, Siegenbeek van Heukelom en Zaaier), met een raad waar „de politiek” een grotere rol ging spelen, waar de van ouds liberale meerderheid slonk tot 17, tegen 14 van rechts.

Onder zijn bewind, in samenwerking eerst met drie, sinds 1901 met vier wethouders, viel de opening van Endegeest (29 dec. 1897) en van Rijngeest een maand na zijn aftreden om gezondheidsredenen (dec. 1903); werd gesticht het Fonds voor *werkelozen* door rampen te Leiden; kwam het plan tot wijkverpleging af (in 1898), werd de verordening op minimumloon en maximum arbeidstijd vastgesteld (nov. 1900). De oprichting van het abattoir waarvoor hij veel voorbereidend werk had verricht mocht hij niet meer beleven (1903).

Over deze vaderlijke regent – niet minder regent dan vader – schreef notaris Coebergh in het Leidsch Jaarboekje van 1904.

Met *mr. N. de Ridder* (23 sept. 1848 - 20 nov. 1909) werd 9 *maart* 1903 de voorzitterszetel ingenomen door een man, in vele opzichten van zijn voorganger verschillend. Deze eerste burgemeester van rechts was Utrechter van studie, had voordien ook geen enkel ander contact met de gemeente. Tot zijn benoeming had hij de staande magistratuur gediend, laatstelijk als officier van justitie te Groningen, en voor de A.-R. was hij raadslid – in Utrecht en Groningen – lid van Provinciale Staten van Utrecht (1893-1897) en sinds 1901 lid van de Tweede Kamer (voor Wijk bij Duurstede), politiek werk dat met het burgemeesterschap werd verenigd tot de dood. De hogeschool diende hij als curator en als burgemeester was hij ook voorzitter van de commissie Endegeest en van die voor het Oud-Archief, destijds – tot 1932 – een raadscommissie.

De raad ging òm in het jaar van zijn benoeming (rechts 16, links 15); 14-17 werd het in 1905, 18-13 in 1907 en 1909. Die raad wist wat zij aan de nieuwe leider had; zijn beginselen verdoezelde hij allerminst. Zij wist in het bijzonder al spoedig, over welk onderwerp geen vragen te stellen. Het College antwoordde op de schriftelijke begrotingsvragen in 1904: „Ten slotte vermeenen wij de opmerking niet te mogen terughouden, dat vragen en grieven betreffende den dienst van het politiecorps niet te onzer beantwoording staan en dus ook beter in het sectie-rapport *behooren* te worden weggelaten.” Prof. mr. W. van der Vlugt, de enige jurist in de commissie van rapporteurs mocht het standpunt van B. en W. onhoudbaar noemen onder beroep

op Oppenheim's Gemeenterecht, de burgemeester handhaafde zijn standpunt, zich beroepende op.. . Oppenheim. Twee jaar nadien – op 7 juni 1906 – weigert De Ridder de raad wederom inlichtingen over het politiebeleid.

Uniek in honderd en tien jaren Handelingen is het „gesprek” op 19 dec. 1907 met de secretaris, mr. M. C. de Vries van Heyst in de raad.

Tegen het einde van de behandeling van een agendapunt zegt de voorzitter de ervaring te hebben opgedaan, dat het wenselijk is deze dingen in geheime zitting te bespreken; „Ik zal dan in het vervolg gebruik maken van mijn bevoegdheid om de openbare vergadering te veranderen in een met gesloten deuren.”

De Secretaris (hoorbaar tot de voorzitter): „Dat staat niet te Uwer beslissing, dat beslist de Raad.

De Voorzitter. Neen, mijnheer de Secretaris. Art. 43 van de Gemeentewet: De deuren worden gesloten, wanneer het in gemeenten beneden de 20.000 zielen door drie, in de overige gemeenten door een vijfde der aanwezige leden wordt gevorderd, of de Voorzitter het noodig keurt.

De Secretaris. En de derde alinea luidt.. .

(„De vergadering beslist, of met gesloten deuren zal worden beraadslaagd.” D.)

De Voorzitter. Als U niet zwijgt, zal ik mij genoodzaakt zien, de vergadering te schorsen en een ander te verzoeken het secretariaat waar te nemen.

De Secretaris. . . . Onvolledig inlicht.

De Voorzitter. Pardon, U hebt hier niet het woord. Alleen de leden van den Raad hebben hier het woord. Ik schors de vergadering en zal een ander verzoeken het secretariaat waar te nemen. Dat kan ik niet gedoogen.

De vergadering wordt geschorst.

De openbare vergadering wordt hervat.

De Secretaris. M. d. V. Ik stel er prijs op na hetgeen aan het slot der vergadering vóór hare schorsing is voorgevallen, hier in het openbaar te verklaren, dat het mij leed doet, dat ik mij niet heb weten te bedwingen eenige interrupties te werpen in de openbare vergadering. (applaus)

De Voorzitter. Wij danken u voor de mededeeling, mijnheer de Secretaris”.

Na goed zeseneenhalf jaar kwam door overlijden aan dit burgemeesterschap een eind. Zijn partijgenoot mr. P. E. Briët herdacht hem in het Leidsch Jaarboekje van 1911.

Jhr. *mr.* dr. N. C. de *Gijselaar* (21 okt. 1865-21 dec. 1937) ving 1 maart 1910 de „burgemeestersloopbaan, die geheel eenig geweest is in Nederland” aan. Jurist als zijn voorganger, maar Leyenaar, rechts als deze, maar C. H., met belangstelling voor politieke functies (Prov. Staten 1907-1913), ook combinerende het burgemeesterschap met het lidmaatschap van de Kamer, maar van de Eerste (31 maart 1913-7 juni 1937), hadden talrijke functies hem

aanraking met het maatschappelijk leven geboden: heemraad van de Tielerwaard, gecommitteerde van de Linge-Uitwatering, voorzitter van de Nuts-spaarbank, curator van het Gymnasium, lid van het burgerlijk armbestuur, dit alles in zijn geboortestad **Gorcum**, waar hij was begonnen als bankier.

Terstond benoemd in het College van Curatoren, waarvan hij sinds 1917 het presidium bekleedt, ziet men hem in 1910 als voorzitter van de commissie Endegeest (tot 1927), van het Oud-Archief (1910-1912, 1920-1927) en als commissaris van de Lichtfabrieken (1913-1917).

De burgemeester is voorzitter van de raad. Er bestaat aanleiding De Gij-selaar te zien eerst als burgemeester, dan als raadsvoorzitter.

Burgemeester. Men ziet de burgemeester en zegt dat ook openlijk in de raad – 18 juli 1912, 29 november 1926 – als man van rechts; met twee vrijzinnige wethouders en twee van de overzij denkt men aan een College dat in meerderheid rechts is. Men ziet de burgemeester belast met zeer veel en zegt ook dát openlijk in de raad: de wethouders laten wel erg veel aan de burgemeester over (30 okt. 1913).

Als na het uitbreken van de oorlog de Raad op 27 aug. 1914 bijeen is, trekt een rede van de burgemeester aandacht. Bijzondere noden eisen bijzondere maatregelen en bijzonder geld. Wat doet De Gij-selaar? De distributie van voedsel en kleding en alle maatregelen daartoe nodig brengt hij onder eigen bemoeiing. Dank van de burgerij? De De Gij-selaarbank van 1920.

Hoe reageert de raad? Met uitvoerige beschouwingen – bij de begroting op 30 okt. 1916 – over de werkwijze van het College, en weer hoort men: de burgemeester doet te veel, de wethouders doen te weinig; de eerste verdedigt de voorstellen van B. en W., waar dit de taak is van anderen.

Hoe ziet De Gij-selaar het zelf? Hij meent – 25 okt. 1917 – dat in zijn periode van acht jaar de taak van het gemeentebestuur is verdubbeld, dat de wethoudersfunctie nu wel de halve mens vergt. En hoe ziet hij vier jaren later – 13 dec. 1921 – terug op eigen werkzaamheden? „Al die jaren die ik hier ben, heb ik meestal van ‘s morgens 9 tot ‘s avonds 6 hier op het Stad-huis gezeten.”

Raadsvoorzitter. Ziet men naar De Gij-selaar als raadsvoorzitter, dan kan men – met C. W. van der Pot, die hem herdacht in de Levensberichten van „Letterkunde” (1941/42) – zeggen: „Na de verkiezingen van 1919 werd het wat anders.” In dit jaar – en nu voor het eerst – deed de S.D.A.P. haar intree met niet minder dan negen leden en werd ook dr. J. A. N. Knuttel (comm.) lid. De toch wel gemoedelijke „goedlachse” raad behoorde tot het verleden.

Reeds in de eerste vergadering in deze samenstelling, op 2 sept. 1919, viel een schermutseling. De voorzitter had 31 augustus namens de raad het gebruikelijke telegram van gelukwens aan Hare Majesteit gezonden en verneemt nu met ergernis het protest daartegen van een lid van de S.D.A.P. Tot hetzelfde lid zegt die dag de voorzitter: „Dat is nu gewoon lawaai ma-

ken wanneer U zegt, dat men U beschouwt als tweede klasse burgers." Wanneer er op 25 sept. „sterk rumoer hoorbaar is bij sommige raadsleden”, maant de voorzitter: „Wij zijn hier niet op eene kiesvergadering. Indien men een ander zijne meening niet gunt, dan hoort men hier niet thuis.” Een lid van de S.D.A.P. protesteert daartegen. „Wij zijn geen schooljongens.”

Enige jaren later – 13 dec. 1921 – geeft de voorzitter een verschil aan tussen nu en toen. „... men tegenwoordig in gemeenteraden allerlei voorstellen doet en moties aanneemt, die eigenlijk tegen de Gemeentewet en tegen onze geheele Staatsinrichting indruischen, waartegen een soort non possumus moet worden uitgesproken. Dat had men vroeger niet zoo.”

Weer bij de begroting – op 6 dec. 1922 – klinkt het van de voorzitterszetel: „De heer Van Eck (voorzitter van de fractie der S.D.A.P.) heeft weer zijn jaarlijksche groote speech gehouden – ik mag wel zeggen: „zijn Gehoorzaalspeech”, die echter tot mijn spijt wel wat duur is voor de gemeente. Het meeste van hetgeen hij heeft gezegd, valt niet door mij te bestrijden. Ik houd mij aan mijn taak van Burgemeester en van Voorzitter van den Raad van Leiden.”

Met die andere Raad van na 1919 was het anders werken voor de voorzitter, wie het gevraagde ontslag met 1 januari 1927 werd verleend. Het aangeboden gedenkboek, „Leiden, tijdens het burgemeesterschap van jhr. mr. dr. N. C. de Gijselaar, 1910-1927” zong a.h.w.: er was maar ene goeie Leenaar, ...

De plaats die leeg kwam – leeg, zo voelde men dit toch – werd ingenomen door *mr. A. van de Sande Bakhuizen* (18 april 1874-23 april 1951), 30 dec. 1926 benoemd, 15 feb. 1927 geïnstalleerd. Een Leids jurist, van Leidse – liberale – huize, die voordien bij Buitenlandse Zaken was geweest, consulaire werk had gedaan, een diplomatieke post in Boedapest had bezet en politiek tot de C. H. ging behoren.

Terstond bij zijn intree trad hij op als voorzitter van de commissie voor het Oud-Archief (tot 1931), van 1935-1939 van de commissie Lichtfabrieken en als president-curator van de universiteit op 17 sept. 1928.

De raad, die de nieuwe burgemeester vond, telde 19 leden van rechts tegen 14 van links (w.o. 10 S.D.A.P.), die van 1931 19-16 (w.o. 11 S.D.A.P. en 1 communist), die van 1935 17-18 (w.o. 14 S.D.A.P. en 1 communist). Eerst in 1935, zestien jaar na haar vertegenwoordiging in de raad, was de S.D.A.P. bereid – met twee leden – in het Dagelijks Bestuur zitting te nemen. Het was koerswijziging, van belang voor het werk in het College en voor de verhouding tot de raad.

Het is 1933. De depressie werkt na de crisis van 1929 – jaar ook van de Stadhuisbrand, 11/12 februari – steeds verder door. Daarvan getuigt ook de begrotingsbehandeling, waar de bijna 80 (!) ingekomen voorstellen de voorzitter aanleiding geven tot een klacht, om te vervolgen (16 feb.) :

„Een van de zeer goede zaken, welke spr. bij zijn optreden als Burgemeester van Leiden gevonden heeft, is de collegiale bestuursvorm in het College van B. en W. Niet in alle gemeenten is dat het geval, doch dagelijks bemerkt spr. het voortreffelijke van dezen vorm van bestuur. Wanneer vijf mannen, in zeer vele opzichten van verschillend inzicht, wekelijks een agenda van omtrent 50 punten van gemeentelijk bestuursbeleid afhandelen en daarbij nagenoeg steeds eensgezind tot een bepaald besluit komen; bewijst dit, dat collegiaal bestuur in een gemeente mogelijk is, maar ook, dat de belangen van de burgerij, die zoo uiteenlopend zijn en elkaar kruisen, op die wijze nog het best gediend worden.”

Nu is het 1936. De twee socialistische wethouders lopen een half jaar mee, wanneer in februari de begroting in de raad komt. Hoe oordeelt nu de burgemeester? Zakelijk gaat het nog wat stroef. Dat blijkt hieruit dat „in den laatsten tijd herhaaldelijk in voorstellen van het College moet gesproken worden van een meerderheid en een minderheid.”

De invloed van de politieke partijen in het College is zeer gering; „de soc. dem. wethouders zullen langzamerhand wel bemerken dat men niet altijd weer met zijn politieke gedachten voor den dag kan komen, dat men zeer dikwijls buiten zijn politiek standpunt om zijn beslissing zal moeten geven ...” (20 febr.)

Deze burgemeester geeft telkens bij de begroting een visie waarover men later, waarover men nu, nog eens kan denken. Zo in 1937, zo in 1938.

In 1937 stelt hij zich algemene beschouwingen voor, ontdaan van tal van details, „nauwelijks de aandacht van een gezelschap als den Leidschen Raad waardig.” Heeft het gezelschap dit gevleid aangehoord?

„Vele van de bij de begroting behandelde zaken kunnen zeer goed in de verschillende commissies ter sprake worden gebracht.” Zo zei men ook in 1964. „Gedurende geruimen tijd is de geheele Secretarie ontwricht,” woorden van 24 febr. 1937, die na een kwart-eeuw ongewijzigd worden herhaald.

In 1938 heeft men op 17 februari nauwelijks gevleid geluisterd. „Het is . . . voor de verschillende partijen niet gemakkelijk om geschikte raadsleden te krijgen.” (!) De commissies zijn volgens spreker veel belangrijker geworden dan de raad zelf. Daar zakelijker debatten, daar kan men zijn mening beter uiten, daar ook is de samenwerking veel beter. Ook de wethouders leerden inzien dat commissiewerk dé zaak is. „In de toekomst is dan ook de commissie, meer dan de openbare raadsvergadering, de aangewezen plaats voor een juiste behandeling van gemeentelijke zaken.”

Over de betekenis van openbare behandeling voor de belangstelling der burgerij rept de voorzitter niet.

Onder Van de Sande Bakhuyzen leeft de gemeente mee met het uitbreken van de oorlog in 1939, de inval en de capitulatie in 1940. In de eerste vergadering na 10 mei, op de 20e, hoort de raad van de voorzitter, dat in deze dagen de samengestelde machine van onze stedelijke besturen te traag werkt,

dat op het College en op hem verantwoordelijkheden komen te rusten, die anders met de raad worden gedeeld. Zonder beraadslaging of hoofdelijke stemming worden B. en W. gemachtigd tot spoedeisende maatregelen in verband met de bezetting en tot onvermijdelijke uitgaven.

De bezetter heeft de burgemeester niet lang in zijn ambt gelaten: 31 maart 1941 wordt hij vervangen. Zijn weigering om mede te werken aan de stichting van een Duits-Nederlandse vereniging, die moest worden gevestigd in de Burcht was een der redenen tot ontslag; zie M. G. Verwey, Leiden in bezettingstijd, p. 27.

Zaterdag 5 mei 1945 om 11 uur 45 reed mr. Van de Sande Bakhuyzen in een auto van de Binnenlandse Strijdkrachten weer voor aan de Breestraat. Zijn proclamatie van die dag opent met: „Leiden is van de Hunnenplaag verlost” en deelt o.m. mee: „In opdracht van Harer Majesteits Regering heb ik het stadsbestuur weer op mij genomen.”

De burgemeester vormde met twee oud-wethouders het gemeentebestuur (vier ingezetenen werden tot adviseur benoemd) maar reeds medio mei bellette ziekte hem verdere werkzaamheden. Per 1 januari 1946 werd hem ontslag verleend.

Mr. R. N. de Ruyter van Steveninck (11 aug. 1894-26 okt. 1963), voordien majoor bij de artillerie, vlieger, van 1935-1937 leider van de luchtkaracterings-expeditie Nieuw-Guinea, had op latere leeftijd rechten gestudeerd (candi-daats te Leiden, november 1928, doctoraal te Utrecht, augustus 1932). Na benoeming op 31 maart door Seyss-Inquart tot burgemeester *in* Leiden, volgde de installatie op 21 april 1941. Hij presideert nog drie raadsvergaderingen om dan op grond van de Verordening van de Rijkscmissaris voor het bezette gebied (Nr. 152/1941) de taak van de gemeenteraad te gaan waarnemen. Tot president-curator van de universiteit wordt hij benoemd op 15 mei van dat jaar.

Wethouder M. G. Verwey (S.D.A.P.), die geheel tegen zijn wil jarenlang in functie is gebleven, heeft veel met deze burgemeester samengewerkt. Hij oordeelt: „Ofschoon in ambtelijke gesprekken niet over politiek werd gesproken, ben ik er zeker van, dat hij tot de overtuigde, zij het ook gematigde nationaal-socialisten moest worden gerekend. Dat bleek trouwens bij gelegenheid van zijn benoeming tot adviseur van Mussert . . . stamboeknummer.. . 130.”

„... de omstandigheid, dat er inzake beginselen tusschen ons een onoverbrugbare kloof bestond (behoeft) geenszins uit te sluiten, dat ik waardeering had voor 's mans kwaliteiten en werkkraft, ook al liet hij zich te veel in met kleinigheden en kon hij moeilijk iets aan anderen overlaten. Ik weet, dat hij het met verschillende maatregelen van den bezetter niet eens was en gedwongen werd aan de uitvoering daarvan mede te werken.”

„Ik ben ... overtuigd, dat hij het met de belangen van de gemeente en de ingezetenen heel goed meende.. .”

Na de bevrijding volgde dinsdag 8 mei om acht uur in hechtenisneming.

Jhr. *mr. F. H. van Kinschot* (geb. 23 okt. 1899) werd na Leidse rechtenstudie volontair ter secretarie van Sassenheim (1922), adjunct-commies ter griffie van Zeeland (1923), burgemeester van Zuidlaren (1929), van Alkmaar (1934) en 17 *juni* 1946 als burgemeester van Leiden geïnstalleerd. Bij deze gelegenheid – het was nog in de „tijdelijke gemeenteraad” – reageerde de Partij van de Arbeid op deze **C.H.-benoeming** met: „het heeft de fractie uiterst pijnlijk getroffen dat men tot burgemeester niet heeft benoemd een voorstander van het democratisch socialisme.”

De „jongste” burgemeester vinden wij – evenals allen die hem voorgingen – als voorzitter van de commissie Strafverordeningen, daarenboven als voorzitter van de commissie Endegeest (1947-1958), van de Rechtskundige commissie (1952-1964), van de commissie Oud-Archief (sinds 1946), als president-commissaris van de Leidse Duinwatermaatschappij (1947-1962), als curator van de universiteit (sinds 1949) en als hoofdingeland van Rijnland (sinds 1952).

De raadsvoorzitter ziet in de eerste vergadering van de gewone raad (van 11 september 1946) 16 leden van rechts tegen 21 van links (dit in vooroorlogse zin), w.o. 14 P.v.d.A. en 4 communisten. Wat hebben sindsdien vier plaatselijke verkiezingsveldslagen bewerkt? Als na ruim achttien jaren de raad in „buitengewone vergadering” op 30 okt. 1964 ten afscheid bijeenkomt, vindt de scheidende burgemeester 15 leden van rechts tegen 22 **vooroorlogs-**linkse, w.o. 15 P.v.d.A., 2 P.S.P. en 1 communist(e).

De nadere schets van deze drie na-oorlogse burgermeesterstermijnen blijve uiteraard aan latere geschiedschrijving voorbehouden.

Van 1851 tot 1964 heeft Leiden tien eerste burgers gekend; geen bleef korter dan zes en een half jaar, geen langer dan ruim achttien; de ambtsperiode duurde gemiddeld elf jaar en vier maanden. Geïnstalleerd heeft Leiden nooit een burgemeester jonger dan vierenvertig, nooit een ouder dan vierenvijftig jaar. Zij werkten samen eerst met drie, sinds 1901 met vier, sinds 1958 met vijf wethouders en met een raad van eerst 25, eindelijk – sinds 1946 – van 37 leden.

Noemde wie binnenrrad op 17 juni 1946 zijn devies: „Indien ‘t gemeen U roept, bezorgt het als Uw eigen”, wie wijst er een die het anders „bezorgde”?

ILLUSTRATIES

Afb. 4. Mr. A. O. E. graaf Van Limburg Stirum, burgemeester van Leiden van 1851 tot 1858. Eigendom van Hoogheemraadschap Rijnland. Foto Van der Horst.

Afb. 5. Jhr. mr. N. C. de Gijselaar, burgemeester van 1910 tot 1937.

Foto W. Bleuze jr. Gem. arch. Leiden, prentverz. nr. 5 13 19.

Afb. 6. Jhr. mr. F. H. van Kinschot, burgemeester van 1947-1964. Foto **Holvast**.

Afb. 7. Mr. G. C. van der Willigen, burgemeester sinds 1965.

PHILIPS VAN LEYDEN

ca. 1328-1382

Kanunnik van St. **Pancras**

zijn verwanten – zijn stichtingen

door

Drs. B. N. LEVERLAND

In de oprichtingsacte van het St. Pancraskapittel wordt onder de toen benoemde kanunniken vermeld meester Philips van Leyden, „de eerste regent” zoals prof. Romein en zijn vrouw hem noemen in hun Erflaters van onze Beschaving. Als zódanig tekenen zij hem dan ook, vooral als ambtenaar van de graaf en als schrijver van het politieke tractaat De Cura Reipublicae et Sorte Principantis, door hen vertaald: Over de staatszorg en de rol van de vorst daarbij. Ook in de door hen vermelde litteratuur worden voornamelijk deze facetten van meester Philips’ leven en werken belicht.¹ Hij toont zich in zijn tractaat een voorstander van een krachtig centraal gezag, in Holland dus: van de graaf. Als ambtenaar van de graaf (Willem V) en misschien op diens aansporing heeft hij het trouwens grotendeels geschreven.

Weinig belicht in die litteratuur zijn echter zijn familierelaties met de in de stedelijke gemeenschap regerende Leidse geslachten, zijn canonicaat in het St. Pancraskapittel hier ter stede en zijn geestelijke stichtingen binnen deze zelfde stad.

„In Dei nomine. Amen. Universis **presencia** visuris innotescat quod ego Philippus de Leyden, per Dei gratiam **compos mentis** et corporis, **presbyter**, **inter** Parisienses **minimus** decretorum doctor, canonicus Traiectensis necnon in Condato Cameracensis, thesaurarius et canonicus in Leyden et in Haga ac decanus in Zirixee, Traiectensis dioceseos, ordinationem feci et **facio** ut sequitur . . .”

Philips Pieterszoon, die in de zomer van 1345 als jongeman van een jaar of zeventien naar Orleans vertrok om daar in de rechten te gaan studeren, zal niet verwacht hebben, dat hij in 1382 als goede vijftiger met deze opsomming van kerkelijke ambten zijn (tweede) testament zou beginnen. Hoewel, juist door zo’n vertrek „**ter studie**” kwam een dergelijke loopbaan voor een jongeman uit die tijd wel open te liggen, **zéker** wanneer hij, zoals Philips, behoorde tot het stedelijke patriciaat.

Philips Pieterst. moet geboren zijn in de twintiger jaren van de veertiende eeuw, waarschijnlijk omstreeks 1328. Hij was, naar zijn eigen woorden ², de jongste uit een gezin van 15 kinderen, waarvan er zes jong gestorven zijn. Uit zijn tractaat *De Cura Reipublicae et Sorte Principantis*, zijn beide testamenten en zijn beschikking over zijn bibliotheek³ kunnen we zijn familie en aanverwanten grotendeels reconstrueren.

We vinden dan dat zijn ouders waren Pieter Gobburgenzoon en Christina Vrankendochter, zijn grootouders van vaderszijde Heyn Philipszoon en Gobburch N., zijn grootouders van moederszijde Vrank Arnt Hoddenzoon en Liddeld N.

Pieter Gobburgen moet vóór 1280 geboren zijn. Hij wordt namelijk in 1304 reeds vermeld als een der schepenen ten wier overstaan Katerine Poes' weduwe, een vicarie stichtte in de St. Pieterskerk ter gedachtenis aan haar man Poes en zoon Joos, beide overleden.⁴ In 1325 was hij een van de vier raadslieden der stad (de latere burgemeesters), die samen met de schout en de schepenen en met hulp van de graaf bij de landcommandeur van de Duitse Orde in Utrecht bewerkten, dat de kapelrieën in de St. Pieterskerk zouden worden bediend volgens de bepalingen van de stichtingsbrieven en dat het bevestigingsrecht zou blijven aan de erfgenamen van de stichters in plaats van te komen aan de Commandeur van het Duitse Huis in Leiden, tevens pastoor van de St. Pieter.⁵

De schepen Reynier Gobburgenzoon, die in dezelfde acte wordt vermeld, zal een broeder van hem geweest zijn.⁶

Vrijwel zeker twee andere broeders van hem zijn geweest Gheye Gobburgenzoon van wie tot nog toe in Leiden alléén gevonden is, dat hij vóór 1325 een kapelrie in de St. Pieterskerk heeft gesticht samen met zijn vrouw Christina bij wie hij tenminste vier kinderen heeft gehad ⁷ en Philips Gobburgenzoon die in 1322 wordt vermeld en die gehuwd is geweest met Elizabeth N. bij wie hij tenminste een zoon Bartholomeus heeft gehad.⁸

In 1334 en 1335 wordt Pieter Gobburgen nog een keer vermeld als schepen van Leiden.⁹ Aan het stuk dd. 12 april 1335 hangt zelfs nog zijn schepenzegel. In deze acte dragen Remburch Gosekiaens weduwe en haar kinderen ten overstaan van twee Leidse ~~schepenen~~ over aan heer Gerard van der Hogherstrate, priester, een jaarlijkse rente van 1 pond ~~hollands~~. Het aardige van deze acte is, dat heer Gerard de oudste zoon van Pieter Gobburgen is.

Pieter Gobburgen is vóór 20 april 1342 overleden.

Van die datum zijn namelijk twee schepenacten bewaard gebleven, in één waarvan heer Gerard, Jan, Philips, Lyddeld, Gobburch, Margriete en Kerstine, Pieter Gobburgenzoons kinderen, afstand doen van hun erfportie ten gunste van hun moeder Kerstine, terwijl in het andere stuk moeder Kerstine „Pieter veren Gobburghensoens ~~wedewi~~” samen met de genoemde kinderen vastlegt, dat na haar overlijden uit haar nalatenschap 10 pond ~~hol-~~

lands per jaar aan „de” kapelrie zullen komen ten behoeve van haar zoon Philips.¹⁰

Welke kapelrie hier precies wordt bedoeld is niet te zeggen. Het gaat om een kapelrie in de St. Pieter – Leidens enige parochiekerk in die tijd ¹¹-, gesticht door Pieter Gobburgen en zijn vrouw tussen 1325 en 1342. Slechts drie terloopse vermeldingen ervan zijn bekend: die anno 1342, en verder anno 1357 en 1381. In de twee laatstgenoemde wordt de kapelaan van „Pieter Gobburghenzoens capelrie” alleen maar genoemd samen met die van een aantal andere kapelrieën als delend in de presentiegelden van een bepaalde dienst.¹² Dat is tot nog toe alles.

Over elk der kinderen uit het gezin van Pieter Gobburgen en Christina Vranken, die in de acten van 1342 worden genoemd, is wel iets bekend.

Gerrit Hoogstraten is, blijkens de volgorde in die acten, de oudste zoon geweest, misschien zelfs het oudste kind. Hij moet vóór 1310 zijn geboren, aangezien hij in 1333 al priester was. In een acte anno 1356, waarbij hij een niet nader omschreven kapelrie opnieuw doteert ¹³, wordt hij „persona” en cureit van Noordwijk genoemd, wat hij in ieder geval tot in 1363 gebleven is. Hij is ook degene, die zich – na het overlijden van hun ouders – de verdere opvoeding en opleiding van Philips heeft aangetrokken. Philips zelf vertelt daarover in de voorrede op het overzicht van zijn tractaat De Cura Reipublicae, waar hij zijn broeder toespreekt: „ . . . heer en van ganser harte geliefde broeder, wiens goede vaderlijke zorg ik tijdens mijn jongensjaren en als jongeman in alle dingen heb gevoeld.” ¹⁴

Heer Gerrit is overleden vóór 7 maart 1372, maar ná 6 januari 1363, want toen werd aan hem nog een rente van 10 schelling hollands overgedragen.¹⁵

Een tweede broeder is eveneens priester geweest, namelijk Dirc Poes, van wie Philips in De Cura Reipublicae zegt, dat hij „curatus opt Hoghelant” is geweest. Deze benaming is echter niet geheel correct. Dirc Poes kan geen „curatus” in de zin van cureit (= pastoor) van de St. Pancras zijn geweest, aangezien deze kerk in 1366 – bij de oprichting van het kapittel aldaar – nog slechts een „appendicia” (aanhangel/hulpkerk) van de parochiekerk van Leiderdorp was. Aan het hoofd dezer appendicia opt Hoghelant stond toen Volpert van den Woude als vice-cureit, ondergeschikt aan de pastoor van Leiderdorp. Dirc Poes kan dus kerkrechtelijk slechts vice-cureit zijn geweest, al was hij in de dagelijkse gang van zaken voor de mensen, die in de St. Pancras ter kerk gingen, natuurlijk wel hun „pastoor”. Hij moet zijn ambt vervuld hebben vóór 1365, want op 8 juni van dat jaar wordt Volpert van den Woude als vice-cureit vermeld.¹⁶

De twee overige broeders van Philips zijn „in de wereld” gebleven. Jan is gehuwd geweest met Jutte den Hoesche, die hem vele jaren overleefd heeft.¹⁷ Een broeder van Jutte, Pieter den Hoesche, was weer priester (ver-

meld sinds 1345, overleden 1395) en een dergenen, die in 1366 aan de stichting van het kapittel hebben meegewerkt. Jan en Jutte zullen omstreeks 1340 zijn getrouwd, aangezien een van hun zoons, namelijk **Dirc** Poes Jan Pietersz., reeds in 1369 schepen van Leiden is geweest.¹⁸ Twee andere zoons, Pieter en Gerard, zijn tijdens een pestepidemie in datzelfde jaar overleden.¹⁹ Jan Pietersz. heeft ook **zélf** in de schepenbank gezeten. In 1351 stelden schout en schepenen samen met de raadslieden en de poorters een aantal keuren vast over o.a. de bezetting van diverse ambten en het huren van **stadsgoederen**.²⁰ En een der schepenen, alle met name genoemd, was toen Jan Pietersz.

Van Vrank is uit Philips' testamenten tot nog toe alleen bekend, dat hij tenminste twee kinderen heeft gehad: Ysbrand en Agatha.

Van de vier zusters zijn eigenlijk alleen maar de namen bekend.²¹

Liddeld, de oudste (overleden tussen 1372 en 1382), heeft op het **Hogeland** gewoond. Haar huis daar ter plaatse is in 1382 eigendom van Philips, die het dan vermaakt aan de door hem gestichte St. Nicolaas-vicarie in de St. **Pancras**. Onbekend is of zij getrouwd is geweest.

Gobburgen is in ieder geval wél getrouwd geweest. Haar zoon Pieter **Gobburgen** wordt in de jaren 1389-1400 enige malen als schepen vermeld.*

Margriet leeft nog in 1372, maar is in 1382 dood. Een dochter van haar, Elsbien, is dan getrouwd met een zekere Arnt Jacobsz.

Philips' jongste zuster, Kerstine, is kort vóór of in 1345 overleden. Zij is getrouwd geweest met Michiel van den Hove (ook vermeld als Michiel Gerrit Diddenzoon, en later als Michiel van der Heijde) bij wie zij twee kinderen heeft gehad: Pieter en Vrank. In het archief der secretarie is de acte bewaard gebleven, waarbij Michiel ten overstaan van twee Leidse schepenen erkent aan zijn kinderen 38 pond **hollands** schuldig te zijn voor hun moeders nalatenschap en o.a. bepaalt, dat het Gerecht (schout, schepenen en burgemeesters) de kinderen op zijn kosten zal uitbesteden in geval hij zal **hertrouwen**.²³ Hijzelf wordt in de jaren 1365-1386 vermeld als **schepen**,²⁴ zijn zoon Vrank Michielsz. in de jaren 1378-1381.

Wanneer moeder Christina Vranken - die zo omstreeks 1280 geboren zal zijn - zelf overleden is, is niet na te gaan. Vermoedelijk is zij al dood in 1345, zodat haar overlijden gesteld kan worden tussen april 1342 en juli 1345. Zij ligt begraven in de St. Pieterskerk voor de trappen naar het priesterkoor.

Naast de gezinnen van Heyn **Philipsz.** en zijn zoon Pieter Gobburgen verdient ook dat, waaruit Christina Vranken kwam, enige aandacht. Ook uit dát gezin (Vrank Arnt Hoddenzoon en Liddeld N.) zijn enige personen voortgekomen, die in de stedelijke Leidse gemeenschap een rol hebben gespeeld. Vrank en Liddeld hebben tenminste vier kinderen gehad: Christine, Dirk, Jan en Gerrit.

Over Christine hoeft na het voorgaande niets meer gezegd te worden. Verder zijn uit de testamenten van Philips van Leyden bekend een oom

Dirk en een oom Gerrit. Hij spreekt daarin namelijk over goederen, die hij gemeenschappelijk bezit met de erfgenamen van wijlen zijn oom Gerrit en die afkomstig waren van wijlen zijn oom Dirk.²⁵

Dirk moet wel identiek zijn met de Dirc Vranken, die in de jaren 1338-1349 als schepen wordt vermeld.²⁶ Verder kan hij ook identiek zijn met Dirc Vranken, die in 1325 tijdens het geschil met de Commandeur van het Duitse Huis over de kapelrieën in de St. Pieter een der vier raadslieden van de stad was. Het feit, dat dan twee broeders (Reinier Gobburgen, schepen; Pieter Gobburgen, raad) en een zwager (Dirc Vranken, raad) in het stedelijk bestuur van 13 personen zaten (schout, 8 schepenen en 4 raden) is geen bezwaar, aangezien er in de middeleeuwse keurboeken van de stad nergens melding wordt gemaakt van verboden verwantschapsgraden tussen de leden van het stadsbestuur.

Hij is kort vóór of in 1354 overleden.

De schepen Jan Vranken – enige malen als zodanig vermeld²⁷ in de jaren 1335-1359 – moet ook een zoon van Vrank Arnt Hodden en Liddeld zijn geweest. Deze stelling is gegrond op het feit, dat zijn zegel (evenals dat van zijn zoon Vrank Jansz., als schepen vermeld in de jaren 1354-1359) dezelfde wapenfiguur vertoont als dat van Simon Rijswijc. En van Simon Rijswijc – vermeld in 1372 en 1382 – staat vast, dat hij een zoon is van Gerrit Rijswijc = „oom Gerrit” in Philips’ testament. Alle zegels (van Jan Vranken, Vrank Jansz. en Simon Rijswijc) vertonen onder de gekruiste sleutels van Leiden een scheepje. De brisure boven de sleutels is vanzelfsprekend verschillend.

Ten tweede wordt Jan Vranken in 1354 beleend met een stenen huis te Leiden aan de grote straat (Breestraat), hem aanbestorven van zijn broeder Dirc Vranken, terwijl in 1373 Liddeld Jan Vrankendr. – blijkbaar genoemd naar haar grootmoeder – wordt beleend met een stenen huis en hofstede binnen Leiden tussen de (Bree)straat en de Rijn „dat haar vader plach te houden.”

Het gezin van Gerrit Vranken is weer in zijn geheel bekend. Hij moet identiek zijn met Gerrit Rijswijc, die in 1336 en 1337 als schepen wordt vermeld. Zeer waarschijnlijk is hij tevens identiek met de schepen Gerrit Rijswijc anno 1357 en de „raad” anno 1358 van die naam.²⁸

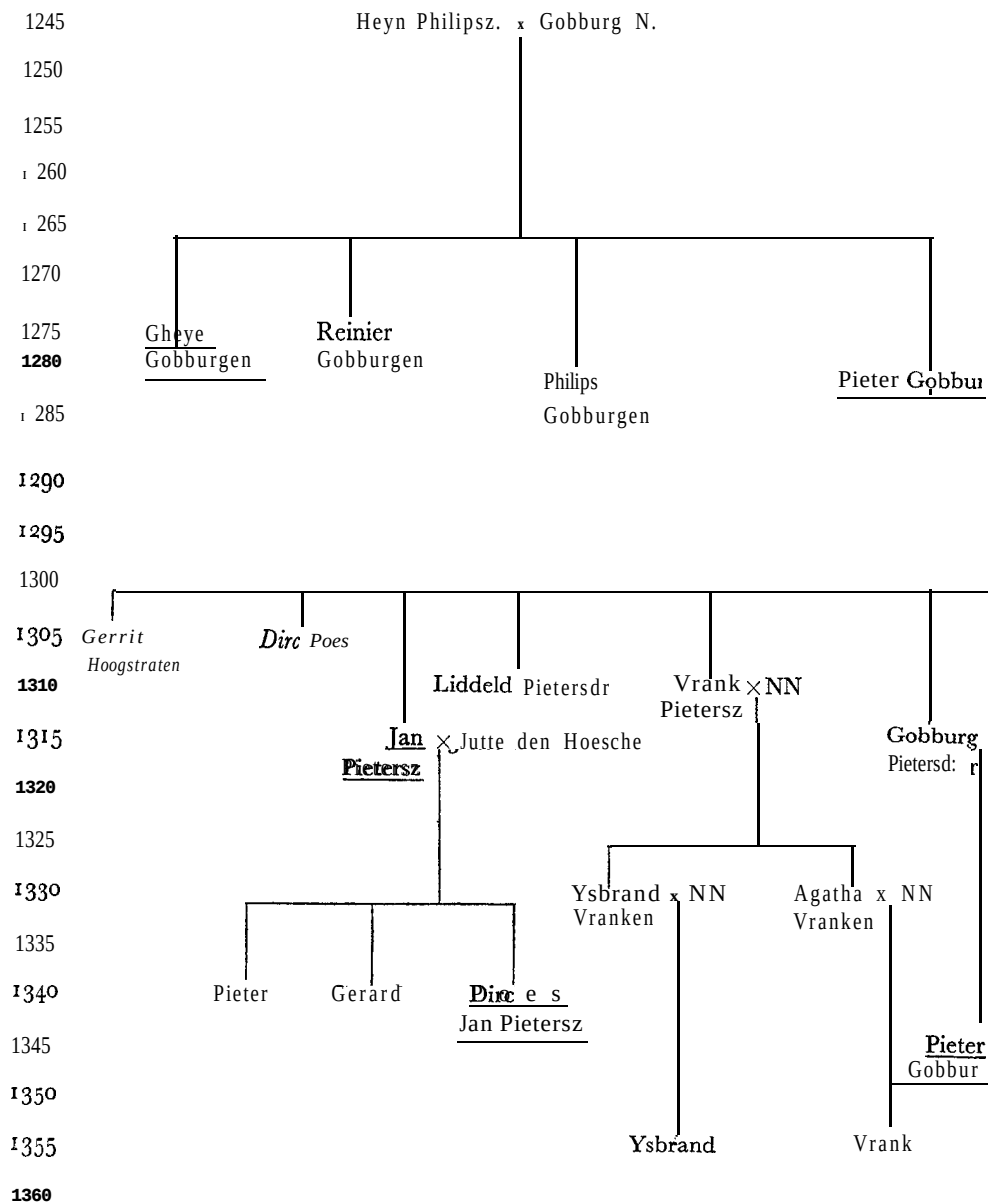
De gelijkstelling Gerrit Rijswijc = Gerrit Vranken steunt op de volgende punten:

1. Gerrit Rijswijc, de schepen van 1336-1337, wordt in een der acten anno 1337 Gerrit Rijswijc Vrankenzoon genoemd. Helaas is zijn aan die acte hangend zegel zwaar beschadigd, terwijl een gaaf exemplaar in het archief van de abdij Rijnsburg anno 1337 alleen de gekruiste Leidse sleutels vertoont. Verder is Gerrit Rijswijc Vrankenzoon een der partijen in een *acte* anno 1338.²⁹

2. De samenstelling van het gezin van de echtelieden Gerrit Rijswijc en Alijt

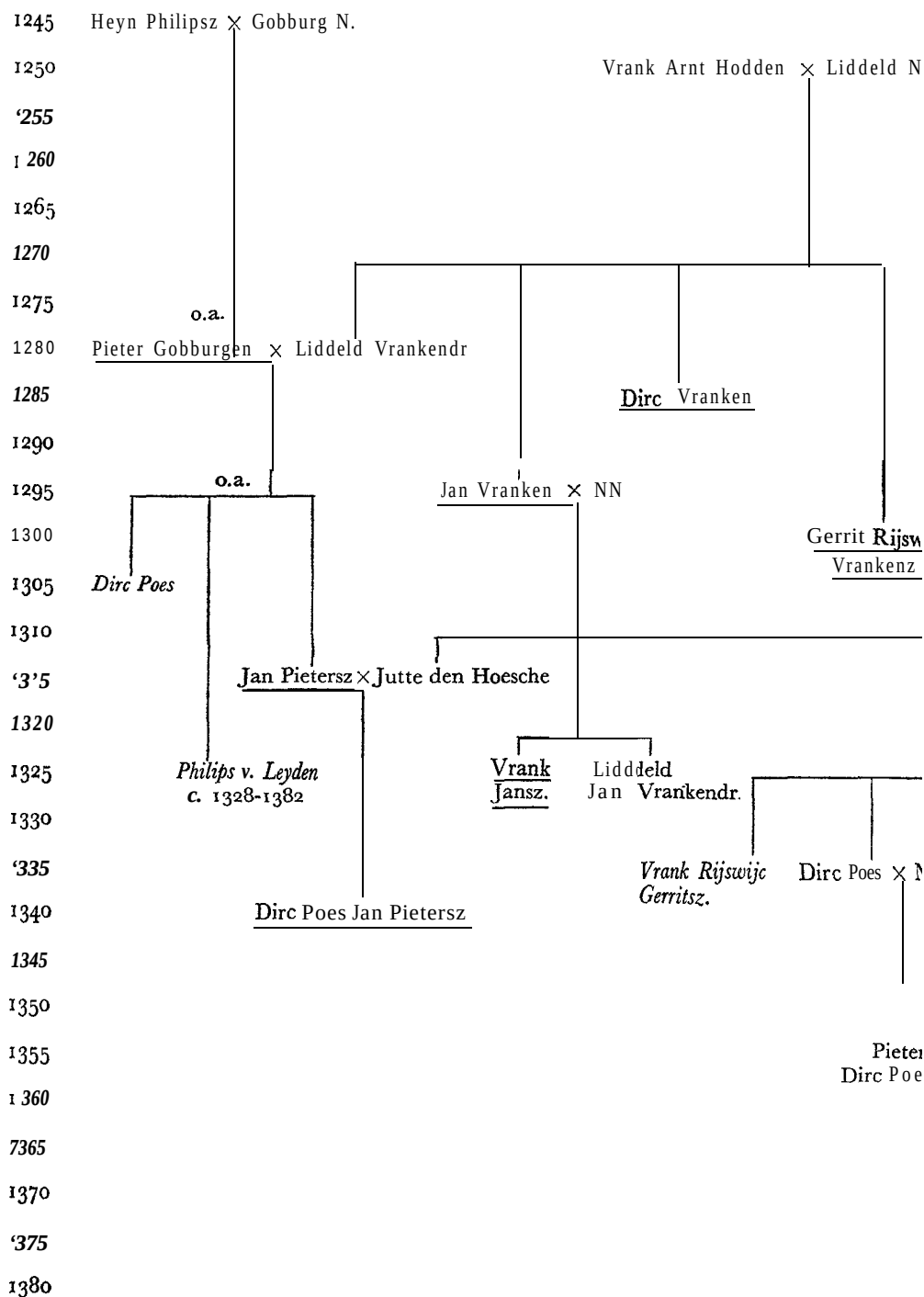
TABEL 1

		1245
Frank Arnt Hodden	× Liddeld N.	1250
		1255
		1260
		1265
		1270
		1275
		1280
		1285
		1290
		1295
		1300
		1305
		1310
		1315
		1320
		1325
		1330
		1335
		1340
		1345
		1350
		1355
		1360

TABEL 11

		1245
k Arnt Hodden x Liddeld N.		1 250
		1255
		1260
o.a.		1265
		1270
		1275
tina Vranken		1280
<u>Dirc</u> Vranken		1285
	Jan den Hoesche X Katrine N. x 2° Gerrit Emmenz.	1290
		1295
	Gerrit Rijswijk X Alijt Kerstanstr	1300
	Vrankenz.	
	7	1310
		'3'5
		1320
		1325
		1330
		1335
		1340
		1345
		1350
		'355
		1 360

1245

1250

1255

1260

1265

1270

1275

1280

1285

1290

1295

1300

1305

1310

'3'5

1320

1325

1330

‘335

1340

1345

1350

'355

I 360

1365

1370

1375

1380

Kerstantsdr. met hun kinderen Vrank, Dirc Poes, Symon, Liddeld, Catharina, Elisabeth en Christine. De namen van de ouders van moeder Alijt zijn bekend (Kerstant en Trude³⁰), zodat de oudste zoon Vrank en de oudste dochter Liddeld – men mag wel zeggen: k nnelijk – genoemd zijn naar de grootouders van vaderszijde. Ook duikt hier weer een Dirc Poes op. Deze gezinsamenstelling ligt vast in een acte, waarbij het kapittel van St. Pancras van Vrank Gerritsz. Rijswijc, priester, memoriediensten aanneemt ten behoeve van zijn ouders, broeders en zusters.³¹

3. Symon Rijswijc, door Philips van Leyden zowel in 1372 als in 1382 tot *ex-ecuteur-testamentair* benoemd, wordt dan door Philips zijn volle bloedverwant („*consanguineus germanus*”) genoemd.³²

Gerrit Rijswijc moet v  r of in 1369 overleden zijn, want in dat jaar wordt Alijt Kerstantsdr. als zijn weduwe vermeld. Hun beider jaargetijde en dat van enige hunner kinderen werd op 22 november ook in de St. Pieter gehouden.³³

Van enige kinderen van Gerrit Rijswijc en Alijt Kerstantsdr. is nog wel iets meer bekend dan alleen de naam.

Vrank, de oudste zoon, zal omstreeks 1340 of misschien iets eerder geboren zijn. Veel l ter kan niet, want in 1372 is hij een van de twee pastoors van de Buurkerk in Utrecht, blijkens het testament van zijn neef Philips van Leyden.³⁴ In het grote Westerse Schisma tussen Urbanus VI (Rome) en Clemens VII (Avignon), dat in 1378 uitbrak, is hij een der „slachtoffers” geworden. De Utrechtse bisschop Arnold van Hoorn had zich bij de partij van Urbanus aangesloten (tijdelijk een deur naar die van Clemens open houdend) en had in Rome de juist toen vacante zetel van Luik weten te verwerven. Zijn opvolger in Utrecht werd de eveneens urbanistische Floris van Wevelichoven, tot d n bisschop van Munster. Het bisdom is dan vast aan de kant van Urbanus, wat niet inhoudt dat de aanhangers van Clemens (de principi le zowel als de meelopers om den brode) zich stil houden en niet zouden proberen om bij tijd en wijle kerkelijke ambten in handen te krijgen. Zo werd in 1381 bij Clemens te Avignon een verzoekschrift ingediend om Franco de Leyden, rector van de helft van de Buurkerk te Utrecht, wegens urbanistische gezindheid af te zetten en in zijn plaats een zekere Willem Zuermont te benoemen. Het verzoek werd natuurlijk ingewilligd.³⁵ Maar het is blijkbaar niet gelukt om heer Vrank meteen te verdringen, want nog op 24 november 1383 noemt hij zich in een acte „cureyt der halver kerc van Buurkerk tUtrecht.”³⁶ Ongeveer een half jaar tevoren (misschien iets langer) had hij in het St. Pancraskapittel hier ter stede een prebende gesticht ter ere van St. Jeroen, welke hijzelf als eerste kanunnik bezette.³⁷ Heeft hij deze prebende gesticht als een uitwijkmogelijkheid, omdat hij zich in Utrecht niet langer kon handhaven? Na 1383 komt hij namelijk niet meer voor met de bijvoeging cureit van de halve Buurkerk. En, tweede vraag: heeft hij St.

Jeroen als patroonheilige voor zijn prebende gekozen, omdat hij enig uitzicht had op het pastoraat van Noordwijk of is dat zuiver toeval? In een acte van 1396 wordt hij namelijk behalve als kanunnik van St. Pancras ook als cureit van Noordwijk vermeld.³⁸ Hij is op 7 november 1418 gestorven³⁹ en ligt begraven in de St. Pancras „aan de rechterhoek van het hoogaltaar, waar men de offergaven in ontvangst neemt.”

Van Symon is, behalve zijn executeurschap voor zijn neef Philips en dat hij poorter van Leiden was, slechts bekend, dat hij in 1382 kort na het overlijden van Philips samen met de andere executeurs-testamentair te zijnen huize bij notariële acte de dotatie van de twee door Philips in het St. Pancras-kapittel gestichte prebenden vermeerderde.⁴⁰ In deze acte wordt hij uitdrukkelijk genoemd: Symon zoon van wijlen Gerrit Rijswijk.

Liddeld, de oudste dochter, is getrouwd geweest met Jacob Gerrit Emmenzoon, die een halfbroeder was van de kanunnik Pieter den Hoesche. Zij hebben vier kinderen gehad: Gerrit, Pieter, Katerine en Trude.

Volgens Jan van Hout (secretaris van Leiden, van 1564-1609) zou Gerrit Emmenzoon — Liddelds schoonvader dus — een lid van de familie Van Zwieten zijn geweest. Dit blijkt uit een door Van Hout opgemaakte genealogische tabel, die zich bevindt in een door hem gemaakte inventaris van het kapittelarchief. Echter is er van Gerrit Emmenzoon, althans te Leiden, geen zegel bewaard gebleven. Ook zijn er te weinig stukken bewaard, waarin hij genoemd wordt, om langs die weg zijn afstamming op te sporen. In 1342 leefde hij nog; in 1346 wordt zijn vrouw (eerder gehuwd met Jan den Hoesche en bij deze moeder van vijf kinderen, onder wie Pieter en Jutte) weduwe genoemd.⁴² Toch zijn er enige aanwijzingen, dat Van Hout gelijk heeft: de in de jaren 1395-1409 vermelde schepen Gerrit Jacobsz. kan identiek zijn met de gelijknamige zoon van Liddeld en Jacob en is dan dus een kleinzoon van Gerrit Emmenzoon. En die schepen Gerrit Jacobsz. voert in zijn wapen de drie violen van het geslacht Van Zwieten (!) met daartussen een zesbladige roos.⁴³

Ten tweede vermeldt Simon van Leeuwen in zijn *Batavia Illustrata*⁴⁴ als stamvader van het geslacht Van Zwieten een Gerrit Emmerszoon van Zwieten, met drie zoons: Ramp, Jacob en Vrank. De laatste zou priester geweest zijn, maar het is vrijwel zeker, dat zowel Van Leeuwen als Van Hout (die aan Jacob Gerrit Emmenzoon óók een broeder Vrank geeft) zich t.a.v. deze zoon vergissen: zij zien Vrank Gerritsz., priester, aan voor een broeder van Jacob Gerrit Emmenzoon, terwijl hij in feite Jacobs zwager was, namelijk Vrank Gerritsz. Rijswijk, de broeder van Liddeld.

Van de zoons Ramp en Jacob, door Van Leeuwen genoemd, is hier alleen Jacob van belang. Van Leeuwen noch Van Hout vermelden de naam van Jacobs vrouw. Blijkbaar kenden ze die niet, maar het is Liddeld Gerritsdr. Rijswijk geweest, zoals blijkt uit het kapittel-archief. Jacob en zij staan na-

melijk samen vermeld in de memorieboeken, omdat Jacob aan het kapittel een jaarlijkse rente legateerde.⁴⁵ Hij is op 14 januari 1370 overleden.

Van Jacobs en Liddelds kinderen is in het verband van dit verhaal Trude de belangrijkste. Zij is getrouwd geweest met Barent Jansz. van Leiden, die in de jaren 1379-1397 meermalen als schepen wordt vermeld.⁴⁶ Op 1 augustus 1400 heeft zij een St. Catharina-vicarie gesticht op het St. Nicolaas-altaar in de St. Pieterskerk,⁴⁷ waarvan haar broeders zoon Jacob Gerritsz. de eerste vicaris is geweest. Met deze stichting trad zij in het voetspoor van haar grootmoeder Katerine († 1368) en haar tante Jutte († 1403), die respectievelijk anno 1355 de Alierheiligenkapelrie binnen Leiden en anno 1399 de St. Maria Magdalena-kapelrie in het St. Catharina-gasthuis hebben gesticht.⁴⁸

Uit de in het voorgaande verwerkte gegevens – alle ontleend aan Leidse archivalia – is dus wel duidelijk vast te stellen, dat Philips van Leyden behoorde tot de dunne top laag van de stedelijke aristocratie, gevormd door slechts enkele geslachten.

Voor een jongeman uit deze kring van stedelijke machthebbers lag de weg naar de universiteit open. En zo ging Philips Pietersz. door de goede zorgen van zijn oudste broeder Gerrit Hoghestraet in de zomer van 1345 naar Orleans om daar in de rechten te studeren. Op 29 juli van dat jaar stelde hij Gerrit aan tot zijn zaakwaarnemer in Leiden gedurende de tijd, dat hijzelf „in studie jof int scole laghe.”⁴⁹ In dit stuk wordt niet vermeld, wáárheen Philips vertrok. Op grond van verschillende uitlatingen in De Cura Reipublicae was door Fruin aangenomen, dat hij naar Orleans gegaan was, maar dat stond niet onomstotelijk vast. De juistheid van deze veronderstelling is echter sinds enige jaren vastgesteld. Prof. Feenstra vermeldt een rotulus van de universiteit van Orleans dd. 23 mei 1349, waarin Philips van Leyden voorkomt als licentius in decretis (kerkelijk recht dus). En in een rotulus van de universiteit van Parijs dd. 19 mei 1365 wordt van hem gezegd, dat hij langer dan gewoonlijk („ultra terminum”) in de leges (romeins recht) had gestudeerd en verscheidene jaren in de theologie, dat hij een licentiaat in het kanonieke recht was uit Orleans en dat hij (anno 1365) al lange tijd in Parijs de decretales (kerkelijk recht) doceerde.⁵⁰

Deze aantekeningen geven, samen met zijn eigen mededeling in De Cura Reipublicae, dat hij op 3 september 1369 in Parijs doctor decretorum geworden is, een overzicht van zijn academische vorming.

1345: uit Leiden naar Orleans vertrokken om kerkelijk en wereldlijk recht en ook theologie te studeren.

1349: licentius in decretis; met bevoegdheid dus om zélf in het kerkelijk recht – de decretales – les te geven.

1365: docent in de decretales aan de universiteit van Parijs, en dat al lange tijd („iamdiu”).

1369: doctor decretorum aan de universiteit van Parijs.

Hoe lang Philips na 1349 nog in Orleans is gebleven, is niet te zeggen. Op zijn laatst in de loop van 1353 moet hij naar Holland zijn teruggekeerd en in dienst van de graaf zijn getreden, hetgeen blijkt uit het feit, dat hij op 18 november van dat jaar van de graaf 25 Doornikse schilden ontving „om onse pleyt mee te **verwaren** tot Utrecht.” En blijkens een staat van ‘s graven herberg uit mei 1354 behoorde meester Philips toen tot diens hoge(re) ambtenaren, want hij wordt in die staat samen met Gerrit Alewijnsz. (ook een Leidenaar) vermeld als clerc van den register: belast met de zorg voor de kanselarij.

En aangezien de graaf de clerici onder zijn hogere ambtenaren vaak betaalde door hun een kerkelijk ambt te geven, dat te zijner beschikking stond, is Philips van Leydens ambtelijke en kerkelijke loopbaan gedurende een aantal jaren in de grafelijke registers te volgen.

Zo weten we, dat hem gedurende een ziekte van 8 september tot 24 december 1355 per dag 12 **denarie** groot werd uitbetaald; zijn salaris werd dus, althans voor een groot deel, doorbetaald. In mei, juni en november 1356 was hij in opdracht van de graaf op reis door Zeeland. Bij een grafelijke brief dd. 26 december van dat jaar werd hij belast met een zending naar Avignon, waar de paus toen zetelde. Hij moet pas begin maart 1357 naar Avignon vertrokken zijn, nadat hij op 26 februari een inventaris van het grafelijk archief voltooid had. Zijn salaris gedurende zijn werkzaamheden in Avignon (in de acte staat de eerste keer „in den Hof van Romen”, later „in den hof tot Avenjoen”) bedroeg 100 oude schilden ‘s jaars plus dienstkleding overeenkomstig zijn rang. En deze 100 oude schilden zouden hem betaald worden tot op de dag, waarop hij een kanunniksprebende te Bergen in Henegouwen zou krijgen „of elders” met eenzelfde jaarinkomen.⁵¹

Zijn kerkelijke loopbaan is in het bestek van dit verhaal echter van meer belang. Op 12 juni 1355 werd hij door de graaf begiftigd met de parochiekerk van Amsterdam (de St. Nicolaas of Oude kerk), maar een goed jaar later schonk de graaf deze kerk aan een andere geestelijke. En hoewel Philips zich heftig heeft verzet – hij heeft de zaak uitgevochten tot voor de aartsdiaken ten Dom – heeft hij toch afstand van dat Amsterdamse pastoraat moeten doen. De twee plaatsen in De Cura Reipublicae, waarin hij over deze kwestie schrijft, wekken overigens de indruk, dat hij niet al te sterk stond in zijn rechten op die plaats.⁵² Hij zegt namelijk, dat aan zijn tegenstander de eerste vacature was beloofd door de graaf, maar dat – toen de bewuste kerk vrij kwam – de graaf die aan hém had gegeven, en hij stelt dan de vraag of nu de collatie aan hém dan wel de belófte aan zijn tegenstander moest voorgaan. En iets verderop vertelt hij de afloop, terwijl de zaak nog hangende was voor de aartsdiaken: dat het afstand-doen hem werd afgedwongen doordat de beden („**preces**”, van zijn tegenstander) „**gewapend**” waren en de verdedigingsmogelijkheden aan hemzelf waren ontnomen, zodat hij maar had toegestemd.

Nóg twee keer heeft hij een dergelijke teleurstelling moeten slikken, namelijk ten aanzien van enige kerkelijke ambten in Middelburg.⁵³ Van Riemsdijk vermeldt, dat aan hem – Philips – door Willem V bij een acte, gedateerd 4 oktober 1356 te Quesnoy, 50 goede oude schilden werden toegelegd in afwachting van de dag, waarop hij in het bezit van de dekanie van St. Pieter te Middelburg zou komen; een beschikking, die al spoedig werd ingetrokken. Zo ook begiftigde hertog Albrecht hem op 9 januari 1359 met een canonicaat in het kapittel van St. Pieter, in afwachting van de dag, waarop daar een prebende zou vrijkomen. Philips zelf echter spreekt over géén van beide belevingen, terwijl hem toch blijkbaar twee maal een Middelburgse prebende is ontgaan. Heeft hij misschien niet veel waarde gehecht aan het dekanaat of een canonicaat daar ter plaatse?

Inmiddels was hij trouwens, zoals hem bij zijn zending naar Avignon was toegezegd, kanunnik geworden en wel aan de St. Marie in Condé. Met deze kanunniksplaats werd hij begiftigd op 3 mei 1357, terwijl hij nog in Avignon was, en hij is in het bezit ervan gebleven tot aan zijn dood toe. Toch schijnt het hem – ondanks de formulering „mit eenre canonix provende te Berghen in Heynneghouwen, of anderswaer mit eenre provende die C silde vrylic tsjaers waerdich es” – in het begin enigszins gehinderd te hebben, dat het „anderswaer”: Condé, was geworden, gezien zijn uitlating erover in *De Cura Reipublicae*⁵⁴, dat de nieuwhed van de bestuurder (Willem V was in januari 1356 graaf van Henegouwen geworden) hem van het canonicaat in Bergen had afgehouden in weerwil van de in zijn bezit zijnde acten („in literarum mearum preiudicum”) en dat zijn vaste vertrouwen een aanleiding tot trouweloosheid was geworden.

Wat zijn ambtelijke loopbaan in dienst van de graaf betreft, die ging althans in de eerste jaren van Albrechts ruwaardschap gewoon door. Op 13 januari 1359 werd hij door Albrecht nog als „onsen clerc” betiteld, maar daarna komt zijn naam niet meer in de stukken voor. Fruin is daarom van mening, dat Philips „in de eerstvolgende jaren (na 1359) buiten alle wereldlijke bediening” stond.⁵⁵

Deze veronderstelling vindt steun in de boven reeds genoemde rotulus van de universiteit van Parijs uit mei 1365, waarin gezegd wordt dat Philips van Leyden toentertijd aldaar de decretales doceerde. Sinds wanneer? Niet te bepalen, maar op grond van het „al lange tijd’ (iamdiu) zal het begin ervan toch op zijn laatst ergens in 1364 gesteld moeten worden.

Tót wanneer hij in Parijs les heeft gegeven, is opnieuw een onbeantwoorde vraag, maar het is waarschijnlijk dat hij in de loop van 1365, of uiterlijk van 1366 naar Holland is teruggekeerd.

In het laatstgenoemde jaar namelijk is hij betrokken bij de stichting van het kapittel in de St. Pancras te Leiden. In het verhaal over de stichting van dit kapittel in het archief ervan⁵⁶ wordt vermeld, dat de mensen bij wie het

plan tot stichting opkwam, zich wendden tot Giselbert van Walenborch, domkanunnik van Utrecht en als cureit van Leiderdorp tevens cureit van de kerk op het **Hogeland** (immers een **hulpkerk** van Leiderdorp), met het verzoek om steun bij de uitvoering van dat plan in de kerk op het Hogeland. Iets verderop wordt dan meegedeeld, dat de eerste aanleggers vijf in getal waren zoals blijkt uit de eerste bisschoppelijke bevestigingsbrieven („istius fundationis primi conceptores quinque erant **prout** in primis litteris confirmationis episcopalis apparet”) en met heer Giselbert meegerekend zés. En wanneer we dan die eerste bevestigingsacte dd. 14 augustus 1366 nalezen ⁵⁷ blijken die vijf — in volgorde van vermelding — te zijn:

meester Philips van Leyden, kanunnik in Condé;
 Volpert van den **Woude**, vice-cureit op het Hogeland;
 Philips **Gerritsz.**, cureit in Aarlanderveen;
 Hugo van der Hant, cureit in Nieuwkoop; en
 Gerrit Jacobsz., cureit in Warmond.

Zij hebben ook uit eigen middelen de aan de kapittelstichting verbonden kosten ten bedrage van 70 oude schilden bij de bisschop, de aartsdiaken ten Dom en het domkapittel betaald. Die eerste bevestigingsacte was slechts gezegeld door de bisschop zélf en door Giselbert van Walenborch. Nu schrijft echter meester Hugo Uustinc (domkanunnik, † 1349) in zijn Statuta ecclesie **Traiectensis**, dat de bisschop geen kerk tot kapittelkerk mocht verheffen dan met toestemming van het domkapittel. ⁵⁸ En zo vinden we dan, dat in de definitieve **stichtingsacte** dd. 29 oktober 1366 óók melding wordt gemaakt van de toestemming van proost (tevens aartsdiaken), deken en kapittel ten Dom, hetgeen zij bevestigen door de acte mede te bezegelen.⁵⁹

In de periode van augustus tot oktober hadden de vijf genoemde geestelijken inmiddels nog zes andere priesters bereid gevonden om aan de **kapittelstichting** mee te werken, en wel: Willem **Heerman**, cureit en persona van Haarlem; Frank Zeverytsz., kapelaan in Warmond, Nicolaes Jacobsz. van Bleyswijc, Pieter den Hoesche (een zwager van Philips van Leyden), Jan **Goode** en Jan Willemsz. Allen zouden — overeenkomstig een der voor de oprichting gestelde voorwaarden — uit eigen middelen voor zich een prebende stichten, waaruit zij een jaarlijks inkomen van tenminste 15 pond Hollands zouden hebben.

En zo konden daags voor Allerheiligen 1366 bij de eerste intocht in de kerk de elf kanunniken en hun proost worden voorgesteld door twaalf mannen, die zich opstelden voor de „**Ark** des Heren” (bedoeld zal zijn de muurkast waarin de geconsacreerde hosties bewaard werden), terwijl zij ieder een steen op hun schouders droegen. „De last immers en de kosten hebben die oprichters ieder voor zich gedragen, zodat zij met recht de fundamenten van dat college genoemd kunnen worden.” De verwijzingen naar **Jozua IV** en Openbaring XXI, die de schrijver van het verhaal hier maakt, geven de oplossing van deze symbolen. De stenen zijn de moeilijkheden, die de oprichters van

het kapittel moesten overwinnen bij de bisschop en het domkapittel, en ook van de moeilijkheden die er in de voorafgegangene jaren telkens waren gerezen tussen de Commandeur van het Duitse Huis (tevens pastoor van de St. Pieter) en Leidenaars, die een altaar of vicarie in de St. Pieter wilden stichten, over de patronaatsrechten op de stichtingen, welke rechten de Commandeur aan zich wilde trekken. De vergelijking met de doortocht van de Israëlieten door de Jordaan bij het betreden van het Beloofde Land is duidelijk, evenals die van de eerste twaalf kapittelheren met de twaalf fundamente van het Nieuwe Jeruzalem.⁶⁰

Van dit nieuwe kapittel werd meester Philips thesaurier, wat hij tot zijn dood toe gebleven is. Hij had in deze functie de zorg voor de paramenten en kostbaarheden („ornamenta et iocalia”) van het kapittel, waarvan hij een inventaris moest maken.⁶¹

Wat de door Philips van Leyden gestichte prebenden in het kapittel betreft, daarover zijn we vrij goed ingelicht. Hij heeft er twee gesticht, beide onder het patronaat van de apostel Andreas.

Zij zijn blijkbaar in de loop van 1368 tot stand gekomen, gezien een acte dd. 1 december van dat jaar ⁶² waarin de schout van Waarder verklaart, dat meester Philips van Leyden ongeveer een maand tevoren ten overstaan van hemzelf en de burens van Waarder 10 morgen land aldaar aan de priester Jacob Claesz. had overgedragen ten behoeve van het St. Pancraskapittel „sine twee provende mede te stichten ende te doteren . . . in allen manieren als hi daerof gheordineert heft jof hier namaels ordineren sel.”

In 1379 heeft hij nog eens 2 morgen land in Oegstgeest gekocht en anno 1380 in Zoeterwoude 1 morgen en 30 gaarden land.⁶³

Die landerijen in Oegstgeest en Zoeterwoude zijn overigens pas in augustus 1382 definitief aan de St. Andreasprebenden gekomen, zoals blijkt uit een notariële acte van de vijfde van die maand.

Toen verschenen vijf executeurs-testamentair van meester Philips voor notaris Gerrit Gillisz. van Zwieten en verklaarden, dat de overledene wel twee prebenden in het kapittel had gesticht, maar die niet helemaal „competenter” had gedoteerd: de opbrengst was dus niet toereikend. (Dat is slechts in zekere zin juist, want bij het vaststellen van enige kapittelstatuten op 10 augustus 1368 was weliswaar besloten, dat de inkomsten uit elke prebende tot tenminste 20 pond zouden moeten worden opgevoerd, maar aan Philips was door de gezamenlijke kanunniken – communiter et capitulariter – wegens zijn uitstekende verdiensten – suis exigentibus meritis – toegestaan om zijn prebende volgens de oude taxe van 15 pond te doteren.⁶⁴ En omdat meester Philips’ testament ten aanzien van de genoemde landerijen een zekere tweeslachtigheid vertoonde, voegden zijn executeurs deze nu, met toestemming van de ertoe gerechtigden, bij het vermogen van de twee prebenden.⁶⁵ Zo vinden we deze landerijen verder steeds vermeld in het huurboek van het kapittel, met de bedragen waarvoor ze verhuurd zijn.⁶⁶

Het kapittel van St. Pancras, dat uit zijn midden de cureit van de – nu zelfstandig geworden – gelijknamige parochie koos, erfde van de Leiderdorpse moederkerk de tachtig jaar oude grensgeschillen met de commandeur van de St. Pieter over de vraag, tot welke parochie de bewoners van het gebied rond de burcht behoorden. Tot hun vertegenwoordiger in deze geschillen benoemden deken en kapittel in april 1369 hun juridisch geschoolde medekanunnik: Philips van Leyden. In september van het volgende jaar werden de geschillen bijgelegd en kwam het betwiste gebied aan de St. Pancrasparochie, zij het dan, dat het in de zestiende eeuw toch weer tot de parochie van St. Pieter blijkt te behoren.⁶⁷

Met de canonicaten in Condé en in Leiden was meester Philips' carrière echter niet ten einde. Op Oudejaarsdag 1367 stichtte en doteerde hertog Albrecht (samen met zijn vrouw) een kapittel in de Haagse hofkapel om zodoende althans de geestelijken onder zijn raadslieden een vast inkomen te verschaffen buiten last van de grafelijke schatkist. En een der nieuw benoemde kanunniken werd Philips. Ook was hij een der leden van het gezantschap, dat in april 1371 door de hertog naar Avignon werd gezonden om te trachten bij Gregorius XI de exemptie van dit kapittel te bewerken. Toén zonder resultaat.⁶⁸

Tijdens dat verblijf in Avignon verkreeg hij zijn vierde canonicaat: aan de Domkerk in Utrecht. Echter nog slechts in afwachting van het ogenblik waarop er een prebende in dat kapittel zou vrijkomen, zoals hij zelf uitdrukkelijk meedeelt.⁶⁹

Een acte van de Utrechtse officiaal uit 1368 geeft een aanwijzing, dat Philips van Leyden toentertijd ook buiten zijn geboortestreek een zodanige bekendheid genoot, dat men zijn hulp inriep.

Een aantal Utrechtse kanunniken had hem namelijk gevraagd of hij in het archief van de graaf kon (laten) zoeken naar oude stukken over de betaling van de tienden, zoals die onlangs weer was bevolen door paus Urbanus (V) op verzoek van keizer Karel (IV). En van het oude register – over de betaling van tienden ten behoeve van het Heilige land anno 1274 –, dat hij uit Den Haag had meegebracht, wilde men nu in Utrecht een copie laten maken, zeker wel ten dienste van de nieuwe administratie.

Overigens krijgt men uit zijn mededeling aan de officiaal, hoe hij aan dat register gekomen was, de indruk dat hij niet meer dagelijks aan het hof kwam, al was hij daar uiteraard wel zó goed bekend, dat hij het bewuste register had meegekregen.⁷⁰

De uitdrukking: gebruik maken van Van Leydens diensten „in gewichtige aangelegenheden” (zoals Fruin deze zaak van 1368 noemt ⁷¹), kan echter beter gereserveerd blijven voor meester Philips' werkzaamheid als vicaris-ge-

neraal van de bisschop, welk ambt hij gedurende enige *jaren* heeft bekleed. Hoé lang is weer niet met afdoende zekerheid te bepalen.

Hij moet het geworden zijn tijdens de regering van Arnold van Hoorn, dus op zijn vroegst in het laatste kwartaal van 1371, aangezien Arnold op 30 juni van dat jaar tot bisschop van Utrecht werd gekozen. (Benoemd door de paus op 9 juli; installatie te Utrecht op 28 september.) Anderzijds wás hij in het tweede kwartaal van 1372 reeds vicaris.⁷²

Ten tijde van zijn benoeming verbleef de nieuwe bisschop reeds enige tijd in Avignon bij de paus in verband met een daar lopend proces tussen hem en **Zweder** van Uterlo over het bezit van de Utrechtse domproosdij. En in datzelfde voorjaar was ook Philips van Leyden in Avignon: om te proberen voor hertog **Albrecht** de exemptie van het Haagse kapittel te verwerven. Hebben beide mannen elkaar daar misschien nader leren kennen en heeft de (aanstaande) nieuwe bisschop in de jurist Philips van Leyden zijn toekomstige vicaris-generaal ontdekt?

Van de door Van Leyden in zijn *De Cura Reipublicae* vermelde gevallen, waarin hij als vicaris advies gaf, is dat in casus 65:35 van belang voor de datum tót wanneer hij vicaris gebleven is. In deze casus beschrijft hij (14-30) de oorlog tussen Utrecht en Holland in 1374-1375 en direct aansluitend (31-36) enige moeilijkheden tussen de stad Utrecht en de geestelijkheid aldaar, moeilijkheden waarin ook de bisschop gemengd werd. Het hele stuk is, zo te zien, een chronologisch geordend verhaal: het ene vond zijn oorzaak in het andere. „En (zo schrijft hij dan in 35) op het aandringen van de clerus en de kapittels heb ook ik, hoewel ik partijdig kon schijnen omdat ik toentertijd vicaris van de bisschop was, daarover mijn oordeel gegeven, echter niets nieuws naar voren brengend, maar mij slechts houdend aan . . .” en dan volgen enige, alleen met de vindplaats aangeduide, citaten.⁷³

Indien nu – en de loop van het hele verhaal (casus 61: 14-36) wijst daar toch wel op – dit stuk de gebeurtenissen chronologisch beschrijft, dan moet Philips dus nog in het voorjaar van 1375 vicaris van de bisschop geweest zijn.⁷⁴

Weer een vâste datum in Philips van Leydens leven is die waarop hij zijn testament maakte: 7 maart 1372.

In deze grote acte ⁷⁵ regelde hij de stichting en dotering van *twee* vicarieën in de St. Pancras, **welker** vicarissen in alle opzichten ondergeschikt zouden zijn aan deken en kapittel van die kerk. De ene vicarie is gewijd aan St. Andreas apostel, de andere aan St. Nicolaas.

De St. Nicolaas-vicarie doteerde hij met zijn huis aan het St. *Pancraskerkhof*, dat een huurwaarde van ongeveer 4 pond per jaar had, met 2¹/₂ morgen land in Zoeterwoude en met renten op een aantal huizen binnen Leiden.

De dotatie van de St. Andries-vicarie bestond uit Philips' woonhuis met bijbehorende gebouwen aan het St. Pieterskerkhof, enerzijds belend door de

(dan nog dóórlopende St. Pieterskerk-) gracht ⁷⁶ en anderzijds door de gebouwen van de Commanderij; verder uit ongeveer 3 morgen land in Leiderdorp bij de Mare, 5 morgen land in Zoeterwoude langs de Roodenburgerwetering, nog twee huizen achter zijn woonhuis aan het St. Pieterskerkhof en de halve opbrengst van een aantal renten op huizen in het stadsdeel het Nieuweland.

Het jaarlijkse inkomen van de vicarissen uit deze dotaties ten tijde van de stichting der vicarieën is niet te bepalen, doordat van de landerijen en van een aantal renten geen opbrengst is vermeld. Voor de St. Nicolaasvicarie was het echter tenminste 10 pond, voor de St. Andries-vicarie tenminste 19 pond.

Pas in een lijst van vicarieën in de St. Pancras omstreeks 1455 opgesteld ⁷⁷ is iets over de totale inkomsten te vinden. Die van de St. Nicolaas-vicarie bedroegen bruto 26 pond, de huurwaarde van het huis niet meegerekend; die van de St. Andries-vicarie bedroegen ongeveer 66 pond; na aftrek van de lasten schoot daarvan over 19 resp. 56 pond.

Bij de inkomsten uit de dotatie kwamen de presentiegelden voor het bijwonen van kerkelijke diensten, maar het totaal daarvan is onmogelijk te bepalen.

Een vergelijking met de inkomsten van de overige, in die lijst vermelde, vicarieën toont aan, dat de St. Andreas-vicarie verreweg het rijkst gedoteerd was en dat de St. Nicolaas-vicarie bij de goede middenmoot hoorde. Een tweede vergelijking – met in diezelfde tijd door de stad aan haar dienaars betaalde salarissen ⁷⁸ – laat zien, dat de inkomsten van de vicarieën uit die middenmoot ongeveer daaraan gelijk waren: soms iets er bóven, maar ook er ónder.

De plichten van de beide vicarissen zijn ook uitvoerig omschreven. Allereerst omvatten die het lezen – of láten lezen ais zijzelf nog geen priester waren – van twee missen per week: één in de St. Pancras, één in de St. Pieter. Verder moesten beide heren de kerkdiensten (mis en getijden) bijwonen, dagelijks (sine intermissione) bidden voor de zielen van Philips' overleden familieleden en weldoeners en de graven van Philips' ouders bezoeken wanneer zij naar de kerk zouden gaan: omdat hún vroomheid de grondslag van deze stichtingen was geweest (*qui huius gratie divinitus inspirate exordium fuerunt et totum fundamentum*). Enig idee van de geestelijke achtergrond van deze mensen geeft ook de bepaling, dat de vicarissen bij het betreden en verlaten van hun huizen „naar de graven der doden zullen zien als naar een spiegel.”

Voorts moest de vicaris van de St. Nicolaas-vicarie jaarlijks 1 pond aan deken en kapittel betalen om daarvoor daags na de vierde zondag van de Vasten een jaargetijde te laten houden voor Philips' grootouders en hun kinderen. Die van de St. Andries-vicarie moest in het begin van oktober in de St. Pie-

ter een jaargetijde houden voor Philips' ouders, voor zijn broeders die priester geweest waren en voor zijn zuster Margareta.

Ten aanzien van de wijdingsrang der vicarissen bepaalde Philips, dat zij tenminste subdiaken moesten zijn of binnen een jaar zich daartoe moesten laten wijden. Zo niet, dan verloren zij hun rechten ten gunste van andere kandidaten. En natuurlijk moesten zij zich overeenkomstig de geldende regels op de daarvoor gestelde tijden tot diaken en priester laten wijden.

De laatste bepaling was, dat wanneer er in de St. Pieterskerk een nieuw kapittel zou worden opgericht of dat van de St. Pancras daarheen zou worden overgebracht, deze beide vicarieën met alle aancliffe vandiē naar de St. Pieter moesten worden overgebracht.

Bij ditzelfde testament stichtte Philips ook nog een, door hem zo genoemde, „*prebenda nobilis*” welke hij doteerde met tien morgen bouwland in Waarder en een aantal renten op huizen tot een aantal van ruim dertien pond. (Hierbij o.a. de helft van de renten in het Nieuweland, waarvan hij de andere helft aan de St. Andries-vicarie had toegewezen.) Uit de opbrengst van dit vermogen moesten acht arme bloedverwanten — afstammelingen van Philips' ouders — ieder met 10 pond per jaar worden ondersteund.

Hij regelt uitvoerig hoe gedurende drie „ronden” van acht personen bij het overlijden van een hunner diens portie, met een wachttijd van twee jaar ten behoeve van het fonds, aangroeit bij die der overlevenden, en hoe aan het eind van elk dezer drie ronden de laatste deelgerechtigde, na het overlijden van de vóórlaatste, 4 jaar op diens portie moet wachten om zo het fonds op peil te houden. Na verloop van die drie ronden zal na het overlijden van een der ondersteunden zijn portie niet meer bij die van de anderen aangroeien, maar zal terstond een nieuwe gerechtigde worden aangewezen; echter zal wel de helft van zijn portie gedurende twee jaar dienen tot het op peil houden van het fonds. Verder zal een ondersteunde geestelijke niet langer mee delen, zodra hem een passend kerkelijk beneficie ten deel valt.

Zolang Philips leeft, zal hij zelf de gerechtigden aanwijzen, terwijl hij voor zijn opvolger-collator (de vicaris van de St. Andries-vicarie) de categorieën vastlegt, waaruit deze de gerechtigden moet kiezen.

De collator zal rekening en verantwoording moeten afleggen aan de patroon van de door Philips in het kapittel gestichte prebenden en de in leven zijnde executeurs-testamentair. Ook bij moeilijkheden zal hij deze te hulp roepen, en als zij het niet eens worden, zal de kwestie ter beslissing aan deken en kapittel van de St. Pancras worden voorgelegd.

De plichten van de gerechtigden zijn, dat zij bij het betreden en verlaten van de St. Pieter de graven van Philips' ouders moeten bezoeken en daar bidden voor hen, hun kinderen en hun dode of nog levende weldoeners.

Tenslotte behoudt Philips zich het recht voor om deze beschikking bij bezegelde acte of andere wettige bewijsmiddelen op enigerlei manier te wijzigen.

De hele zaak is dus zeer uitvoerig geregeld, maar hoe het verder met deze stichting gegaan is, onttrekt zich bij gebrek aan archivalia aan onze waarneming.

Óók op 7 maart 1372, maar bij een aparte acte, legde hij vast wat er na zijn dood met zijn boeken moest gebeuren.⁷⁹ Zij moesten bewaard blijven in zijn huis aan het St. Pieterskerkhof, totdat zijn executeurs-testamentair een veiliger plaats hadden gevonden in de St. Pancras of elders. Op de (deur van de) kamer of kast, waarin de boeken stonden, moesten drie verschillende sloten gemaakt worden, waarvan de sleutels verdeeld moesten worden tussen de deken van het kapittel, de collator van de twee St. Andries-prebenden en de oudste kanunnik dezer prebenden.

Philips wilde zijn bibliotheek niet tussen zijn erfgenamen versnipperen, maar als één geheel ter beschikking stellen van mensen „die zich in het burgerlijk en kerkelijk recht willen bekwamen, maar dat vaak niet kunnen, omdat zij niet in staat zijn zich de boeken daarvoor aan te schaffen wegens de schaarsheid ervan.”⁸⁰ En dan geeft hij een opsomming van zijn boeken, waarbij hij meteen — om te voorkomen, dat ze wel geleend worden maar niet teruggebracht — voor elk deel een borgsom vaststelt.

Die opsomming omvat juridische, theologische, filosofische en historische werken, vanzelfsprekend een bijbel en een aantal sermoenen, enige exemplaren van het verhaal over de stichting van het St. Pancraskapittel met (daarop betrekking hebbende?) brieven en de statuten van het kapittel, een exemplaar van zijn eigen geschriften *De Cura Reipublicae et Sorte Principantis* en *De Formis et Semitis Reipublicae utilius et facilius gubernande*; verder formuleren voor de bediening van sacramenten en zegeningen, gebeden, enkele geschriften op medisch terrein, Hollandse en Zeeuwse stadsprivileges en een beschrijving van de grens tussen Holland en Utrecht, provinciale en diocesane statuten, een opgave van bezittingen en inkomsten van de Leiderdorpse kerk en van de St. Pancras en een aantal schoolboeken.

De „overige” boeken, niet nader genoemd en niet getaxeerd, moeten in een aparte kist worden bewaard. De executeurs-testamentair kunnen die verdelen tussen Philips' erfgenamen of ze zelf bewaren.

Het bovenstaande overzicht is natuurlijk niet meer dan een greep uit de hele verzameling. Het is echter voldoende om te laten zien, dat Philips' bibliotheek van alles en nog wat bevatte.

Heel de bibliotheek is vóór het eind van de zestiende eeuw al verloren gegaan, zoals Orlers in zijn *Beschrijving der Stadt Leyden* vertelt: doordat lieden met een niet al te grote genegenheid voor de geleerdheid de boeken hadden weggenomen en verduisterd; juist op de manier, die Philips had willen voorkomen: wél lenen, naar níét terugbrengen.⁸¹

Slechts één enkele codex uit Philips' bibliotheek is in Leiden teruggekeerd en berust nu in de **universiteitsbibliotheek**.⁸²

Na zijn aftreden als vicaris-generaal, in 1375 of misschien nog iets later, horen we betrekkelijk weinig meer van Philips. Zijn laatste levensjaren zal hij grotendeels in Leiden hebben doorgebracht, telkens nog schavend aan zijn *De Cura Reipublicae*.⁸³ Hoe hij bij het schrijven van zijn boek te werk is gegaan, heeft Hugenholtz gedeeltelijk kunnen achterhalen.⁸⁴ Deze heeft een bepaald merkteken (een wijzend handje met zeer langgerekte wijsvinger), dat in de zojuist genoemde codex uit Philips bibliotheek meermalen voorkomt, teruggevonden in de registers van de grafelijkheid van Holland. Letterlijk „aan de hand daarvan” kon hij laten zien, hoe Philips een aantal gevallen uit de practijk heeft benut voor zijn tractaat.

In deze periode verwierf Philips zijn laatste canonicaat, namelijk in Zierikzee. Daar was hij, ná 1366 maar vóór 1372, begiftigd met één achtste in de zielzorg aan de St. Lieven. In 1378 werd dit cureitencollege op verzoek van hertog Albrecht, die het patronaatsrecht over deze kerk had, door de bisschop (Arnold van Hoorn!) omgezet in een kapittel⁸⁵ en daarbij werden de acht cureiten, die tot dan toe officiëel de parochie hadden bediend, kanunniken. De zielzorg over de parochianen van Zierikzee en over de leden en beambten van het kapittel werd opgedragen aan de deken, die wel verantwoordelijk zou zijn, maar die voor het eigenlijke werk drie vicarissen zou aanstellen. Of Philips toen meteen óók deken van dit kapittel is geworden, blijkt niet uit de acte waarbij de bisschop het kapittel oprichtte.⁸⁶ In ieder geval was hij dat wèl in februari 1382 blijkens zijn testament van de 27e van die maand.

Bijna was hij óók nog kanunnik van Luik geworden, zij het dan tegen afstand van zijn Leidse canonicaat.

In 1378, na de dood van Gregorius XI die de pauselijke zetel van Avignon naar Rome had teruggebracht, werd op 8 april tijdens een rumoerig conclaaf de aartsbisschop van Bari – zelf geen kardinaal – tot paus gekozen: Urbanus VI, die zich in Rome vestigde. Door zijn heerszucht en tactloosheid raakte hij reeds na korte tijd in strijd met de kardinalen, Op 9 augustus al verklaarden de frans-gezinde kardinalen zijn verkiezing onwettig en op 20 september kozen zij te Fondi een Fransman, Robert van Genève, tot (tegen)paus: Clemens VII, die zich weer in Avignon vestigde. Beide pausen verwierven zich een eigen invloedssfeer met als kernen het Duitse Rijk (voor Urbanus) en Frankrijk (voor Clemens).

In de Nederlanden lagen de bisdommen Luik en Utrecht in het grensgebied. Daardoor konden hier extra-verwikkelingen ontstaan, wat dan ook gebeurde nadat op 1 juli 1378 (toen het onweer in Rome nog slechts broeide) de bisschop van Luik was gestorven.⁸⁷

Het kapittel van Luik koos tot opvolger Eustache Persand de Rochefort op voorwaarde, dat de paus – toen nog Urbanus alléén – zijn verkiezing zou

bevestigen. Echter moet Arnold van Hoorn hier een mogelijkheid tot promotie naar Luik hebben gezien en het schijnt, dat hij in de loop van augustus/september persoonlijk zijn candidatuur in Rome heeft bepleit. Met succes.** De gezanten van de Luikse elect hebben zich toen blijkbaar gewend tot de inmiddels op 20 september te Fondi gekozen en daar nog verblijvende Clemens VII, die vanzelfsprekend wél de voor Eustache de Rochefort gevraagde confirmatie verleende. De strijd om het effectieve bezit van de Luikse zetel werd tenslotte gewonnen door Arnold van Hoorn, die zeer behoedzaam manoeuvreerde en die (hoewel Urbanus inmiddels al de bisschop van Munster naar Utrecht had overgeplaatst) Utrecht pas losliet, toen hij Luik stevig en definitief in handen had.

Arnold van Hoorn heeft zich dus officieel aan Urbanus als wettige paus gehouden, maar toch lijkt het er veel op dat hij in het begin van het schisma tenminste enige maanden óók rekening heeft gehouden met een overwinning van Clemens. Vanwaar anders zijn hele lijst van verzoeken aan Clemens, door deze op 28 november 1378 ingewilligd? Nauwelijks twee maanden nadat Urbanus hem tot bisschop van Luik had benoemd!

In deze **rotulus** vraagt Arnold van Hoorn, bisschop van Utrecht(!), gunsten voor een aantal personen, die hem en de Utrechtse kerk trouw hebben gediend, ook al zouden zij reeds één of meer kerkelijke beneficies bezitten.⁸⁹ En de éérste, die hij voordraagt, is zijn „geliefde raadgever” meester Philips van Leyden. Hij verzoekt aan Clemens om deze te begiftigen met een canonicaat aan de Luikse (!) kathedraal in afwachting van de eerstvolgende maal dat daar een prebende vrij komt of een digniteit, een personaat of officium, hetzij tegelijkertijd hetzij na elkaar, ook al zou voor zo’n waardigheid met daaraan verbonden zielzorg een verkiezing door het kapittel nodig zijn. De bisschop verzoekt deze gunst voor Philips ondanks het feit, dat hij reeds verschillende canonicaten met prebende bezit, o.a. aan de St. Pancras te Leiden benevens de thesaurie van die kerk. Echter is meester Philips bereid om van zijn canonicaat enz. te Leiden afstand te doen, na verkrijging van zo’n Luiks beneficie!

Wát Arnold van Hoorn ook met deze suppliek aan Clemens heeft willen bereiken –, er mag uit geconcludeerd worden, dat hij en Philips goed met elkaar overweg konden en dat bisschop Arnold het plan heeft gehad zijn voormalige vicaris mee te nemen naar Luik (misschien in diezelfde kwaliteit?). Daartegenover bezorgt Philips’ bereidheid om juist zijn Leidse canonicaat op te geven voor een in Luik zijn reputatie van verknochtheid aan het St. Pancraskapittel een onverwachte deuk.

Dat de suppliek althans ten aanzien van Philips tochgéén effect heeft gehad, moet wel worden toegeschreven aan de kort daarna gevolgde definitieve overgang van Arnold naar de Urbanistische partij, waarbij hij natuurlijk geen „Clementijnse” gunstbewijzen kon gebruiken.

Dan begint het stil te worden rond Philips. Veel van zijn naaste familieleden zijn al jaren dood, gestorven tijdens de pestepidemie van 1369, en hij voelt zich oud, al is hij pas een vijftiger: „grijze haren krijgend en stijf van lichaam met de ouderdom als kameraad” schreef hij al omstreeks 1371 van zichzelf.⁹⁰

In 1381 moet hij nog een keer optreden in een kwestie van jaren her. Bij een ruzie anno 1357 tussen twee van ‘s graven klerken had de een de ander een oog uitgeslagen. De scheidslieden, onder wie Philips, die de zaak toen hadden beslecht, hadden de dader rentebrieven laten kopen met een jaarlijkse opbrengst van 50 schelling.⁹¹ Van die opbrengst moest in de St. Pieter te Leiden jaarlijks het feest van St. Augustinus plechtig worden gevierd met uitdeling van presentiegeld uit dat bedrag aan een bepaalde groep priesters, terwijl na de dood van de mishandelde Adam Hobben zijn memorie eveneens in de St. Pieter zou worden gehouden en de presentiegelden over beide dagen verdeeld zouden worden. Nu was Adam Hobben in 1380 overleden, maar de kerkmeesters van de St. Pieter weigerden de uitvoering van de *stichtings*-bepalingen en daarom bracht Philips als enig nog in leven zijnde scheidsman beide diensten over naar de St. Pancras.

In februari 1382 verbleef meester Philips in Utrecht. Op de 27e maakte hij in zijn woonhuis aldaar zijn tweede testament, niet méér dan een bevestiging van dat van 10 jaar eerder, slechts met vergroting van de dotaties zijner vicarieën. Maar hoe eenvoudig de tekst van dat testament ook is, tóch zit er een moeilijke knoop in, die Philips’ executeurs-testamentair al niet konden ontwarren en die zij daarom maar hebben doorgemaakt.

Aan het begin van de dotatielijsten spreekt hij namelijk duidelijk over de *vicarieën* van St. Andries en St. Nicolaas. Aan het eind van beide lijsten daarentegen, waar hij de vicarissen belast met de uitkering van een legaat, worden dan plotseling prebende (als aan een canonicaat verbonden vermogen) en vicarie door elkaar gehaald: „uit die goederen van de vicarie of prebende geef en legateer ik.. .”. Zelfs staat er in het gedeelte over de St. Andries-vicarie: „zo ook geef ik voor het onderhoud van de genoemde vicaris en nu kanunnik.. .”, terwijl een aantal regels tevoren een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen deze vicaris en de beide kanunniken met een St. Andries-prebende.

Nu heeft het woord praebenda op zichzelf weliswaar slechts de betekenis van „dat wat verstrekt moet worden” en kan dus ook gebruikt worden voor het vermogen waaruit een vicaris betaald moest worden, maar in de 14e eeuw had het toch al wel de speciale betekenis van vermogen waaruit een kanunnik zijn levensonderhoud trekt. Geen wonder dus, dat Philips’ executeurs-testamentair spraken van een zekere tweeslachtigheid⁹² en dat zij zich daardoor gerechtigd achtten enige vermogensbestanddelen van de vicarieën

over te brengen naar de prebenden teneinde de dotatie daarvan op het tóen vereiste peil te brengen.

Er restten Philips nog drie maanden. Een week voor zijn dood maakte hij, helder van geest zij het ziek van lichaam, in zijn woonhuis te Leiden nog een laatste beschikking met betrekking tot zijn vicarieën.⁹³

Het einde van zijn leven staat opgetekend in het Memoriale A van het kapittelarchief ⁹⁴: „Een weldoener van ons college is geweest meester Philips van Leyden, zaliger gedachtenis, een beroemd doctor decretorum en grondlegger van ons college, die niet alleen twee canonicae beneficiën en twee vicarieën heeft gesticht, maar tijdens zijn leven ook de fondsen heeft gegeven om daarvan de feestdagen van St. Brigitta, van St. Andries en van de 10.000 Martelaren plechtig te vieren. . . . De voornoemde meester Philips overleed in het jaar onzes Heren 1382 op de negende dag van de maand Juni en hij ligt begraven in de kerk van St. Pieter in het graf van zijn ouders voor de trappen van het koor.”

A A N T E K E N I N G E N

De door Fruin en (in zijn voetspoor?) ook door her echtpaar Romein-Verschoor veronderstelde bloedverwantschap tussen Philips van Leyden en Pieter Arnoutsz. van Leyden kon in de loop van dit onderzoek niet worden aangetoond. Fruins verwijzing naar Simon van Leeuwens Beschrijving van het Lugdunum Batavorum nu Leyden (1672) is er helemaal naast, zoals **controle** op de gebruikte zegels uitwijst.

Pieter Arnoutsz. van Leyden (kanunnik van St. Pieter te Utrecht, kapelaan van graaf Willem III van 1311-1315, rentmeester van Zeeland; † omstreeks 1322, in ieder geval vóór 16 augustus 1323, behoort vrij zeker tot het geslacht, dat zich reeds in de 14e eeuw Van Leyden noemt en dan ook het Van Leyden-wapen voert: in rood een zilveren dwarsbalk beladen met drie zwarte vijfbladige mispelbloemen (of zeesterren) en vergezeld van drie roodgetongde gouden leeuwen (twee boven, één onder de balk). Drs. Fox, chartermeester aan het Algemeen Rijksarchief, heeft bij een, op verzoek ingesteld, onderzoek geen zegel van Pieter van Leyden zelf kunnen vinden.

Méér biografische gegevens omtrent Pieter van Leyden bij Van Riemsdijk, Tresorie en Kanselarij etc., pag. 71 noot.

Van Philips van Leydens broeders en zusters en van zijn ooms van vaderszijde — voor zover bekend — noemt echter niemand zich „Van Leyden”; alleen hijzelf wordt aangeduid als van (= uit) Leyden, maar ook als Philips Pieter Gobburgenzoon.

Het zegel van deze „Gobburgen-groep” (tabel I en II en de afbeeldingen) vertoont een draakje boven de gekruiste sleutels van Leiden, later (na 1380) een slang (= draak?) zonder de sleutels.

Van Philips’ familie van moederszijde (tabel III) noemt evenmin iemand zich Van Leyden. Het zegel van deze „Vranken-groep” vertoont een scheepje onder de gekruiste sleutels van Leiden.

De oudste schepenzegels van leden van zowel de Gobburgen- als de Vranken-groep, alle vóór 1350, vertonen alleen de gekruiste sleutels; een algemeen gehouden zegel dus met een naar de persoon wisselend randschrift.

Enkele — zij het slechts vage — aanwijzingen voor een mogelijke verwantschap tussen de „echte” van Leydens en Philips’ familie zijn er wel: Philips’ broeder Gerit voert de naam Hoogstraten evenals afstammelingen van Pieter van Leydens zuster Trude Arnoutsdr.,

gehuwd met Dirc veren Bavenzoon; de naam **Dirc** Poes, bij de Gobburgen-groep en vooral bij afstammelingen van Gerrit Vrankentoon **Rijswijc** in gebruik, wordt ook gevoerd door echte Van Leydens, bijv. **Dirc** Poes **Jansz.** van Leyden, schepen in Leiden in de jaren 1369-1386.

Echter is tot nog toe met geen mogelijkheid te zeggen via welke persoon deze eventueel, en dan in elk geval verre, verwantschap zou lopen.

1. Jan en Annie Romein, Erflaters van onze beschaving, 1938. (7e druk, 1956)

Door hen vermelde **litteratuur**:

R. Fruin. Over **Philips** van Leiden en zijn werk De Cura Reipublicae et Sorte Princinantis (1864); in: Verspreide Geschriften, 1, 111.

H. Wilfert, **Philipp** von Levden. **Beitrag zur Vorgeschichte des modernen Staates**, 1925.

P. J. **Blok**, Geschiedenis eener Hollandsche Stad (= Leiden), 1. Hierin terloopse vermeldingen, evenals bij:

Th. v. Riemsdijk, De Tresorie en Kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beiersche Huis, 1908.

2. De Cura Reipublicae etc., **cas.** 85 paragraaf 29 (Verder aangeduid **cas**).

Op deze plaats — gecombineerd met de acten anno 1342 en 1345 (noten 10 en 49), met hetgeen hij in de voorrede van De Cura Reipublicae **aan/over** zijn broeder schrijft (noot 14) en met zijn mededeling in De Formis et Semitis etc. (noot 90), waar hij in de omringende tekst van het daar geciteerde zijn De Cura Reipublicae een „**jeugdwerk**” noemt — is de schatting van zijn geboortejaar „**omstreeks 1328**” gebaseerd.

3. De Cura Reipublicae et Sorte Principantis.

Uitgave verzorgd door R. Fruin en P. C. Molhuysen in de Werken der Ver. tot uitgave der bronnen v/h oude vaderlandsche recht, 2e reeks nr. 1 (M. Nijhoff, Den Haag, 1900).

Naar deze uitgave wordt hier geciteerd.

Gem. archief Leiden, **arch. v/d** kerken inv. nr. 894; testament dd. 7 maart 1372.

Gem. archief Leiden, **arch. v/d** kerken inv. nr. 895; beschikking over het gebruik van zijn bibliotheek dd. 7 maart 1372.

Gem. archief Leiden, **arch. v/d** kerken inv. nr. 896; testament dd. 23 februari 1382.

De gebruikte archivalia berusten — tenzij anders is vermeld — alle op het Gemeente-archief van Leiden.

4. **Arch. v/d** kerken, inv. nr. 66.

5. **Arch. v/d** kerken, inv. nr. 325.

6. Reynier Gobburgentoon en zijn vrouw legateerden op 24 november 1318 aan het St. Catharinagasthuis te Leiden een jaarlijkse rente van 1 pond **hollands**, waarvan de helft zou **ingaan** na de dood van de eerststervende van hun beiden, en verder na elks overiiden een goed bed, een paar slaaplakens en een deken; **arch. v/d** gasthuizen, inv. nr. 455 folio 5.

Op dezelfde datum legateerden zij aan het Weeshuis te Leiden een kamp land van 7 morgen 1½ hond in **Zoeterwoude**, welk legaat door Reynier op 23 januari 1333 (hij was toen weduwnaar) werd bevestigd; **arch. v/h** weeshuis, le deel afd. B nr. 1 folio 2 en 3.

Een dochter van hen. Gobburch Revpiers. leefde **nog** in 1346: **arch. v/h** weeshuis. le deel afd. B nr. 1 folio 14.

7. Gheye **Gobburgen**, schenen in 1325, heeft vóór dat jaar met zijn vrouw Christine een **kapelrie** in de St. Pieter **gesticht**, welke genoemd wordt in de acte van 1325 (noot 5). Zij hebben tenminste vier kinderen gehad, **namelijk**:

Jacob Gheyenzoon, † 22 febr. 1380 (**arch. v/d** kerken, inv. nr. 415 folio 69);

Dirc Gravekiin, priester, klerk van de graaf, † tussen 25 sept. 1349 en 24 juli 1351 (**arch. v/h** weeshuis le deel afd. B nr. 1 folio 10 en 11);

Pieternelle, † vóór 24 juli 1351 (zie bij haar broeder **Dirc**); en Vink.

Vinks kleinzoon Jacob Rembrant Vinkenzone heeft deze kapelrie in 1381 in tweeën gesplitst. De originele **stichtingsacte** en de acte van de splitsing zijn wel verloren gegaan. Van de acte, waarbij de kapelrie gesplitst werd, is een 18e eeuwse copie bewaard; **arch. v/d** kerken, inv. nr. 1428.

Dirc Gravekiin, bovengenoemd, wordt meermalen vermeld in Th. v. Riemsdijk: De **Tresorie** en Kanselarij van de graven van Holland enz.

8. De graaf van Holland beval op 8 april 1322 aan de baljuw van Rijnland om een schuld van Boudekiaen Griete Nannenzoonszoon aan Philips Gobburgen in te panden en aan deze te voldoen; gedrukt: F. v. **Mieris**, Groot Charterboek van de graven van Holland en Zeeland, 11, 277.

Uit de nalatenschap van Bartholomeus, Philips Gobburgens zoon, priester († vóór 13 maart 1363), kwam via zijn executeurs-testamentair een rente van 22 **schellingen** aan de St. Pancras; arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 5. In dit stuk wordt Philips Gobburgens vrouw Elizabeth genoemd. Bartholomeus **Philipsz.** leefde nog op 1 maart 135 1; arch. v/h weeshuis, le deel afd. B deel 1 folio 10v.

9. Arch. v/h weeshuis, le deel afd. A port. IV nr. 1 (anno 1334).

Arch. v/h weeshuis, le deel afd. B deel 1 folio 78.

Arch. v/d gasthuizen, inv. nr. 455 folio 4. (anno 1335).

Arch. v/d kerken, inv. nr. 661.

10. Arch. v/d kerken, inv. nrs. 1084 en 1085.

11. In de St. Pancras, gebouwd in de jaren na 1314, werd, voor zover bekend, de eerste vicarie (kapelrie) pas in 1362 gesticht, arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 2.

De O. L. Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat was toen hoogstens een kapelletje: in 1345 worden enige renten geschonken/verkocht „tot **onser** vrouwen behoef”, welke renten in 1356 aan de H. Geestmeesters werden verkocht door de „beraders van **onser** Vrouwen **capel**”; arch. v/h weeshuis, le deel afd. B deel 1 folio 14-15.

Pieter Gobburgens kapelrie wordt nog niet vermeld in de acte van 1325 (zie de tekst bij noot 6).

12. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 61v-62v.

13. Arch. v/d kerken, inv. nr. 322 folio i. De „**persona**” van een parochie was de officiële pastoor, die echter niet zelf resideerde, maar het werk liet doen door een vaste plaatsvervanger.

14. Voorrede, par. 14; ed. Fruin-Molhuysen pag. 366.

De letterlijke tekst luidt: „... domine et frater praecordialissime = quem in adolescentiae cunis et iuvenilibus adhuc annis senserim in omnibus paternam providentiam exhibentem. . .”

15. Arch. v/d kerken, inv. nr. 648.

16. De Cura Reipublicae, cas. 85 : 28.

Arch. v/d kerken, inv. nr. 710.

Na 1366 kan niet, want Nicolaas Jacobsz. van Bieiswijk wordt in het memorieboek van het kapittel uitdrukkelijk de eerste pastoor van de kerk genoemd ná de verheffing tot kapittel- en parochiekerk; arch. v/d kerken, inv. nr. 418 folio 109.

17. Jutte den Hoesche wordt in 1363 reeds weduwe genoemd; arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 2v. Zijzelf overleed pas op 19 november 1403; arch. v/d kerken, inv. nr. 416 folio 37.

18. **Dirc** Poes Jan **Pietersz.** wordt verscheidene malen als schepen vermeld in de jaren 1368-1381; een acte anno 1368 in arch. v/d kerken, inv. nr. 1031; een acte anno 1381 in arch. v/h weeshuis, le deel afd. B deel 1 folio 80v.

Hij leefde nog in 1385; arch. v/d kerken, inv. nr. 962.

Tot in 1380 vertoont zijn schepenzegel een draakje met opengesperde bek boven de gekruiste sleutels van Leiden, in 138 1 alleen een slang. Van dit zegel zijn twee exemplaren bewaard: arch. v/d kerken, inv. nr. 641 en arch. v/h weeshuis le deel afd. A port. IV nr. 30.

19. Pieter overleed op 1 augustus, zijn broeder Gerard op 19 augustus 1369; arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 22 en 24v.

Tijdens deze epidemie, waarin te Leiden meer dan 3000 personen overleden zouden zijn, zijn veel verwanten van Philips van Leyden gestorven; arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 29 en De Cura Reipublicae cas. 5 1 : 2 1.

20. Arch. der secretarie 1253-1574, inv. nr. 80 folio 20.
21. De gegevens over de broeder Vrank en de vier zusters van Philips komen uit de testamenten van Philips; arch. v/d kerken, inv. nrs. 894 en 896. Zij zijn afgedrukt achter de tekst van De Cura Reipublicae, ed. Fruin-Molhuysen, pag. 459 en 490.
22. Pieter Gobburgen, schepen anno 1389: arch. v/d gasthuizen, inv. nr. 455 folio 14; anno 1400: arch. v/d kerken, inv. nr. 720.
Zijn schepenzegel vertoont een slang, evenals dat van zijn neef Dirc Poes Jan Pietersz. (noot 19).
23. Arch. der secr. 1253-1574, inv. nr. 1885.
Hij is inderdaad hertrouwd, zelfs twee maal: eerst met Beiya N., daarna (vóór 25 april 1369) met Ava Wouter Symon Galenzoonsdr. Hij is op 29 augustus 1387 overleden; zijn jaargetijde werd gehouden in de St. Pancras op 28 maart (hij was de stichter van een der prebenden in het kapittel); arch. v/d kerken, inv. nrs. 987, 690, 415 folio 76 en 418 pag. 40.
24. Michiel Gerritsz., schepen 1365 en 1386; arch. v/d kerken, inv. nrs. 710 en 551.
Vrank Michielsz., schepen 1378 en 1381; arch. v/d kerken, inv. nrs. 784 en 613.
25. Arch. v/d kerken, inv. nrs. 894 en 896. Gedrukt: Fruin-Molhuysen pag. 460 en 495.
26. Dirc Vranken, schepen 1338, arch. v/h weeshuis, 1e deel afd. B deel I folio 17; schenen 1349, arch. v/d kerken, inv. nr. 707.
In 1351 (zie bij noot 20) komt nog een Dirc Vranken voor onder de raden van de stad. Hém zal Philips in zijn De Cura Reipublicae cas. 60 : 29 ook bedoelen met de Dirk Vranken, die zich veel moeite heeft gegeven voor de ommuring van de stad.
27. Jan Vranken, schepen 1335 en 1359, arch. v/d kerken, inv. nrs. 657 en 493 folio 48v.
Vrank Jansz., schepen 1354 en 1356, arch. v/d kerken, inv. nrs. 1008 en 927.
De gegevens over Liddeld Jan Vrankendochter dank ik aan de heer J. Heniger.
28. Gerrit Vrankenzoon (Rijswijk), schepen 1336 en 1337, arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 38v en inv. nr. 662; schepen 1357, arch. v/h weeshuis, 1e deel afd. B deel 1 folio 15 en 17; raad 1358, arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 61.
Schepenzeel anno 1337 ook in het archief v.d. abdij Rijsburg, inv. nr. 267 (Algem. Rijksarchief, Den Haag).
29. Arch. v/d kerken, inv. nr. 508.
30. Arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 34v.
31. Arch. v/d kerken, inv. nr. 416 folio 57 (dd. 5 juli 1418). Verdere gegevens over dit gezin in Arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 25 en 34v en inv. nr. 418 folio 89.
32. Achter De Cura Reipublicae, ed. Fruin-Molhuysen, pag. 497. De tekst daar luidt: „Temporales vero exexutores sint circa rerum mearum magis bonorum meorum in Leyden.. . Symon Rijswijc, Theodericus Poes fratres, Petrus van den Hove sororis filii, consanguinei mei germani.”
Blijkens het originele testament (arch. v/d kerken, inv. nr. 896) moet echter in plaats van „fratres” gelezen worden „fratris”, zodat er niet staat: de gebroeders Symon Rijswijc en Dirc Poes, maar: „. . . Symon Rijswijc, (en verder) Dirc Poes, zoon van mijn broeder, en Petrus van den Hove, zoon van mijn zuster, mijn volle bloedverwanten.”
33. Arch. v/d kerken, inv. nr. 7 (Memorieboek van de St. Pieter op 22 november).
34. Hij wordt, met anderen, door Philips benoemd tot executeur-testamentair.
Voor Franco, zoon van wijlen Gerard Rijswijc, werd op 28 januari 1371 door Gregorius XI te Avignon een beneficie gereserveerd, dat ter begeving van de Utrechtse domproost stond en met een maximale jaarlijkse waarde van 25 mark zilver indien er zielzorg aan verbonden was; G. Brom, Bullarium Traiectense nr. 1965.
Op 15 januari 1373 werd hem door Gregorius XI de bevestiging verleend voor de helft van de Buurkerk in Utrecht; Brom, Bull. Traj. nr. 2121.
(Bronnen: Reg. Avinionensia, tom. 6 folio 655 en tom. 19 folio 163v.)
35. G. Brom, Archivalia in Italië, II nr. 1328. (R. G. P. kleine serie nr. 6).
Zie verder: G. Brom, De tegenpaus Clemens VII en het bisdom Utrecht; in: Bijdr. en Meded. v/h Hist. Genootschap, deel 28 (1907).

36. Arch. v/d kerken, inv. nr. 990.
37. Arch. v/d kerken, inv. nr. 1011.
38. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 58.
39. Arch. v/d kerken, inv. nr. 416 folio 57.
40. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 21.
41. Arch. v/d kerken, inv. nr. 407 folio 3d.
42. Arch. v/d kerken, inv. nrs. 969 (anno 1342) en 970 (anno 1346).
43. Arch. v/h weeshuis, le deel afd. A port. IV nr. 30.
44. S. van Leeuwen, Batavia Illustrata pag. 1112.
45. Arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 30.
46. Barent Jansz. van Leyden, schepen 1379 en 1397; arch. v/d kerken, inv. nrs. 625 en 565. Hij behoort tot de familie, die zich reeds in de 14e eeuw „Van Leyden” noemde, maar die blijkens hun schepenzegels niets te maken had met de groep waar Philips toe behoorde.
47. Arch. v/d kerken, inv. nr. 322 folio 18v.
48. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 31v. De stichteres liet haar zoon Pieter den Hoesche als eerste vicaris vrij in de keuze van de kerk waarin hij de diensten wilde verrichten.
- Arch. v/d kerken, inv. nr. 322 folio 81.
49. Arch. v/d kerken, inv. nr. 1086.
50. R. Feenstra, Influence de l'enseignement du droit romain sur les nations étrangères; in: Actes du congrès sur l'ancienne université d'Orléans (13e-18e siècles), pag. 5 7 noot 81. Mijn dank aan prof. Feenstra, die mij hierop opmerkzaam maakte.
51. Deze en de andere feitelijke gegevens over Philips van Leyden uit de jaren 1353-1359 zijn ontleend aan Th. van Riemsdijk, De Tresorie en Kanselarij van de graven van Holland enz., pag. 75-76 noot 7. Daar zijn ook de bronnen vermeld.
52. De Cura Reipublicae, cas. 60 : 35 en 64 : 13.
53. Th. v. Riemsdijk, De Tresorie en Kanselarij etc., pag. 76 noot. Gedrukt: F. v. Mieris, Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, 111 pag. 5 en 75.
54. Th. v. Riemsdijk, De Tresorie en Kanselarij etc., pag. 76 noot. De tekst, zoals aangehaald, bij F. v. Mieris, Groot Charterboek etc., 111, 14. De Cura Reipublicae, cas. 78 : 23 en 81 : 8.
55. R. Fruin, Verspreide Geschriften, I, 128.
56. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 1.
57. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 5. Deze acte is slechts in afschrift bewaard.
58. Hugo Uustinc, Statuta Ecclesie Traiectensis; ed. S. Muller Fzn. in de Werken der Ver. tot uitgave der Bronnen v/h oude Vaderlandsche Recht, eerste reeks nr. 18; Den Haag, 1895. (Hierin pag. 227.)
59. Arch. v/d kerken, inv. nr. 375.
60. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio lv. De letterlijke tekst luidt: „Et sic in primo introitu istius templi, qui fuit in vigilia omnium sanctorum anno domini M^o CCC^o sexagesimo sexto, undecim erant et dictus dominus Ghiselbertus duodecimus, licet tunc absens esset figurati per duodecim viros, qui inerunt ante archam domini singuli singulos lapides portantes in humeris, Josue 1111”. Onus enim et expensas isti primarii singuli singulariter sustinerunt, ut merito dicantur istius collegii duodecim fundamenta, de quibus Apocalypse XXI°.”
- Een veel hierop gelijkende tekst in De Cura Reipublicae, cas. 13 : 7-10.
- De moeilijkheden met de commandeur van het Duitse Huis worden aangeduid: „Novitatis insuper ostensivum ad executionem huius collegii antecedentibus forsam per triennium aliquibus querulosis tractatibus de duricia quorundam videlicet curatorum sancti Petri in Leiden, qui locum divino cultui in fundandis altaribus admittere . . . nisi cum amissione juris patronatus post primam vicem.”
61. Arch. v/d kerken, inv. nr. 375. De thesaurier, die een borgsom moest storten, werd door de proost benoemd.

62. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 20v.
63. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 20v en 21.
64. Arch. v/d kerken, inv. nr. 390.
65. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 2 1.
66. Arch. v/d kerken, inv. nrs. 489 en 490; beide malen onder hoofdstuk Prebende Andree. De opbrengst was omstreeks 1420 van het land in Zoeterwoude 3 pond 1 groot, in Oegstgeest 6 pond en in Waarder $9\frac{1}{2}$ gouden Wilhelmus schild. Dit is de vroegste opgave van de opbrengst.
- Van Hout becijfert tegen 1600 — na de opheffing van het kapittel — de bruto-opbrengst op 51 Carolus gulden; arch. v/d kerken, inv. nr. 407 vierde blad.
67. Arch. v/d kerken, inv. nr. 401, verder 298-399 en 402-404.
68. De hele gang van zaken rond dit kapittel bij Th. v. Riemsdijk, De Tresorie en Kanse-larij etc., pag. 133-136. Verder A. H. Martens van Sevenhoven, Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage, 1914.
- Voor het gezantschap anno 1371 naar Avignon: De Cura Reipublicae, cas. 73 : 32-33 en 82 : 11. Bij een herhaalde poging in 1374 werd de exemptie wél verkregen.
69. De Cura Reipublicae, cas. 82 : 11.
70. Het anno 1368 in Utrecht gemaakte afschrift berust in het Rijksarchief daar ter plaatse; arch. v/h kapittel van St. Marie, inv. nr. 2267: Register van de door de vijf kapitellen, de St. Paulus-abdij en andere geestelijke stichtingen in het Sticht verschuldigde tienden t.b.v. het Heilige Land; vidimus, 1368 (1274-1280).
- Gedrukt: Kronijk van het Hist. Genootschap, XIII, 169 vgg.
- De indruk, dat Philips niet meer dagelijks aan het hof kwam, sluit aan bij de tekst bij noot 55.
71. R. Fruin, Verspreide Geschriften, 1, 128 noot 3.
72. Deze begindatum steunt op De Cura Reipublicae (2 : 18, 30 : 7, 45 : 14, 61 : 34-35 en 83 : 7) waar Philips telkens zegt, dat hij vicaris was „ten tijde van bisschop Arnold.” Voor de gang van zaken rond de benoeming van Arnold van Hoorn tot bisschop van Utrecht en diens geschillen met de domproost Zweder Uterloo, zie R. R. Post: Geschiedenis van de Utrechtse bisschopsverkiezingen, pag. 108 vgg. en Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, 1, 265.
- Bij een zelf ongedateerde, maar tussen 22 maart en 31 juii 1372 ingeschreven, schenking aan het St. Pancras-kapittel door Philips wordt deze „toentertijd vicaris” genoemd: „**pro-tunc** vicarius domini episcopi Traiectensis”; arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 37.
73. De letterlijke tekst luidt: „**Et** etiam ad instantiam dicti cleri et collegiorum, **licet** partialis videri possem quia vicarius **tunc domini** Traiectensis, mentem meam super hoc expressi, nihil novi adiciens, sed me solum referens ad notam.”
74. M. S. Pols was van mening, dat Philips reeds in het begin van 1372 ontslag als vicaris heeft genomen naar aanleiding van de moeilijkheden, die de domproost hem in de weg legde, omdat hij aan de kant van de bisschop stond in de geschillen tussen bisschop en domproost over het aanstellingsrecht voor ambten waaraan zielzorg was verbonden. Pols grondde zijn mening op de De Cura Reipublicae cas. 33, waar Philips deze moeilijkheden vermeldt, maar m.i. is daarin geen aanwijzing te vinden voor Philips' aftreden als vicaris-generaal. TM. S. Pols., **Verhandeling** over Philips van Leiden; berustend in de Univ. Bibl. te Utrecht, Hs. 1764 (5 B 22)f.
- De redacteuren van Fruin's Verspreide Geschriften vermelden (I, 128) dat Fruin eerst van mening, dat Philips vicaris-generaal is gebleven tot aan Arnold van Hoorns vertrek naar Luik (vermeld bij Pols, folio 62v) — later overhelde naar Pols' mening, maar zij zeggen niet waaróm.
75. Arch. v/d kerken, inv. nr. 894.
- Gedrukt: achter De Cura Reipublicae, ed. Fruin-Molhuysen, pag. 459.
76. Letterlijke tekst: „**ad** opus autem **vicarie sancti** Andree apostoli do et assigno **domum** meam cum **horreis** et ceteris attinenciis in qua nunc **moror** juxta cymiterium ecclesie **sanc-**

- ti Petri in cuius **una** parte fossatum transit publicum et in **alia domus** et curtis **Theutonico-**
rum ordinis **sanc̃te Marie.**"
- Hij heeft dat huis dus al vóór 1372 gekocht of laten bouwen en niet pas **ín** dat jaar. (Ro-
mein, Erflaters etc., I 28.)
77. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 60v.
78. Arch. v/d secretarie 1253-1574, inv. nr. 523 folio 96 (Stadsrekening 1451-1452).
79. Arch. v/d kerken, inv. nr. 895.
- Gedrukt: achter De Cura Reipublicae, ed. Fruin-Molhuysen, pag. 473. Hierbij ook annota-
ties op de titels.
80. De letterlijke tekst luidt: „Porro, quoniam **propter** librorum **defectum** illos comparare
non valentes multi habiles et ydonei se a studiis retraxerunt in grave reipublice **prejudici-**
cium, que ad sui regimen viris litteratis permaxime dinoscitur indigere, volens **cupientibus**
proficere in scientia iuris canonici et **civilis**, ut fructum suo **tempore** in Dei ecclesiam **af-**
ferre valeant oportunum, utiliter providere de libris **meis** tam civilibus quam canonicis
ut sequitur duxi ordinandum . . .”
81. J. J. Orlers, **Beschrijvinge** der Stadt Leyden, pag. 31 (2e druk, 1641).
82. G. I. Lief tinck, Een handschrift uit de bibliotheek van Philips van Leyden na vier eeu-
wen weer teruggekeerd in onze stad; Leids Jaarb. 1946, 177-189.
83. Zo heeft hij in **cas**, 20 : 12 de oprichting van de **Viskapel** anno 1376 verwerkt. Zie
daarvoor ook F. v. Mieris, Beschrijving der stad Leyden, I, 159.
84. F. W. N. Hugenholtz, Enkele opmerkingen over Philips van Leydens De Cura **Reipu-**
blica et Sorte Principantis als historische bron; in: Bijdr. voor de Gesch. der Nederlanden,
VII, 169-182.
85. Verzoek van hertog **Albrecht** dd. 20 april 1378.
- Gedrukt: F. v. Mieris, Groot Charterboek etc., III, 343.
86. Acte van verheffing door de bisschop dd. 17 mei 1378: arch. v/d kerken, inv. nr.
1101.
87. G. Brom, De tegenpaus **Clemens VII** en het bisdom Utrecht; in: Bijdr. en Meded. van
het Hist. Genootschap, deel 28, 1-102.
88. R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, I, 272 vgg.
89. G. Brom, De tegenpaus Clemens VII etc., bijlage 1.
- De letterlijke tekst betreffende Philips van Leyden luidt daar: „**Item** dilecto consiliario
suo magistro **Philippo** de Leyden, decretorum **doctori**, canonico non prebendato ecclesie
Traiectensis (nóg steeds, sinds 1372), de canonicatu sub expectatione prebende, **dignita-**
tis, personatus vel **officii simul** aut **successive** in ecclesia Leodiensi vacante vel **vacatu-**
ro, etiam si dignitas ipsa electiva et curata in ipsa ecclesia extiterit, providere non **obstan-**
tibus quod in ecclesiis de Condaco Cameracensis ac beate Marie **Hagensis** Traiectensis
diocesis canonicatus et prebendas ac in Zerichée curam **octave partis** et in Leyden in **ec-**
clesia sancti Pancratii canonicatum, prebendam cum thesauraria obtinet **dicte** Traiecten-
sis diocesis, quibus canonicatui et prebende et thesaurarie in Leyden paratus est **renunti-**
are, postquam etc.”
90. De Formis et Semitis Reipublicae utilius et facilius gubernandae.
- Gedrukt achter De Cura Reipublicae etc., ed. Fruin-Molhuysen, pag. 439. Letterlijke tekst:
„**Nunc** ingressus canitiem seniumque collega corporis gravitate compactus. . .”
91. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 61v.
92. Arch. v/d kerken, inv. nr. 493 folio 21. Zie ook de tekst bij de noten 63-66.
93. Arch. v/d kerken, inv. nr. 1412.
94. Arch. v/d kerken, inv. nr. 415 folio 83. De letterlijke tekst luidt: „**Item** alius nostri **col-**
legii benefactor magister Philippus de Leyden dive recordationis decretorum doctor **glori-**
osus et nostri collegii predicti conceptor primitivus qui **preter** duo **beneficia** canonicalia
ac duas **vicarias** ibidem fundata per ipsum seu fundatas **adhuc** in vita presenti **consistens**
tria festa videlicet beati Andree apostoli beate Brigide virginis necnon **Decem** Milium
Martyrum quodlibet cum **una** libra **usualis** monete **prout** in **clausula** ubi de hoc exprimitur

superius in presenti registro (folio 32, 34^v en 37) composuit solempniter peragenda.. ,
Obiit vero predictus magister Philippus anno domini M^o CCC^o mensis Junii die nona
iacetque sepultus in ecclesia sancti Petri in sepulcro parentum ante gradus chori."

ILLUSTRATIES

Afb. 8. Zegel van Pieter Gobburgenzoon, de oude, anno 1335. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 661. Alle foto's. A.R.A., Den Haag.

Afb. 9. Zegel van Philips van Leyden, anno 1374. A. R. A. Den Haag; arch. v/d abdij Rijnsburg, inv. nr. 558.

Afb. 10. Zegel van **Dirc** Poes Jan Pietersz., anno 1368. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 5 15.

Afb. 11. Zegel van **Dirc** Poes Jan Pietersz., anno 1380. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 641.

Afb. 12. Zegel van Pieter Gobburgenzoon, de jonge, anno 1400. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 720.

Afb. 13. Zegel van Vrank Michielsz. v/d Heyde, anno 1378. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 784.

Afb. 14. Zegel van Vrank Janst., anno 1355. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 515.

Afb. 15. Zegel van Simon **Rijswijc**, anno 1372. Gem. arch. Leiden; arch. v/d kerken, inv. nr. 894.

DE MUZIEK IN DE KOORBOEKEN VAN DE ST. PIETERSKERK

door

MARIE VELDHUYZEN

De koorboeken van de Pieterskerk werden omstreeks het midden der 16e eeuw (wij vinden de jaartallen 1549 en 1559 vermeld) goeddeels geschreven door Anthonius de Blauwe in een mooi groot en gelijkmatig vierkant notenschrift; wij moeten zeggen: goeddeels; want zoals ze nu vóór ons liggen zijn de boeken niet *álle* en niet *alle* volledig in dit fraaie muziekhandschrift geschreven. Een aantal composities staan in een weliswaar eveneens vierkant, doch veel minder zorgvuldig geschreven notenschrift genoteerd, terwijl nog een derde hand een vrij slordig en sneller realiseerbaar rónnd notenschrift schreef: mogelijk de hand van Johannes Flamingus, waarschijnlijk zangmeester aan de kerk, die nog in later tijd — aan jaartallen komt men onder meer 1566, 1567 tegen — eigen composities (op opengebleven ruimten?) invoegde.

Zoals men op de gereproduceerde bladzijde kan zien (afb. 15) waren de stemmen niet, zoals wij dat tegenwoordig doen, „in partituur” d.w.z. in hun verloop precies onder elkaar geschreven, doch men verdeelde de twee naast elkaar liggende bladzijden aldus, dat eerste en derde stem onder elkaar op de linker, tweede en vierde op de rechter bladzijde stonden; was er nog een vijfde stem, dan werd die geheel onderaan over beide bladzijden verdeeld geschreven. Er moest dan (uiteraard) voor alle stemmen gelijktijdig worden omgeslagen, hetgeen werd aangegeven door het woord: „*verte*”, want het grote koorboek van 45 bij 60 cm stond op een vrij hoge lessenaar, waaromheen, zoals onze afbeelding (nr. 14) laat zien, de groep kerkzangers, die men zich niet ál te groot moet voorstellen, in een halve cirkel was gegroepeerd, zodat ieder zijn stem van het grote notenschrift kon aflezen.

De muziekstukken, die de inhoud vormen van de zes koorboeken, behoren zonder uitzondering tot het zgn. „Tijdperk der Nederlanders”, en wel tot de tweede helft daarvan. Dit tijdperk, vallend in de 15e en 16e eeuw, draagt zijn naam dáárom met recht, omdat de muziek der uit de Nederlanden afkomstige of aldaar gevestigde componisten zeer duidelijke stijlkenmerken draagt, waarvan bovendien componisten van elders de invloed ondergingen. Uit de muziek der Nederlanders spreekt ondanks alle persoonlijke en

ationale (z.o.) verschillen een eenheid van stijl, die door de strenge polyphonie, d.i. de lineaire gelijkwaardigheid van alle stemmen, gekenmerkt is, in tegenstelling bijv. tot de meer naar homophonie en klankversmelting neigende muziek der Italianen van dezelfde of iets latere tijd.

Nu dient men onder „Nederlanders” voor die tijd te verstaan die kunstenaars die afkomstig waren uit streken van het N.W. van Frankrijk zowel als uit het huidige België en Noord-Nederland; uit die gebieden van West-Europa dus, die door de Bourgondische hertogen en later door Karel V in één rijk waren verenigd. Deze kunstenaars waren bekwame vaklieden en werden om deze vakbekwaamheid veel gezocht om dienst te doen in kerkelijke of vorstelijke kapellen of om de leiding ervan op zich te nemen; in Duitsland en Italië treft men menige uit de Nederlanden afkomstige componist of zanger aan. Dat de Nederlanders goede vaklieden konden zijn, blijkt ook uit hun composities met de strenge en solide techniek van het meerstemmige kunstwerk: uit dit plezier aan het „knappe handwerk”, dat zich ook op ander gebied dan dat der muziek uitte, mag men menig technisch kunststukje, zoals men er in de composities van die tijd vele aantreft, verklaren.

In onze koorboeken zijn een 34-tal met name genoemde componisten vertegenwoordigd; er prijken beroemde namen zoals Josquin (des Prez) en Clemens non Papa, die hoofdzakelijk of uitsluitend in de Nederlanden verbleven; Nicolaas Gombert, die van 1526-1529 aan de kapel van Keizer Karel was verbonden als zangmeester van de koorknapen en met deze kapel de vorst op al diens reizen vergezelde door de Nederlanden, Frankrijk, Duitsland, Italië en Spanje; Adriaan Willaert, die sinds 1527 de veelbegeerde post van kapelmeester aan de San Marco-basiliek te Venetië bekleedde; en Cypriaan de Rore, die eveneens het grootste deel van zijn leven in Italië doorbracht: hij was in Venetië zanger onder leiding van Willaert, werkte als kapelmeester in Parma, volgde 1563 Willaert in Venetië op, doch keerde na korte tijd weer naar Parma terug. Van het ook in zijn eigen tijd reeds algemeen erkende meesterschap van Josquin des Prez bijv. kan men zich een voorstelling maken, wanneer men bedenkt, dat hij van de compositie van een „Liber generationis Jesu Christi” – dus van de volledige tekst van de stamboom van Jesus met de dorre opeenvolging van namen, een majestueus en ontroerend kunstwerk wist te maken, waarover tijdgenoten en latere beschouwers gelijkelijk in bewondering konden geraken.

Daarnaast treft men vele minder of nauwelijks bekende componistennamen aan: C. Canis (d’Hondt?), Matth. Gascogne, Cl. Potoletus, Fr. Ysenbaert e.a.

Een groot aantal composities is, mogelijk door onnauwkeurigheid van de toenmalige kopiist, niet gesigneerd: men maakte het zich gemakkelijk met de aanduiding „Incertus autor”, d.i. componist onbekend. In sommige gevallen kon men inmiddels deze onzekerheid opheffen door vaststelling van

stijlkenmerken van een bepaalde componist, óf eenvoudig daardoor, dat de compositie elders met de naam van de componist is overgeleverd.

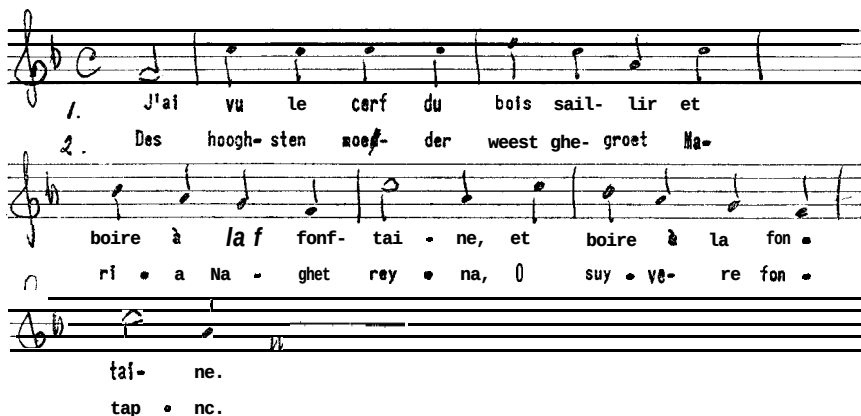
Het voornaamste terrein, waarop zich al deze componisten bewogen, was dat der R. K. kerkmuziek; het was de tijd, toen men voor geloof en godsdienstoefening grote materiële offers wilde brengen; er werden – nog steeds – laat-gothische kathedralen gebouwd (o.a. de St. Bavo te Gent) en kerkbouw en kerkmuziek werden met nadruk als uitdrukking van een religieus beleven gezien. Voor deze kerkmuziek schiepen onze componisten hun missen en motetten; onder „mis” dient men te verstaan: de zgn. vaste delen daarvan, die voor alle Zon- en feestdagen kunnen dienen: Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus en Agnus Dei; onder motet verstaat men in dat tijdperk een meerstemmige en polyphone compositie op geestelijke, meestal Latijnse tekst, vaak uit meer delen bestaande. De wereldlijke tegenhanger van het motet was het chanson, waarover later nog. Lag in de vroegere periode van het Tijdperk der Nederlanders het zwaartepunt van het componeren op de mis, in de tijd van onze koorboeken (16e eeuw) had zich dit reeds verschoven naar het motet; dit hing samen met de zich op het gebied der muziek veel later dan in andere kunsten voltrekkende overgang van Gothiek naar Renaissance: men wilde meer „uitdrukking” – subjectiviteit – in de compositie kunnen brengen en hiertoe leende zich de verscheidenheid der motet-teksten veel beter dan de steeds gelijkblijvende, streng liturgische tekst van de mis. En zo overtreft ook in de koorboeken het aantal motetten vele malen dat der missen.

Zonder in details betreffende de compositie-techniek te treden, willen wij toch de aandacht vestigen op een bepaald gebruik bij de mis-compositie, dat om vele redenen merkwaardig is: wij bedoelen het verschijnsel van de zgn. Parodie-mis, dat vooral in de hier besproken periode veelvuldig optreedt; zo zijn bijv. alle missen van een beroemd man als Clemens non Papa parodie-missen, en van de ca. 32 missen in de koorboeken behoren er 27 tot dit genre. Wat verstaat men onder een parodie-mis?

Men moet het woord „parodie” hier niet in het minst humoristisch of denigrerend, doch zuiver neutraal opvatten als „na-zingen”, zingen naar een voorbeeld. Een parodie-mis vindt dat voorbeeld, dat uitgangspunt in (de aanhef van) een meerstemmige compositie, motet of chanson, van de componist-zelf of van een andere componist; vaak was het in deze zin parodiëren van een compositie bedoeld als hulde aan de componist daarvan. Deze kunst van parodiëren nam, zoals gezegd, gedurende de gehele 16e eeuw een ongehoorde vlucht; zij is – verre van een dor kopiëren te zijn, wat haar door sommige historici wel is verweten – ook weer een stukje „edel ambacht” dat uit een gegeven voorbeeld door eigen artisticeit en vakkennis iets geheel nieuws wist te maken.

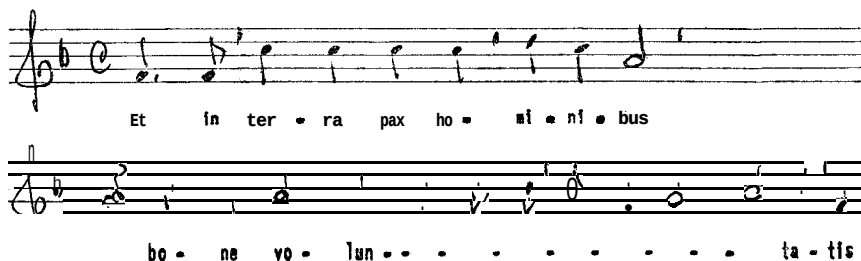
Aan de zo ontstane missen gaf men de naam van het voorbeeld mee: zo kent men bijv. een Missa Peccata mea (van Lupus Hellinck), een Missa Veni

domine (Johannes Flamingus) naar de gelijknamige motetten, maar óók bijv. een Missa Faulte d'argent (van Mouton) en een Missa D'amours me plains (Crequillon) naar de gelijknamige chansons. De reeds genoemde Clemens non Papa bestond het om in één zijner Magnificats in de zes verzen de **bovenstem** telkens een thema van 6 verschillende chansons te laten citeren: C'est une dure departie, Pour ung plaisir, Cest à grand tort, Tous mes amis, Ton partement en Tant qu'en amours! Was een mis niet naar een voorbeeld, doch geheel vrij gecomponeerd, dan sprak men van een Missa sine nomine (zonder naam). Had men er als regel geen bezwaar tegen, de – overigens zeer fraaie! – muziek der wereldlijke liederen of meerstemmige chansons ten grondslag te leggen aan een mis-compositie, toch verschool de componist zich – onder het motto: „wat niet weet, wat niet deert” – wel eens achter dit „sine nomine”, als hij bij zijn opdrachtgevers dat bezwaar kon vermoeden of ... als het gebruikte lied wat rijkelijk wuft was! Als voor-

1. J'ai vu le cerf du bois sail- lir et

2. Des hoogh- sten moet- der weest ghe- groet Ma- boire à la f fonf- tai - ne, et boire à la fon - ri - a Na - ghet rey - na, O suy - ve- re fon - tai- ne. tap - nc.

Et in ter - ra pax ho - mi - ni - bus

bo - ne vo - lun - ta - tis

Melodie van een wereldlijk lied, gebruikt voor een geestelijk lied en een mis.

beeld van een wereldlijk lied, dat aan geestelijke doeleinden dienstbaar werd gemaakt, moge hier het Franse „J'ai vu le cerf” staan: 1° als wereldlijk lied met de Franse tekst; 2° als geestelijk lied in een bundel van 1634 (den Gheestelijcken Nachtegael 111 p. 154); 3° als aanhef van het 2e deel van de gelijksnamige mis van Clemens non Papa:

Veel minder dan Franse teksten werden Nederlandse liederen of chansons geparodieerd. Zo kent men een vierstemmige „Missa Ick segge à Dieu” van Johannes de Fossa (2e helft 16e eeuw) op de oude vorm van het nog wel algemeen bekende mooie afscheidslied „Ik zeg adieu, Wij twee wij moeten scheiden”; en van de ook in onze koorboeken met een Magnificat vertegenwoordigde Mattheus Gascogne kennen we een „Missa Myn hert heeft altyt verlanghen” (Staatsbibl. München), waarbij in sopraan- en tenorpartij met rode inkt de aanhef van het wereldlijke lied tussen de tekst van het Kyrie is aangegeven. Zoals onze afbeelding toont, gebeurde ditzelfde bij Moutons Motet „Vita dulcedo” (boek E f° 2), waar eveneens met rode inkt het tekstbegin van het wereldlijk voorbeeld „Fors suellement (= fors seulement) tussen de geestelijke tekst voorkomt.

Al met al bergen de hier besproken koorboeken een rijke schat aan meerstemmige geestelijke muziek, die representatief mag heten voor de tijd waarin de boeken werden geschreven.

ILLUSTRATIES

Afb. 16. Zangers rond Koorboek. Uit: Gafurius Practica Musica (15 12).

Afb. 17. Folio 2v uit Koorboek (E) van de Leidse St. Pieterskerk.

Berust in het Gemeente-archief.

LIJNCLICHÉ'S

Voorbeeld van gebruik van een wereldlijke melodie voor een geestelijk lied en voor een mis.

DE GESCHIEDENIS VAN DE LEIDSE MOTETBOEKEN

door

Mr. ANNIE J. VERSPRILLE

Het is niet voor het eerst, dat een artikel aan de inhoud en de geschiedenis van de motetboeken, ook wel koorboeken genoemd, van de Pieterskerk, wordt gewijd.

De aanleiding voor de behandeling van dit onderwerp in het Leids Jaarboekje — wat wél voor de eerste maal gebeurt — is, dat vier van de zes nog bewaard gebleven boeken worden gerestaureerd. De staat, waarin zij, voornamelijk wat hun banden betrof, verkeerden, was zo slecht, dat zodra een atelier gevonden zou worden, dat in dergelijke restauratie-arbeid bedreven zou zijn, een voorstel aan Burgemeester en Wethouders moest uitgaan van de gemeente-archivaris om een budget beschikbaar te stellen voor het herstel van deze monumenten van middeleeuwse en latere kerkmuziek.

Het atelier werd gevonden (het klooster St. Catharinadal te Oosterhout), het voorstel ging uit, Burgemeester en Wethouders stelden in 1963 het gevraagde **crediet** beschikbaar.

Zoals ik aan het begin van het artikel opmerkte: er is al vaker over de Leidse koorboeken gepubliceerd. In de jaarboeken van de Vereniging voor Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis, le jaarboek, 1869-1872, p. 11, 3e jaarboek, 1874-1881, p. 37-48, is uitvoerig aandacht besteed aan deze materie door W. J. C. Rammelman Elsevier, toenmalig gemeente-archivaris van Leiden, J. C. Boers, muziekdirecteur te Delft, prof. dr. J. P. N. Land, hoogleraar in de filosofische vakken te Leiden.

Land zegt, dat de koorboeken van de Hooglandse en Vrouwekerk gebruikt zijn voor het slaan van papieren noodmunten, die, zoals bekend, tijdens het beleg in omloop waren. Verder deelt hij mee, dat er nu (in 1880) nog zes koorboeken zijn overgebleven, alle van de oudste Leidse parochiekerk afkomstig, die van St. Pieter. Land is zo volledig in zijn beschrijving van inhoud en uiterlijke vorm van de koorboeken, dat het compilatiewerk zou zijn, wanneer op deze plaats dezelfde aspecten van dit onderwerp werden behandeld. Slechts dient erop te worden gewezen, dat Land abusievelijk alle koorboeken op naam van Anthonius de Blauwe als de schrijver — niet als componist dus — zet. Ik raad de belangstellenden aan genoemde jaarboeken, die in

de hierna volgende literatuurlijst nauwkeurig worden aangegeven, te raadplegen. Zij zijn zeldzaam; de bibliotheek van de Rijksuniversiteit alhier is in het bezit van de jaarboeken voor zover zij zijn verschenen.

Ik meen mij te moeten beperken tot wat de archivalia van de St. Pieterskerk en van de stads-secretarie over de motetboeken geven.

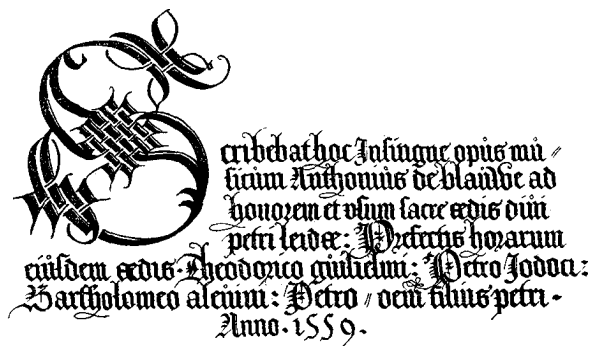
De rekeningen van de Zeven getijdenmeesters van de St. Pieterskerk, het college, dat de koorzang verzorgde, die de jaren 1506-1560 omvatten (archieven van de kerken, inventaris nrs. 222 en 221) zijn niet volledig bewaard gebleven. Het deel, dat over de jaren 1539-1560 handelt, is slechts een fragment. Het register is al in 1530 aangelegd, maar de eerste 9 jaren zijn op ruwe wijze daaruit verwijderd. We kunnen de folio's, die weggescheurd zijn nog wel tellen. Hoe jammer deze vernietiging ook is, gelukkig geeft het hoofdstuk, waarin de uitgaven zijn verantwoord over 1550 op fol. 7 een omschrijving van de bedragen, die betaald zijn aan Anthony de Blauwe voor het samenstellen van twee muziekboeken n.a.v. een bestelling gedaan door de Zeven Getijdenmeesters. Voor deze arbeid is aan De Blauwe (zijn naam is gevarieerd geschreven) 55 rijnsgulden en 17 stuivers betaald. De Blauwe heeft voor deze registers 25 boek „lombairtspapier” gebruikt, een papiersoort in de noordelijke landen mede ingevoerd door de Lombarden, waarvoor hij $7\frac{1}{2}$ rijnsgulden in rekening bracht. Aan een, we kunnen gerust zeggen, artiest, genaamd Grote Lou is betaald 3 rijnsgulden en 3 stuivers voor „sekeren verlichterie” van de boeken. Met deze „verlichterie” worden de fraaie initialen bedoeld, die men op vele plaatsen aantreft. Adriaen Thijsz., boekbinder aan de Hoogewoerd 1 heeft de boeken ingebonden en daarbij „sekeren slootwerck geleverd”. Hoewel de wijze, waarop de boekbinder de boeken heeft gebonden, niet wordt beschreven in de rekening, kunnen we wel voor zeker aannemen, dat dit is gebeurd tussen eikenhouten platten, bekleed met leer, waarin motieven zijn geïmpregneerd. De rug was van ongekleurd geruwd leer, in die tijd verkeerd leer genoemd. (Dit lijkt op zwaar peau de suède).

De binder bracht voor zijn werk 10 rijnsgulden in rekening. Later diende De Blauwe nog een rekening in van 23 rijnsgulden en $2\frac{1}{2}$ stuiver. Ik betwijfel of hij dit bedrag in zijn geheel wel heeft ontvangen, omdat slechts 12 rijnsgulden in de rekening (fol. 8) is verantwoord. De registers hebben met elkaar $87\frac{1}{2}$ rijnsgulden en 40 stuivers gekost.

Op verschillende plaatsen is beweerd, dat deze muziekboeken in 1540 zijn uitgeschreven. Dat is beslist onjuist, omdat in dat jaar andere getijdenmeesters fungeerden dan die vermeld worden in de koorboeken, die door De Blauwe zijn geleverd.

Mogelijk is, dat De Blauwe ze in 1549 heeft afgeleverd en de betaling pas in 1550 plaats vond. Eén van deze motetboeken is verloren gegaan.

De rekening over 155 1 (fol. 8 verso en 9) van de Zeven Getijdenmeesters vermeldt weer uitgaven voor het uitschrijven van twee muziekboeken door

Opdracht van koorboek B aan de Zeven Getijden-meesters, door Ant. de Blauwe.

mr. Anthony de Blauwe. Zij betaalden daarvoor 34 rijns gulden en aan de boekbinder aan de Hoogewoerd 7 rijns gulden.

Het ontbreken van de rekeningen uit latere jaren van de Zeven Getijden-meesters onthoudt ons de gegevens over de schrijver(s) van de andere motetboeken, die nog bewaard zijn.

Mr. Anthonius de Blauwe was geen componist van kerkzang, voor zover ik weet. Dit kan ook blijken uit een brief uit ongeveer 1550, waarin hij aan de zangmeester der getijden van de parochiekerk te Gouda (zie Chr. S. Dessing, Een Amsterdamsch muzikschrijver enz.) een motetboek aanbiedt. Hij heeft van zijn zoon gehoord, dat de Goudse parochiekerk een motetboek nodig heeft. Dessing veronderstelt o.a., dat De Blauwe's zoon als zanger in dienst van de getijdenmeesters aldaar was. In genoemde brief zegt De Blauwe, dat hij twee motetboeken voor Amsterdam heeft geschreven, één voor de kerk (welke?) en één voor meester Jacob, de zangmeester. Deze zangmeester heeft de in de boeken afgeschreven motetten van elders verzameld. De Blauwe is zo handig geweest kopie te houden van deze boeken. Hij biedt dezelfde samenstelling aan Gouda aan.

Voor de Zeven Getijdenmeesters van de St. Pieterskerk heeft De Blauwe ten minste drie motetboeken uitgeschreven, blijkens bovengeciteerde rekening en uit de aantekening die achterin de registers wordt aangetroffen. De overige registers, waarvan geen nadere gegevens bekend zijn, missen deze notitie.

Dat de Zeven Getijdenmeesters nog in die tijd nieuwe en zo kostbare koorboeken aanschaffen, getuigt van vertrouwen in de toekomst van hun kerk. Ook elders was dit vertrouwen aanwezig, zoals hierboven is gebleken. De registers overleefden de beeldenstorm. Hoe lang zij nog in gebruik zijn gebleven is niet precies te zeggen. De pastoor van de St. Pieterskerk was in

1572 naar Haarlem vertrokken, die van de Vrouwekerk naar Amsterdam. De kerkzangers schijnen over de muziekboeken gewaakt te hebben, want in 1578 leverden de „musicijns” acht motetboeken in bijzijn van schepenen over aan de tesorier ordinaris Andries Jacobsz. De akte van overdracht is opgenomen in Gerechtsdagboek D, fol. 134-135 (inventaris van het archief van de secretarie 1575-1851, nr. 9252). In 1598 wenste Andries Jacobsz. van de verantwoordelijkheid t.a.v. de muziekboeken ontslagen te worden. Besloten werd door het gerecht, dat een degelijke kist zou worden gemaakt om daarin de registers te bewaren en deze in het raadhuis een plaats te geven. Het vierde en zevende motetboek van de serie zijn na 1598 verloren gegaan.

Pas weer in de oudste catalogus (1886) van het stedelijk museum wordt op pp. 80-81 een beschrijving van de koorboeken gegeven; het zijn er nu maar zes, ook in latere catalogi komt een, zij het dan sterk verkorte omschrijving van de motetboeken voor. Tijdens het archivariaat van dr. mr. J. C. Overvoorde, die toen directeur van het museum was, zijn vijf registers naar het gemeente-archief overgebracht, waar zij bij het archief van de Pieterskerk zijn gevoegd. Slechts één koorboek is in bruikleen achtergebleven in de Lakenhal voor permanente expositie.

BIJLAGEN

Muziecboucken van de stadt

Op huijden den XXIIen Decembris 1578 zijn Andries Jacobsz. volgende de apostille gestelt opte requeste van de musicijns overgelevert de naervolgende musicale boucken ten bijzijn van Schepenen ondergeschreven.

Eerst een motetbouc in Lombaertspapier in houten borden gebonden mit sloten daerinne 1111 missen staen, groot IIIc gequoteerde bladeren, 't welc bij mr. Antonis de Blauwe geschreven es anno 49 als Dirc Willemsz. ende Jan van Brouhoven, Adriaen IJsbrantsz. ende Huijch Willemszoon getijdemesteren waren.

Noch een motetbouc in Lombaertspapier gebonden als vooren daer inne V missen staen, groot IIIc gequoteerde bladen, 'twelc bij mr. Antonis voors. geschreven anno XVc LIX als Dirc Willemsz., Pieter Joostenz., Mees Aelwijnsz. ende Pieter Oom Pietersz. getijdemesteren waren. Noch een motetbouc in Lombaertspapier ende gebonden als vooren, groot IIIc XXXVIII gequoteerde blaederen, 't welc bij den voornomden mr. Antonis geschreven es anno voors. bij tijde van de voors. getijdemesteren. Een misbouc in papier ende gebonden als boven, groot IIIc XXIX gequoteerde bladeren, geschreven bij den voors, mr. Antonis anno 1540 bij tijde van Dirc Willemsz., Jan

van Brouhoven, Willem Jacobsz. ende Cornelis Claesz., getijde-meesteren, daer mer een slot aen es.

Noch een misbouc in cleyn papier zonder taefel ende ongequoteert, meest al geschreven bij de handt van mr. Antonis, beginnende mit Missa surge propera ende eijndende mit vidi aquam.

Noch een bouc Lombaertspapier in coperckel, geschreven bij de handt van mr. Antonis zonder taeffel ende ongequoteert, daerinne staen 1111 missen ende de passie.

Noch een bouc van cleijn formaet, in kaperkel gebonden mit sloten daer verscheyden stucken in staen mit alreleye handen geschreven ende hier en daer bladeren zijn uijtgeschuert, zonder taeffel off quotisatie.

Aldus gedaen ten daege ende jaere voors. Toorconden desen geteekent ende was geteekent Pieter Oom Pietersz., Claes Ghijsbrechtsz. van Dorp, Andries Jacobsz. Mij jegenwoordich ende was geteekent J. van Hout. Laeger stont:

Opt versouc aen die van den Gerechte deser stadt Leyden in haer vergaderinge opt Raedhuys derzelver stede gedaen bij Andries Jacobsz., thresorier extraordinarijs ende gecommiteerde tot de opzichte van stadtsgetimmerten, om te hebben verclaringe, waer ende aen wiens handen hij de voorgespecificeerde musicale boucken, hem in bewaringe geleverd opten XXIIen Decembris XVc LXXVIII, zoude overleveren om tot stadts behout vorder te werden bewaert ten eynde hij zulcx van de vorder bewaringemocht werden gevrijt ende ontlast, es bij de voorn. Gerechte verstaen ende geresolveert, dat de voornomde thresorier tot coste ende laste deser stede zal laeten maecken teeckere kiste van behoorlicke groote om dezelve daerinne opt Raedhuys tot zodanige plaetse als Burgermeesteren goetvinden ende belasten zullen opgesloten ende bewaert te werden; 't welc doende de voornomde Andries Jacobsz. voor nu alsdan ende dan alsnu van de vorder bewaringe wert gehouden voor ontlast. Van 't welc geordonneert es gemaect aen de voors. Andries Jacobsz. overgelevert ende om de gedachtenisse van dien te bewaren geregistreert ende te bouc gestelt te werden de jegenwoordige acte.

*Afschrift uit Gerechtsdagboek D, fol. 134-135, vergadering van
27-3-1597.*

Musijcboucken

Opten XXVIIIen Junij XCVII heeft Andries Jacopsz., thresorier ordinaris ende gecommiteerde totter opsicht van tstatsgetimmerten, de musycboucken, staende in de verclaringe voor fo. CXXXIII overgelevert ende zijn dezelve gesloten in een grote houten kiste, staende opte Cnrateurs camer,

daervan de slotel van maessel als **opter** marge van **desen** geleverd es aen handen van mij Jan van Hout, secretaris, om benefens gelycke slotelen opgesloten **ende** bewaert te werden. Actum ten overstaen van **Ofwegen**, Cortevelt, Merwen, schepenen.

Afschrift uit Gerechtsdagboek D, fol. 183, vergadering van 26-6-1597.

LITERATUURLIJST

- A. Hallema*, 16e eeuwse kerkelijke muzikwerkers der stad Leiden. (Nederl. Archief voor kerkgeschiedenis. 1924: p. 64-69; en korte mededelingen en berichten).
- Chr. S. Dessing, Een Amsterdamsch muziekschrijver uit de 16e eeuw (Anthonius de Blauwe). (Jaarboek Amstelodanum, 1938: jrg. 35: p. 15-22).
- Chr. S. Dessing, Anthonius de Blauwe, een correctie en een aanvulling (Amstelodanum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam. 1939: Jrg. 26 : p. 16-18).
- J. C. Boers en W. J. C. Rammelman Elsevier, Clemens non Papa. (Bouwsteen. Jaarblad der vereen. voor Nederl. Muziekgeschiedenis, 1869-1872: 1, p. 10-12.)
- W. J. C. Rammelman Elsevier, Verzoek der Zevengetijdenmeesters te Leiden 1450-1480. (Bouwsteen. ent. 1869-1872: 1, p. 75-76)
- J. C. Boers, Hellinck (Lupus) en Misboeken uit de groote kerk te Goes. (Bouwsteen. ent. 1872-1874: 11, p. 98).
- J. P. N. Land, De koorboeken van de St. Pieterskerk te Leiden (Bouwsteen. ent. 1874-1881: III, p. 37-48)
- Catalogus van het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden; Leiden 1886*, p. 80-91.
- Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden; Leiden 1914*, p. 67-76.

A A N T E K E N I N G

1. Adriaan Thijsz., boekbinder aan de Hoogewoerd 22, tussen de St. Barbara- en de St. Jorissteeg, wordt vermeld in de Kohieren van de 10e penning van onroerend goed, etc., 1559 en 1564 (secretarie-archief 1253-1574, inventaris nrs. 992 en 993, fol. 63v en 102,).

I L L U S T R A T I E

Afb. 18. Koorboek (E) van de Leidse St. Pieterskerk, gerestaureerd in het klooster St. Catharinadal te Oosterhout. De ontbrekende koperen nokken en klampen werden eveneens in de kunstbinderij van St. Catharinadal vervaardigd.

L I J N C L I C H É

Opdracht door A. de Blauwe aan de Zeven Getijdenmeesters van de St. Pieterskerk te Leiden, geschreven in een Koorboek van 1559. (Koorboek B)

MR. ALEXANDER LE BRETON VAN DOESWERFF

door

H. A. HÖWELER

Op 29 juli 1775 schreef Lucretia Wilhelmina van Winter-van Merken op haar buitenverblijf Bydorp bij Leiderdorp een brief aan haar stiefzoon Pieter van Winter te Amsterdam.¹ Zij had al eerder willen schrijven, maar de warmte en het gezelschap van gasten uit Amsterdam, namelijk de boekhandelaar Pieter Meijer en een zijner dochters, hadden het verhinderd.

Mevrouw Van Winter vertelt onder meer het volgende.

„In de voorleden week hebben wy met onze gasten eens bij D^o Van den Bosch gegeten en meteen de boedel van Breton op 't Rapenburg (daar wy met een schuitje naar toe voeren) gezien om de schilderyen, daar 'er onder zyn die zeer schoon zyn: onder andre twee van Jan Steen, die Uw Vader [= Nicolaas Simon van Winter) by uitstek prees. 't Eene is een hermitage met twee of drie beelden, 't andre eene verschyning aan de Emmaüsangers. Ook een Erasmus van Lucas van Leiden.”

De briefschrijfster bedoelt hier de inboedel van mr. Alexander le Breton van Doeswerff. Hij was op 15 maart 1775 in zijn huis op het Steenschuur overleden, waar hij een fraaie inboedel en een kunstverzameling had bijeengebracht evenals in zijn buitenplaats het Huis ter Chijs.²

Naar de familie Le Breton van Doeswerff is indertijd een onderzoek ingesteld door W. J. J. C. Bijleveld. (De Ned. Leeuw, 1938, 422-423.) Hij merkt op, dat de naam Le Breton van Doeswerff iets langer dan een eeuw in ons land bestaan heeft en dat er tot dan toe nooit iets over deze familie bekend is geworden. Aan het eind van zijn korte mededeling zegt Bijleveld, dat die niet zo volledig is als hij wel zou wensen.

Dit laatste moet ik ook verklaren van het resultaat van het uitgebreide onderzoek, dat ik ongeveer vijftien jaar geleden instelde naar aanleiding van de hierboven geciteerde brief. Het bevreemdt mij, dat ik over de ouders van mr. Alexander le Breton van Doeswerff niets naders kon te weten komen en dat zijn doopantekening in Amsterdam niet te vinden is. Bijleveld verklaarde, dat hij in 1702 te Amsterdam werd geboren. Voor zover ik weet berust deze mededeling op een aantekening in het Leidse Album Studiosorum, dat Alexander le Breton van Doeswerff op 17 maart 1722 als

juridisch student is ingeschreven; achter zijn naam staat: Amstelodamensis, 20. Ook in het Leidse poortboek staat, dat mr. A. le Breton van Doeswerff geboortig was van Amsterdam. Mijn onderzoek in de Amsterdamse doopboeken, zowel Rooms-Katholieke als Protestantse, op de jaren 1701-1703 had echter geen resultaat.

Personalia

Bijleveld vermeldt in zijn genoemde artikel hoofdzakelijk het volgende over Alexander le Breton van Doeswerff. Zijn ouders waren Frans le Breton van Doeswerff, koopman uit 's-Gravenhage, en Isabella Clara Smith uit Antwerpen; in 1697 trouwden zij te Leiden; beiden overleden te Amsterdam. Alexander had twee oudere zusters. Hij studeerde te Leiden, bleef ongehuwd, erfde de nalatenschappen van zijn ooms en van zijn zusters, was zeer rijk en overleed op 15 februari 1775 te Leiden. Hij was eigenaar van het Huis ter **Cijs** of **Berendrecht** aan de Vliet onder Zoeterwoude, dat hij als zomerverblijf gebruikte, en van talrijke percelen in Leiden en in Amsterdam alsook van vele landerijen. Van zijn jeugd af verkeerde hij in aanzienlijke Rooms-Katholieke kringen te 's-Gravenhage en Leiden. Hij had geen directe erven; zijn erfgenamen waren geen bloedverwanten.

Hier volgt een overzicht van hetgeen ik aangaande Alexander le Breton van Doeswerff nog gevonden heb. Zijn naam komt ik vaak af tot Le Breton.

Op 23 augustus 1741 werd hij op getuigenis van burgemeester mr. Jan van Teylingen poorter van Leiden.

Blijkens het register van de collaterale successie⁴ bedroeg zijn nalatenschap f 285.036: 19:8. Het grootste deel van het kapitaal zijner familie is op hem vererfd.

Alexander le Breton was geparenteerd aan of zeer bevriend met aanzienlijke Rooms-Katholieke en Protestantse families in Leiden en 's-Gravenhage. Ik heb de indruk, dat hij Rooms-Katholiek is geweest en een stille in den lande, die zich niet met de politiek bemoeide en zich voornamelijk heeft onledig gehouden met het regentschap van een paar hofjes alsook met het beheer van zijn uitgebreide vaste goederen, waartoe het Huis Ter **Chijs** behoorde, en van zijn kunstverzameling. Men zou graag iets méér weten over de man, die eigenaar is geweest van de Emmaïsgangers van Jan Steen, maar de hieronder vermelde archivalia laten slechts zijn uiterlijke leven enigszins kennen. Mededelingen van tijdgenoten over hem schijnen geheel te ontbreken.

Drie jaar nadat Le Breton poorter van Leiden was geworden, kocht hij uit de nalatenschap van zijn oom Cornelis van Campen een huis op het **Steen-schuur** voor f 7400. De verkoper was mr. Johan van Campen, enig erfgenaam ab intestato.⁵

In 1763 werd Le Breton eigenaar van de hofstede Huis Ter Chijs aan de Delftse Vliet onder Zoeterwoude.

In de transportregisters van Zoeterwoude⁶ staat genoteerd, dat de executeurs-testamentair van mr. Nicolaas van de Velde, in leven raad en oud-schepen van Leiden, aan mr. Alexander le Breton van Doeswerff overdragen een strookje land met tuinmanshuis aan de Lammebrug „alsnu verheelt aan de buitenplaats, vanouds genaamt het Huijs ter Chijs”, waarvan de koper eigenaar is, voorts een eiland in de Vliet en een stuk grasland tegenover het Huis ter Chijs „nevens het verheffen van de landerijen en ‘t Huijs ter Chijs voornoemt, met dit verkogte als zijnde in één perceel geveijlt en verkogt te samen met een somma van negenduijzend negen en vijftig gulden.”

Het Huis Ter Chijs was een leen van de grafelijkheid van Holland. Later heeft Le Breton zijn grondbezit in de naaste omgeving aanzienlijk uitgebreid door de aankoop in 1773 van onder meer een grote huismanswoning met 26 morgen wei- en hooiland en met onder andere stalling voor 40 koeien. Deze was verhuurd voor f 600 per jaar. Een merkwaardige conditie hield in dat „bijaldien den huurder tien koebeesten aan de besmettelijke ziekte, thans onder de runderen grasseerende, quam te verliezen, hij dat jaar aan de voorsz. huurpenningen zal mogen korten één hondert guldens.” Voor deze boerderij betaalde Le Breton f 9900.⁷

Niet alleen van familieleden heeft Alexander Le Breton geërfd. In 1736 stelde Marie Joseph Tiedrez, weduwe van Nicolaas Desruelles, hem tot erfgenaam in twee derden van haar nalatenschap, na aftrek van een aantal kleine legaten.⁸ Waaróm zij dit deed, blijkt niet uit het testament. Het overige derde deel kwam ten goede aan Floris Oosterbaan, schipper op Amsterdam; deze kreeg vooraf een legaat van f 400. De beide erfgenamen betrachtingen de voorzichtigheid door een akte van beraad te doen passeren; zij waren „*pietatis causa*” bereid voor de begrafenis te zorgen.⁹

Testament

Vijf dagen voor zijn dood maakte Alexander le Breton van Doeswerff zijn testament.¹⁰ Hij geeft daarin de wens te kennen begraven te worden in de Pieterskerk bij zijn zeer beminde zusters en zwager in het graf, dat staat op naam van wijlen zijn tante Johanna le Breton, weduwe van mr. Cornelis van Campen. In dit verband noemt testateur ook zijn grootmoeder Agatha van Doeswerff, weduwe van Arthus le Breton.

Aan legaten vermaakt hij :

f 30.000 aan de Rooms-Katholieke armen te Leiden: het kapitaal moet intact blijven, de armbezorgers mogen slechts de opbrengst gebruiken voor de armen;

f 3000 aan het Nederduitse Wees- en Armkinderhuis te Leiden;

f 3000 aan het Waalse Wees- en Armkinderhuis te Leiden;
 f 2000 aan het op te richten Oude Mannen- en Vrouwenhuis of Generale **Min-**
nehuis te Leiden;
 f 1200 aan het hofje van Paulus de Goede in Leiden, waarvan testateur re-
 gent is, voor een jaarlijkse uitdeling van brood aan de „hovelingen”, te be-
 ginnen een jaar na testateurs sterfdag en drie weken vervolgens;
 f 1500 aan het hofje van Gomarus van Craaijenbosch in Leiden, waarvan tes-
 tateur regent is, om van de opbrengst ieder jaar een varken te doen kopen,
 gelijk testateur meermalen gedaan heeft.

Voorts legaten aan tal van personen; hierbij worden onder anderen ge-
 noemd: gravin d'Oultremont, Martinus van Bommel, ds. Joannes van Spaan,
 predikant te 's-Gravenhage (f 1000), mr. Matthijs Snoeck, Jan Slebes, ma-
 kelaar in Amsterdam, dr. J. A. Wilmers, arts (f 2000), Willem van Gessel,
 testateurs lijfknecht (f 3000).

Al zijn leengoederen, waaronder het Huis ter Chijs, vermaakt testateur
 aan zijn nicht E. Doorn, geboren Van **Kerchem**, huisvrouw van Jacob Doorn,
 secretaris van Schiedam, en in geval van haar vooroverlijden aan haar echt-
 genoot „in consideratie van de goede genegenheid en gecontinueerde vriend-
 schap, welke dezelve soo met zijn Heer testateurs vooroverleede zusters
 als met hem Heer testateur zelve hebben onderhouden..”

Erfgenamen waren (of bij vooroverlijden de nakomelingen bij plaatsver-
 vulling) :

1. mr. Izaak Johan de Roy voor 1/3;
2. Catharina de Roy, geboren Halfwassenaer, voor 1/9;
3. mr. Jacob Halfwassenaer, heer van **Stad-aan-'t** Haringvliet, voor 1/9;
4. mr. Johannes Halfwassenaer, heer van Onsenoort en Nieuwkuyk, voor 1/9;
5. Isabella Theresia Maria Alexandrina gravin d'Oultremont de Wégimont,
 over wie testateur peter was, voor 1/3, echter met vruchtgebruik voor haar
 moeder Maria **Jacoba** Johanna **Farck**, echtgenote van Jean Baptist **Fran-**
çois George graaf d'Oultremont de Wégimont.

Executeurs-testamentair waren: mr. Johan Adriaan Versijden van Varick,
 mr. Izaak Johan de Roy en dr. Johannes Andreas Wilmers, die voor hun be-
 moeiingen tezamen f 9500 zouden krijgen.

Nalatenschap

Op 15 maart 1775 overleed Alexander le Breton van Doeswerff te Leiden.¹¹
 Het Middel op het Begraven vermeldt geen leeftijd of doodsoorzaak; er staat
 alleen: ongetrouwd, met koetsen, f 60.¹² In de week van 18-25 maart is hij
 in de Pieterskerk begraven.

De inventaris van zijn nalatenschap beslaat in het protocol van notaris
 Josué l'Ange 217 bladzijden.¹³

Aan zijn testament had hij enige bepalingen toegevoegd.

Geen van de portretten of wapens van zijn familie mocht worden geveild; zij moesten worden aangeboden aan mr. 1. J. de Roy of aan gravin d'Oultremont; hetgeen zij niet wensten te hebben moest „maar vernield of verbrand worden.”

Zes maanden na testateurs overlijden moesten aan de Paters Carmelieten van de Franse kerk drie obligaties van f 1000 overhandigd worden in verband met de vervulling van een verzegelde opdracht.

Voor zijn lijfknecht waren de dagelijks door hem gebruikte linnen en wollen kleren.

De inventaris vermeldt onroerende goederen te Leiden, Amsterdam (20 percelen), Zoeterwoude, Esselijkerwoude, Leiderdorp, Zevenhoven, Dordrecht en in de Beemster. Voorts losrenten en erfpachten. Aan contant geld was er f 8981:6. Bij de graven wordt genoemd een kelder-grafstede in de Hooglandse kerk, waarop gehouwen: hier leyd begraven Vincent Pietersz. van Doeswerff.

De overledene had een „comptoir”, maar er blijkt niet van welke aard dat geweest is.

Van de kostbare inboedel van het huis in Leiden en op het Huis Ter Chijs vermeld ik: een groot aantal juwelen, waarbij enkele gouden kruisen bezet met diamanten, talrijke voorwerpen van goud of zilver (vaatwerk, lepels, vorken, messen, kandelaars, een waterpot, toiletgarnituren); veel paarden, verrekijkers; twee metalen kanonnen op affuiten, met geel en rood koper gemonteerd; tientallen stukken linnen, ruim 80 tafellakens en 1163 (!) servetten in 58 partijen, een hoeveelheid, die de vraag doet rijzen of Le Breton op dit gebied misschien deskundige is geweest; massa's kleren; voorts porselein en glaswerk, waarbij „een extra raare en zeldsaame geribde beeker op een silvere voet, waarin een zilveren bel” alsook „een dito met geruite ribben en zilveren voet, waarin een dobbelsteen hangt”; verscheidene zeldzame bokaalen en moezelwijn-glazen, deels met wapens, inscripties enz.; een wijwater-vaatje; voor dagelijks gebruik 19 tafellakens en 55 servetten.

Op de slaapkamer van de overledene in het Huis Ter Chijs hingen schilderijen, voorstellende „een doode Christus en Maria” en een „aflaating van het kruys.” In andere kamers waren een paar Madonna's en verscheidene afbeeldingen van religieuze aard. Verder waren daar van Adr. van Ostade een „kinderschooltje, grappig, op paneel”, van Jan Steen „een mannetje, die een schryfpen versnyd” en van P. de Hoogh „een binnenvertrek met heeren en dames.” Voorts was er werk van Jan van Goyen, Carel de Moor en Philips Wouwerman.

In de tuin stonden beeldengroepen en vazen, deels Italiaans werk. Rondom de vijver waren twaalf staande kinderen op blauwe stenen voetstukken, de hemeltekenen voorstellende. Het koetshuis bevatte onder meer een brandspuit met toebehoren.

Het huis op het Steenschuur werd voor *f* 4140 gekocht door de bekende Remonstrantse predikant Jan **Kornelis** Valk.¹⁴

De percelen in Amsterdam zijn op 20 november 1775 alle door de makelaar J. Slebes namens de executeurs-testamentair in veiling gebracht.¹⁵

Veiling van de kunstverzameling

De kunstverzameling van Alexander le Breton van Doeswerff, waarin ook Nicolaas Simon van Winter en zijn vrouw Lucretia Wilhelmina van Merken groot belang stelden, is op 31 juli 1775 en volgende dagen in Leiden onder de hamer gekomen. Van de catalogus zijn slechts twee exemplaren bekend: het ene bevindt zich in het Londense Victoria & Albert Museum, het andere berust op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage.¹⁶ Het laatstgenoemde exemplaar, waarvan het titelblad hiernagereproduceerd is, kon ik raadplegen; kopers en prijzen staan erin aangekend.

De catalogus was te verkrijgen bij Hendrik Koster op de Vischmarkt „mits betaalende drie stuivers voor den Armen.” Hij telt 56 bladzijden en vermeldt op bladzijde 19-27 de schilderijen, in totaal 51 nummers.

De hoogste prijs, *f* 305, is door de Leidse tekenaar en kunsthandelaar A. Delfos betaald voor een doek van Jan Steen, voorstellende „een binnehuis, waarin een man die met **yver** schynt bezig te zyn om goud te maken, terwyl een magere vrouw met een kind aan de borst met verlangen de uitkomst **afwagt**...”, hoog 22, breed 17½ duim.”

De Rooij, vermoedelijk mr. I. J. de Roy, kocht voor *f* 100 de Emmaüsgangers van Jan Steen (afb. 19). In de catalogus wordt het stuk als volgt beschreven: „Christus verdwynt, terwijl de Emausgangers in gepyns aan den tafel zitten, benevens een dienstmaagd die spys aanbrengd, en een staande jongeling die uit een kan schenkt, en meer bywerk, fraay van schildering, hoog 54, breed 42 duim.”

Een derde schilderij van Jan Steen, „een mannetje, die een schryffen **versnyd** op paneel, hoog 10, breed 8 duim”, bracht *f* 17 op.

De „hermitage”, waarover mevrouw Van Winter-Van Merken schrijft, was niet van Jan Steen, doch van Quirijn Gerritsz. van Brekelencam (Brekelenkamp in de catalogus, p. 20). De beschrijving luidt: „een grot, waarin **verbeelt** is een heremiet, zittende te **schryven** in een boek, die op zyn schoot rust; voor hem eenig steenwerk, waarop een open boek, een doodshoofd, uurglas en een korf, benevens een lantaern, die aan de **stam van** een boom hangt, in de trant van G. Douw, geschildert op paneel, hoog 22, breed 16 duim.” Koper was Delfos voor de prijs van *f* 2 1.

Van Lucas van Leyden vermeldt de catalogus geen portret van Erasmus, wél „het pourtrait van den meester zelve, halverlyf, houdende een rol **pa-**

C A T A L O G U S
 VAN EEN KAPITAAL EN ZEER MAGNIFIQUE
I N B O E K.
 BESTAANDE IN
JUWEELEN EN PAARLEN.

Een groote Party zeer modieus gemaakt **GOUD** en
ZILVER W E R K, waar onder uitmunten een
 Verzameling van ongemeen fraay
 Zilver **DRAADWERK.**

Een fraaye Party konstige en plaifante **SCHILDERYEN**
 van vooruaame en beroemde **Meesters.**

Nevens eene overheerlyke gehouwe **WITTE · MAR-**
MERE GROEP op zyn gesneede Pedestalle Voet,
BEELDWERK en andere **RARITEITEN.**

Als mede een menigte konstig gedrilde en gesneede
GLAZEN EN BOCAALEN.

Voorz. eenige zeer fraaye exquisite Oude Blaauwe
JAPANESE PORCELEYNEN.

Mitsgaders een groote Quantiteit curieuse supra fyne
LINNENS EN LYWAATEN.

Alles nagelaaten door wylen den Heere
MR. A. LE BRETON VAN DOESWERFF.

Welke nevens diverse zoo Meubilaire als andere Goederen
 verkogt zullen worden ten zynen Sterfhuyze op het
Steenfchuur, tusschen de St. Jacobs- en Koepoorts-
 gragten binnen Leyden, op Maandag den
 31. July 1775. en volgende dagen.

T E L E D E N,
 By **HENDRIK KOSTER** op de **Vischmarkt.**
 Alwaar de Catalogus te bekomen is, mits betaalende
 drie Stuivers voor den Armen.

pier in de hand, waarop gemerkt staat 38, zeer uitvoerig en fraay op **paneel** geschildert, hoog 18, breed 16 duim." Delfos kocht dit stuk voor *f* 8:15; een ander paneel van Lucas van Leyden, hoog 17 en breed 12¹/₂ duim, „een dito manspourtrait van **vooren** te zien" werd voor *f* 5:5 het eigendom van dezelfde liefhebber.

Mr. Alexander le Breton van Doeswerff is de laatste drager van die familienaam geweest. Zijn testament doet hem kennen als een weldadig, ruimenkend man met vrienden in verschillende kringen. Zijn nalatenschap was die van een aanzienlijk en kunstlievend burger. Hij behoorde tot de vele thans vergeten inwoners van het 18e-eeuwse Leiden, die onopvallend hun weg gingen en toch het karakter van de samenleving in hun stad mede hebben bepaald.

A A N T E K E N I N G E N

1. Deze brief maakt deel **uit van** de verzameling Van Winter in **het** familiearchief Six **te** Amsterdam.

2. Het Huis Ter **Chijs** — ook wel **Berendrecht** genaamd — stond aan de Delftse Vliet onder Zoeterwoude in de nabijheid **van** het Huis Cronesteyn.

Over Ter **Chijs** (gesloopt in 1815) is een en ander te vinden in Van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek, 11 224 i.v. Beerendrecht; Leids **Jaarb.** 1915, 55 en S. J. Fockema **Andraea**. J. G. N. Renaud en E. Pelinck. Kastelen, ridderhofsteden en **buitenplaatsen** in **Rijnland**, [Leiden] 1952. In het laatste **leze** men op pag. 69 Jacob Doorn i.p.v. Jan Doorn.

3. GA Leiden, poortboek J folio 81v, 23 augustus 1741.

4. GA Leiden, Recht. **arch.** inv. nr. 210 deel 28 folio 181.

5. GA Leiden, Recht. **arch.** inv. nr. 67 deel 8 **O** folio 56. 12 september 1744.

6. Alg. Rijksarchief Den Haag, **Transportregisters** van **Zoeterwoude** deel 50 acte 117, 23 juli 1763.

Mr. Nicolaas van de Velde Dzn. had het Huis Ter **Chijs** met 20 morgen bijbehorende landerijen in 1752 voor *f* 7260 gekocht uit de nalatenschap van mr. Willem Adriaan van der Goes te Leiden: ARA Den **Haag**, **Transportregisters** van Zoeterwoude deel 48. inseraat achter folio 261, 24 februari 1752.

7. ARA Den **Haag**, Transportregisters van Zoeterwoude deel 53 folio 45.4 december 1773. Andere aankopen **in** deel 47 folio 85a, 9 augustus 1741; deel 50 acte' 268, 25 oktober 1766; deel 52 folio 42, 5 januari 1771.

8. GA Leiden, Not. **arch.** inv. nr. 1756 folio 194, 21 april 1736; not. G. Wolff; zegel *f* 12.

9. GA Leiden, Not. **arch.** inv. nr. 1759 folio 475, 25 juli 1739; not. G. Wolff.

10. GA Leiden, Not. **arch.** inv. nr. 2210, acte 27, 10 maart 1775; not. Josué l'Ange; zegel *f* 24.

11. Bijleveld noemt abusievehik als datum 15 februari.

12. GA Leiden, Recht. **arch.** inv. nr. 213 deel 6, 17 maart 1775.

13. GA Leiden, Not. **arch.** inv. nr. 2210, acte 133, 30 juli 1775.

14. GA Leiden, Not. **arch.** inv. nr. 2211, acte 248, 16 december 1775; not. Josué l'Ange. De overdracht op 18 mei 1776: GA Leiden, Recht. **arch.** inv. nr. 67, deel 10 D folio 234.

15. GA Amsterdam, Reg. van Quyttscheldingen 6 W folio 69.

GA Amsterdam, Reg. v/d Coll. Succ. 43 folio 262; hierin zijn o.a. de huurders en de huurprijzen vermeld.

16. Fr. Lugt, Répertoire des **catalogues de ventes publiques** etc., nr. 2435.

ILLUSTRATIE

Afb. *19*. Jan Steen: De Emmaïisgangers.

Eigendom geweest van Alexander le Breton van Doeswerff.

Nu eigendom van Rijksmuseum Amsterdam. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

LIJNCLICHÉ

Titelpagina van de veilingcatalogus van Alexander le Breton van Doeswerffs boeken- en kunstverzameling.

(Orig. in Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag)

HET HUIS PAPENGRACHT 8, ZIJN EIGENAREN EN BEWONERS

door

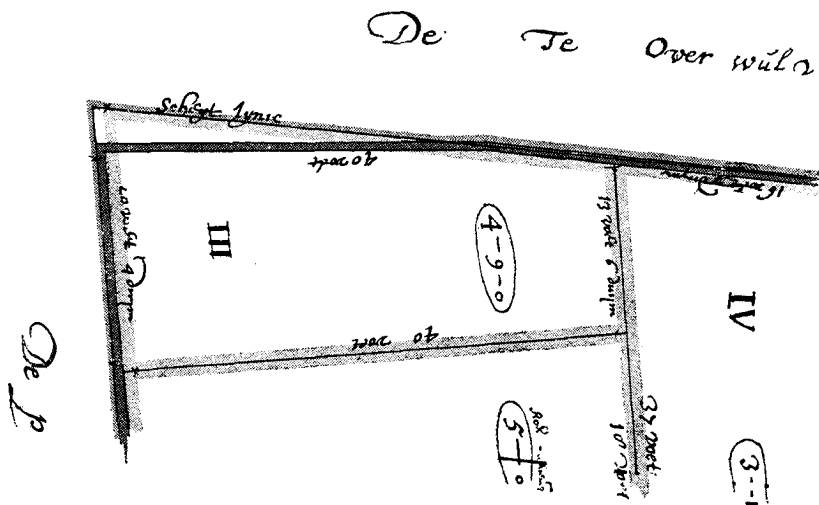
Mr. W. DOWNER

Een alinea in het artikel Leidse Monumenten door de heer C. J. Bardet in het Jaarboekje van verleden jaar, pag. 158, waarin wordt medegedeeld, dat dit huis op de zuidoostelijke hoek van de Langebrug wordt gerestaureerd door architect H. Kroneman, had met illustratie nr. 50 mijn belangstelling gewekt en werd na de voltooiing der restauratie de aanleiding tot een onderzoek naar de geschiedenis van het huis. Hiertoe werd uitsluitend gebruik gemaakt van bronnen, die ten Gemeente-archieve van Leiden berusten.¹ Het resultaat valt wat tegen, niet zozeer omdat die geschiedenis pas in de tweede helft der 17e eeuw begint, maar veel meer omdat over de eigenaren en bewoners zo weinig valt te zeggen dat vermeldenswaard is. Op een enkele uitzondering na waren het allen gewone burgers, van wie niemand, voor zover mij bekend, een prominente rol in de geschiedenis van onze stad heeft gespeeld. De lezer oordele zelf.

De grond van het huis maakte vóór 1668 deel uit van die van het op één na oudste Leidse hofje, het Sionshofje, in 1480 gesticht door het echtpaar Hugo van Zwieten en Luytgairt Claysdr. van Boschuyzen en gelegen aan de Papengracht ter plaatse van de huidige nummers 8 — 14, langs de Langebrug en in de Schoolsteeg tot aan het Klein Sionshof. Sinds ca. 1641 werd het aan de Papengracht begrensd door het toen gebouwde Broeckhovenhofje. Het Sionshofje omvatte 12 huisjes voor mannen, en voor zover deze gehuwd waren, uiteraard met hun vrouwen. Maar bij overlijden van de man mocht de weduwe er niet blijven wonen. Deze bepaling was voor Emerentia Banning, weduwe van mr. Jacob van Broeckhoven, in 1641 aanleiding tot de stichting van een hofje, dat in de eerste plaats bestemd was voor de uit Sion uitgestoten weduwen. Het omvatte 4 huisjes en werd gebouwd aan de Schoolsteeg, ten noorden grenzend aan het Sionshof, waarvan het a.h.w. een complement was, vandaar de naam Klein Sionshof.

In de loop van bijna twee eeuwen is het Sionshof steeds meer in verval geraakt. Daarom werd een nieuw hofje gebouwd in de St. Josephsteeg, die weldra Sionsteeg werd genoemd. Het oude werd in 1667 verlaten en spoedig daarop gesloopt, met uitzondering van het aan de Papengracht tegen het

Broeckhovenhofje gelegen huis (thans nr. 14), dat nog in het midden der 19e eeuw op naam van de regenten van Sion stond.² Het terrein werd nu opgemeten door de bekende landmeter Johannes Dou(w), de oude, in kaart gebracht en in percelen verdeeld. Onze belangstelling gaat thans uit naar perceel nr. III van de nog aanwezige door Douw op 28 december 1667 gedaateerde en gesigeneerde plattegrond (zie lijncliché).³

De burgemeesters brachten ten overstaan van twee schepenen alle 7 percelen, 3 aan de Papengracht en 4 aan de Langebrug, op 2 januari 1668 in veiling. Nr. 3, groot 4 roeden en 9 riemvoeten, dus $4\frac{3}{4}$ vierkante Rijnlandse roede, dus 67,4 ma, werd verkocht, belast met een grondrente van 7 gulden 10 stuiver per jaar ten gunste van de stad, aan Pieter Emmerick of Heemrich voor f 850. De erven zouden te aanvaarden zijn op 1 juli 1668.⁴ Het transport liet nog enige tijd op zich wachten. Intussen kocht de koper de grondrente af voor f 150, welk bedrag nu bij de koopsom werd gevoegd, zoals blijkt uit de transportakte van 1 februari 1669, waarbij de burgemeesters, drie van de vier, als verkopers optraden.⁵

De nieuwe eigenaar, Pieter Ernmerick, van beroep „timmerman”, wat we mogen vertalen met aannemer, was, geboren in Dixmuyden, 1 maart 1649 poorter van Leiden geworden.⁶ In de marge van de akte staat vermeld: bij de waarheyt; in plaats van de eed heeft hij dus de belofte afgelegd. Het hieruit geputte vermoeden dat hij doopsgezind was, werd bevestigd door de inschrijving in een lidmatenboek.⁷ Hij is driemaal getrouwd geweest, nl. in 1649, 1650 en 1666, telkens voor schepenen zoals te verwachten was. In 1666

woonde hij aan de Nieuwe Rijn, bij zijn overlijden in 1676 in de **Haarlemmer**-straat.⁸ Het lege erf heeft hij kennelijk gekocht om het te bebouwen, hetgeen hij met grote voortvarendheid heeft gedaan; want reeds in de zomer van 1669 verkocht hij het nieuwe huis voor *f* 3100, *f* 600 contant en *f* 2500 met hypotheek, aan Harman Egbertsz. van **Schieren**.⁹

Deze, eveneens timmerman, die indien het huis toen nog niet geheel afgebouwd mocht zijn, het werk wel voltooid zal hebben, was als jongman van Schieren, in het poorterboek in 1658 vermeld als van Friesland, 30 april 1657 in ondertrouw gegaan met Maria Arentsdr. Tou wonende te Delft.¹⁰ In de jaren 1659, 1661 en 1664 zijn geboren en hervormd gedoopt de kinderen **Bart**-hout, Egbert en de tweelingen **Arent** en Catharina. **Arent** en Egbert zijn in het huis overleden in 1675 resp. 1688. Harman moet intussen van beroep zijn veranderd, want in 1674 vinden we hem in het huis vermeld als exploitant van een **commenijwinkel**.¹¹ Wanneer hij is overleden (na 1686), is niet bekend, in ieder geval vóór 15 november 1708 toen zijn weduwe werd begraven. Hun kinderen, Barthout, lintwerker, in 1686 getrouwd met Maartje van Keulen, en Catharina, tweemaal getrouwd met een vleeshouwer, in 1691 met **Samuel** Wecksteen en in 1698 met Abraham Niconiam, verkochten het huis voor het bedrag der daarop rustende hypotheek, groot *f* 1450, waarna het transport volgde op 24 januari 1709.¹²

De koper, Adrianus Verdonk, was te Heusden geboren, koetsier geworden en in 1700 getrouwd met Anna Broekhoven, jonge dochter van **Doesburg**.¹³ Na de koop nam hij zijn intrek in het huis en ging de winkel drijven, hetgeen hij 56 jaar heeft volgehouden. Van hun acht kinderen, geboren en hervormd gedoopt in de jaren 1701-1717, overleden er drie jong. De overigen waren: Adrianus, Catharina, Jacobus, Francisca en Quintinus.

Adrianus en Jacobus, geboren 1701 resp. 1705, werden beiden op reeds 12-jarige leeftijd in de leer gedaan bij een chirurgijn. In 1724 resp. 1727 deden zij, beiden na een leertijd van tien jaar bij diverse meesters, hun examen, waardoor zij als vrij meester werden toegelaten. De examenvragen, voor iedere candidaat afzonderlijk gedrukt, zijn nog aanwezig.¹⁴ Daarna verlieten zij het ouderlijk huis metterwoon. Adrianus trouwde in 1726 met een chirurgijnsdochter en Jacobus in 1731 met een dochter van een droogscheerder. In zijn latere levensjaren raakte Jacobus lichamelijk of geestelijk invalide, waarom hij in 1751 als commensaal werd opgenomen in het **Caecilia** Gasthuis, waar hij in 1761 overleed.¹⁶ Zijn vader had zich tegenover de regenten van het Huiszittenhuis verbonden hem levenslang te onderhouden.

Francisca Verdonk, geboren in 1707, trouwde toen zij 43 jaar oud was met de 18 jaar jongere glazemaker Frans de Groot, die katholiek was gedoopt.¹⁷ Dit huwelijk was of bleef niet gelukkig; want in of vóór 1764 heeft de man, na ten behoeve van zijn vrouw ten overstaan van een notaris een volmacht te hebben gemaakt om zonder zijn bijstand rechtshandelingen te verrichten, haar **verlaten**.¹⁸ Omstreeks 1765 is zij naar haar ouderlijk huis teruggekeerd,

waar zij 28 oktober 1783, elf dagen na haar zuster Catharina, is overleden.¹⁹

Hun vader Adrianus Verdonk de oude, maakte vier weken na het overlijden van zijn vrouw op 20 juni 1758 zijn testament.²⁰ Hierbij vermaakte hij aan zijn ongetrouwde dochter Catharina de volgende legaten: „een best bed met zijn toebehooren . . , veertien stuks Delfs aardewerks schootels, staande zoo voor de schoorsteen als bedsteede in zijn comparants binnekamer mitsgaders bovendien een somma van tweehondert guldens . . .”. Voorts mocht zij het huis op de Papengracht hebben voor *f* 1000, en „de olybak, olytonnen met alle de maaten, meelbak en maaten, winkel en planken met alle de doosen, blicken, stelling, zoutbak, schaaalen, balancen en gewigten, item twee vizels voor de somma van veertig guldens sonder meer”. Tenslotte mocht zij de winkelvoorraden overnemen tegen de waarde volgens taxatie door twee neutrale deskundigen. M.a.w. zij werd in de gelegenheid gesteld de winkelnering voort te zetten. Zou zij echter zijn vooroverleden of niet het huis maar wel de winkelinboedel en voorraden willen hebben, dan zou haar broer Quintinus, ook kruidenier, het huis kunnen aanvaarden voor *f* 1200. Binnen zes weken na 's vaders overlijden moesten Catharina en eventueel Quintinus hun wil te kennen geven. Voor het overige moest de boedel in vijven gedeeld worden. Nadat Adrianus Verdonk 25 mei 1765 was overleden, verklaarde Catharina het te haren gunste bepaalde te aanvaarden.²¹ Na aftrek van de legaten waren de voornaamste bestanddelen van de nalatenschap:

huis op de Papengracht, gerekend voor *j* 1000;

huis op het Rapenburg naast de noordelijke hoek van de Houtstraat, dat later met andere huizen plaats maakte voor het Museum van Natuurlijke Historie, thans dat van Oudheden; dit huis bleef voorlopig onverdeeld, doch werd het volgend jaar verkocht voor *f* 512;

winkelvoorraden	<i>j</i> 180 : 1 : 8
inboedel van de winkel, in het testament vermeld	40
overige inboedel van het huis	578 : 18
ongemunt goud en zilver	212 : 18
contant geld	1848 : 19

Dit laatste opvallend hoge bedrag was als volgt gespecificeerd:

38 ridders à <i>f</i> 14	<i>j</i> 532
8 halve ridders à <i>f</i> 7	56
46 ducaten à <i>j</i> 5 : 5	241 : 10
guldens, daalders en drieguldenstukken	750 : 10
24 stukken van <i>j</i> 1 : 8	33 : 12
209 worp sesthalven à <i>f</i> 1 : 2	229 : 18
1 Zeeuwse rijksdaalder	2 : 12
2 dertiend'halven à <i>j</i> - : 12 : 8	1: 5
2 schellingen à <i>j</i> : 6	- : 12
3 scheepjesschellingen à <i>j</i> - : 6	- : 18
1 dubbeltje	- : 2

Merkwaardig is o.a. het grote aantal worpzesthalven. Het kopergeld is kennelijk niet geteld. Van de vorderingen zij tenslotte nog vermeld die op Antonius Johannes Rijgerbos wegens een jaar kamerhuur (met pension?) ingegaan 15 september 1764.²² Deze huurder, geboren in Den Haag, was 7 augustus tevoren honoris causa aan de universiteit ingeschreven als student in de rechten. Hij promoveerde 29 mei 1767.²³

Catharina Verdonk, geboren in 1703, dreef voortaan de winkel en bleef in het huis wonen tot haar overlijden op 17 oktober 1783. Zoals boven opgemerkt, woonde zij er met haar zuster **Francisca**, die haar 28 oktober in de dood volgde. Het huis had zij bij testament vermaakt aan haar broer **Quintinus**.²⁴ Hij was 3 oktober 1712 in de Pieterskerk gedoopt. In of vóór 1739 is hij buiten Leiden getrouwd met Johanna van Dorp, waarna hij in de jaren 1740-'45 vier dochters hervormd liet dopen, van wie de oudste jong overleed. Quintinus kocht in 1744 het huis Kloksteeg 4, waarin hij ging wonen en een kruidenierswinkel dreef.²⁵ In 1749 had hij, evenals zijn vader, een student in de kost.²⁶ De samenstelling van het gezin bleef ongewijzigd, totdat in november 1783 de twee dochters Cornelia en Anna, geboren in 1741 resp. '42, kort na het overlijden van hun tantes Catharina en **Francisca** hun intrek namen in het voorvaderlijk huis op de Papengracht 19. Vader Quintinus volgde met vrouw en jongste dochter Maria op 1 mei 1786,²⁷ na op 4 maart van dat jaar het huis in de Kloksteeg van de hand te hebben gedaan.²⁵ Daardoor was het gezin weer verenigd. Quintinus overleed in 1795 en werd 20 november te Leiderdorp begraven. Zijn weduwe verkocht het huis voor f 1175 aan Johanna Elisabeth Kesler en droeg 20 februari 1796 de eigendom over,²⁸ waarna zij 14 april met haar drie dochters naar een huis op de Oude Vest vertrok.²⁹ Daar is zij overleden en 27 maart 1797 te Leiderdorp begraven. Haar dochters verhuisden 1 mei 1801 naar Papengracht 17,³⁰ waar zij resp. in 1809, 1801 en 1813 zijn overleden. Zij zijn allen te Leiderdorp begraven.

De nieuwe eigenares was ca. 1751 te **Hanau** geboren en 3 mei 1789 met Johan Andreas **Beyer**, uit Dierdorf, kamerdienaar, getrouwd,³¹ die reeds in december 1791 overleed. Uit dit huwelijk was in 1790 een dochter geboren, Maria Wilhelmina. Op 1 mei 1796 namen zij hun intrek in het huis; de moeder van **Beyer** kwam bij haar schoondochter **inwonen**.¹⁹ Nog in datzelfde jaar wordt als bijwoner vermeld „een Fransch **Heer**”.³² De situatie verandert spoedig weer, als Johanna Elisabeth Kesler 29 juli 1797 hertrouwt met Jacob Overvest, houtvamer, weduwnaar, geboren te Delft 8 september 1741, en dan bij hem op de Lange Mare haar intrek neemt.³³ Op het einde van hun leven woonden zij in het Jan de Laterhofje op de Tweede Binnenvestgracht, waar zij beiden in 1812 zijn overleden.

Van augustus 1797 tot mei 1799 wordt het huis op de Papengracht bewoond door Alexander Sleebe en zijn vrouw.³² Hij was ca. 1768 te Tuststrop in het Munsterse geboren; hij was katholiek, en tuinmansknecht toen hij 5 augustus 1797 trouwde met Johanna Steenbakker, die was geboren te Lith in

de Meierij van Den Bosch.³⁴ Na anderhalf jaar vertrok het gezin naar Groen-
oord aan de Haarlemmerweg.³⁵

Daarna kwam er blijkens het bevolkingsregister van 1796-1804 J. of 1. Milekan met vrouw en 4 kinderen wonen. Hiervoor komen twee personen in aanmerking: 1° Isaac Milekan, geboren te Leiden 1764, broodbakker, in 1787 getrouwd met Hester Monteba, eveneens te Leiden geboren 1763; of 2° zijn achterneef Jan of Johannes Milekan, dekenwerker, in 1786 getrouwd met Jacoba Kanbier, beide in 1766 hier ter stede geboren. Sinds de tweede helft van 1799 hadden beide echtparen vier kinderen. Alle genoemde personen waren hervormd.³⁶

Sinds mei 1800 woonde er als onderhuurder mr. Anthony Diederik van den Santheuvel, geboren in Den Haag 7 april 1747,³⁷ die te Leiden van 1768 tot 1772 rechten had gestudeerd, in 1772 poorter was geworden.³⁸ Hij was sedert 1775 een der acht kapiteins der schutterij, sinds 1783 kolonel. Als zodanig was hij commandant van een in september van dat jaar opgericht gematigd patriots vrijkorps, uit de schutterij voortgekomen. Hij beëindigde deze functies bij zijn verkiezing tot veertigraad op 3 december 1785. Doch reeds in februari 1788 werd hij afgezet, toen de macht geheel in handen van de Oranjepartij kwam.³⁹ Bij de omwenteling van 1795 kwam Van den Santheuvel weer naar voren. Van het begin af, 19 januari, had hij zitting in de provisionele raad en later in de municipaliteit tot in 1798. Ook van het begin af was hij lid van het Comité van Civiele en Criminele Justitie, en wel tot 1803. Als gedeputeerde hieruit had hij van 1801 af zitting in de academische vierschaar. Van februari 1796 tot december 1803 was hij hoogheemraad van Rijnland wegens de stad Leiden.⁴⁰ Nog in 1829 woonde hij, ongehuwd gebleven, te Leiden, doch reeds lang niet meer op de Papengracht.

In 1804 verkocht Jacob Overvest namens zijn vrouw het huis voor f 1200 aan Johan Gerard Schu(e)man te Amsterdam, waarna het transport op 27 november volgde. Vermoedelijk was de prijs toen te hoog geweest; want toen de koper het huis enkele maanden later weer van de hand deed, kreeg hij er slechts f 625 voor. De koper was Pieter Springer, die het 30 april 1805 getransporteerd kreeg.⁴¹ Wellicht heeft hij het overgrote deel van de koopprijs uit geleend geld voldaan; want op 9 juli van dat jaar gaf hij hypotheek op zijn huis voor een schuld uit geldleen van f 600, rentende 5% 's jaars.²⁴

Pieter Springer was te Leiden geboren en 4 maart 1762 in de Hooglandse Kerk gedoopt als zoon van Isaac Springer, warmoesier, en Susanna Gijzenij.⁴² Hij koos het beroep van zijn vader en trad 4 mei 1788 in het huwelijk met Elisabeth van der Maas, alhier gedoopt 14 november 1762, wier vader lakenwerker was.⁴³ In de jaren 1789-1805 sproten uit het huwelijk tien kinderen, van wie ten minste vier jong overleden. Blijkens het volkstellingsregister van 1829 was toen nog één kind thuis: Jannetje, geboren 1 november 1803; zij was naaister.⁴⁴ Van 1816 af of vroeger waren er een of twee studenten in huis, waaronder in het tijdvak 1816-1839 vijf met de naam Erme-

rins, allen uit Zierikzee. Van de overige studenten zij nog vermeld de medicus Leonardus Johannes de Marree, ca. 1810 geboren te Middelburg, die er van 1829 tot 1836 heeft gewoond.⁴⁵ Jannetje Springer ging 17 juni 1831 in ondertrouw met Jan Lens, vermeld als huisbediende, oppasser, te Leiden geboren 1 april 1808, zoon van Jan Lens, kleermaker, en Geertruy Scheekerman. Lens nam zijn intrek bij zijn schoonouders. Springer overleed in het huis op 17 maart 1834, nalatende zijn vrouw en vier kinderen. Daarnaast zijn schoonzoon Jan Lens als hoofdbewoner vermeld, tot 1845.⁴⁵ Springers weduwe is vóór of in 1839 op het Pieterskerkhof gaan wonen.⁴⁶ Het echtpaar Lens kreeg in de jaren 1831-1844 ten minste vijf kinderen. Vermoedelijk in laatstvermeld jaar verhuisde het gezin naar de Vliet.⁴⁷

Het huis op de Papengracht werd nu bewoond door B. J. Henschelius, spoorwegbeambte, geboren ca. 1798, diens vrouw M. A. L. de Sonnaville, geboren ca. 1802, en hun kinderen, die in 1849 17, 16 en 11 jaar oud waren.⁴⁶ Het gezin vertrok weer vóór of in 1852. In dit jaar werd het opgevolgd door dat van Christophilus Terlaag (of ter Laag), arts, geboren te Wildervank 2 februari 1819, zijn vrouw Francina Hendrika Wijnstroom, geboren te Leiden 30 augustus 1816, beiden luthers. Zij waren, beiden wonende hier ter stede, op 14 april 1852 in ondertrouw gegaan. De bruidegom was een zoon van ds. Jacobus Johannes ter Laag, destijds luthers predikant in Den Bosch; de vader van de bruid was de fabrikteur Frederik Wijnstroom. Het echtpaar kreeg in de jaren 1853-1858 vier kinderen van wie een na een jaar overleed. Voorts omvatte het gezin twee inwonende dienstboden en sinds juni 1857 de ongehuwde Maria Jacoba Wijnstroom, geboren in 1823, misschien een zuster van mevrouw.⁴⁹

Dit gezin vertrok 6 mei 1868 naar de Hogewoerd, waarna het huis zeven maanden leeg kwam te staan.⁵⁰ Toen kwamen de commissionair Carel Frederik Hazenberg, hier geboren in 1819, zijn vrouw, en vijf kinderen die waren geboren tussen 1854 en 1863. Doch reeds 2 augustus 1870 werd dit gezin afgeschreven naar Waddinxveen. Na weer vijf maanden onbewoond te zijn geweest werd het huis betrokken door de uit Den Haag gekomen kurkennijder Karel Andries de Gruyter met zijn vrouw en twee kleine kinderen. Zij vertrokken in juni 1874 naar Antwerpen.⁵¹ De volgende hoofdbewoonster was de weduwe Adriana Hermina Coerman-van Schaik van Exter, geboren in 1819. Ná haar kinderen wordt sinds juni 1876 vermeld Anna Maria Coerman, geboren in 1790, die 2 december 1877 in het huis overleed.

Van 1869 tot 1880 wordt een zestiental bijwoners vermeld, die allen slechts korte tijd zijn gebleven. Behalve studenten vinden wij hieronder: gepensioneerde sergeant, rijksveldwachter, machinist, kamerbehangen, kantoorbediende.

Over de volgende tien jaren zijn geen gegevens bekend geworden. Daarna verschijnen de adresboeken die o.a. opgaven per straat bevatten. Hieruit blijken de namen van de volgende bewoners: 1890-1900 P. van der Worm

Jr., kantoorbediende; 1903 G. J. van Mourik, verzekeringsagent; 1908-1922/24 G. J. B. Bontje, boekhouder; 1924/26-1954 P. van Biemen, behanger-stoffeerder.

Intussen is er over de éigenaren na Pieter Springer niet meer gesproken. Deze naam staat nog tot en met 1843 als die van de eigenaar **vermeld**.⁵² Maar Springer was toen al negen jaar tevoren overleden. Misschien heeft men verzuimd het huis op de naam van de erfgenaam over te schrijven. In de jaren 1844 en 1845 vinden we Cornelis van Hoogeveen als eigenaar en van 1546 af tot 1854 of later Hendrik Johannes van Staveren, apotheker op de Breestraat.

Thans is het huis eigendom van de Leidse Stichting Studentenhuisvesting. Dank zij de recente restauratie (afb. 20) door architect H. Kroneman is veel van de oorspronkelijk **17e-eeuwse** gedaante hersteld.

A A N T E K E N I N G E N

1. De medegedeelde data van doop, ondertrouw, **trouwen**, overlijden, begraven en inschrijving als student te Leiden zijn ontleend aan de doop-, ondertrouw-, trouw-, overlijdens- en **begraafboeken**, het impostregister op het begraven en het album studiosorum, **uitg.** 1875.
2. Inv. der **arch.** der hofjes, Sionshofje, inleiding, Meij. F. A. le Poole in L. Jb. 1942, 90-91. Kohier v.h. lantaarn- en brandspuitengeld 1814-1854.
3. **Prentverz.** nr. 886; alleen de westelijke helft is gereproduceerd.
4. Verhuring- en verkopingboek D, fol. 170 vo.
5. **Waarboek** (= transportregister van onroerende goederen) 4 Y, fol. 53.
6. Poorterboek G, fol. 88.
7. **Arch.** der Doopsgez. Gem., inv. nr. 36, fol. 12 vo.
8. Schepentrouwboek D, fol. 39 en 66, en E, fol. 109.
9. **Waarboek** 5 E, fol. 29. Wanneer het transport heeft plaats gehad, is niet met zekerheid te zeggen. De datum van de transportakte is kennelijk fout, **n.l.** 16 januari 1669. Toen had **Emmerick** de eigendom nog niet eens verworven. De datum van de eerste termijn van lossing van de hypotheek, 1 mei 1670, en plaats van de akte in het register doen vermoeden, dat bedoeld is 16 juni of juli 1669.
10. Poorterboek G, fol. 183 vo. Kerkelijk ondertrouwboek Q, fol. 38.
11. Kohier v.h. familiegeld 1674, fol. 25 vo.
12. Kerkelijk ondertrouwboek **Z**, fol. 12 vo.; AA, fol. 60; BB, fol. 271 vo. **Waarboek** 6 Q, fol. 295.
13. Kerkelijk ondertrouwboek CC, fol. 143.
14. **Arch.** der gilden, inv. nr. 350, „'t boeck van de Mr. chirurgijns”, fol. 20; inv. nr. 351, „'t boeck van knegten en leerlingen”, fol. 76 en 91; inv. nr. 352, lijsten van theses, als **examenvragen** gesteld door het **Collegium Chirurgicum**.
15. Kerkelijk ondertrouwboek KK, fol. 102 vo.; BB, fol. 268 vo.; AA, fol. 137. Doopboek **Marekerk** 26-5-1709. Weeskamerarch., reg. van seclusiën V, fol. 227 vo.
16. **Arch.** der gasthuizen, inv. nr. 38, bestedelingboek van commensalen 23-9-1751.
17. Kerkelijk ondertrouwboek PP, fol. 264 vo. Doopboek R.K. kerk Kuipersteeg 18-4-1726.
18. Gerechtsdagboek 4 K, fol. 218.
19. Bevolkingsreg. 1762-1796, **gebuure** „'t Nieuwe Rijk van Zon”, **seccr.-arch.** 1575-1851, inv. nr. 1694, nr. 9.
20. Voor not. Jacobus van Stipriaan; not. **arch.**, inv. nr. 2272, akte nr. 50.

21. Zelfde notaris, inv. nr. 2279, akte nr. 78, 1-7-1765.
22. Idem: inventaris, akte nr. 77 d.d. 1 juli; rekening, akte nr. 79, en scheiding en deling, akte nr. 80, beide van 8 juli 1765.
23. Bronnen t.d. geschied. der Leidsche Univ., VI, 77.
24. **Bonboek** (= percelsgewijze legger) Over 't Hoff, fol. 424 c.
25. Idem, fol. 484 vo.
26. „**Kohier** van de taxatie” 1749, Over 't Hoff, nr. 268 resp. 148.
27. Bevolkingsreg. 1762-1796, inv. nr. 1693, fol. 28.
28. **Waarboek** 11 D, fol. 21.
29. Bevolkingsreg. 1762-1796, inv. nr. 1792, nr. 52.
30. Bevolkingsreg. 1796-1804, **gebuurte** 88, nr. 13.
31. Kerkelijk ondertrouwboek **XX**, fol. 215, en trouwboek Pieterskerk op dezelfde datum.
32. Bevolkingsreg. 1796-1804, **gebuurte** 10, nr. 21.
33. Trouwboek A, fol. 171 vo. Kerkelijk ondertrouwboek VV, fol. 264.
- Liste** civique de la commune de **Leide** 18 11, nr. 5 55 6.
34. Trouwboek A, fol. 172.
35. Trouwboek **B**, fol. 139.
36. Doopboeken Pieterskerk 18-7-1764, 14-9-1763, 30-4-1766 en Hooglandse Kerk 31-8-1766. Kerkelijk ondertrouwboek **XX**, fol. 125 en 103 vo.
37. **Liste** civique de la commune de **Leide** 1811. nr. 5437.
38. **Am** stud., 17-5-1768. Bronnen t.d. geschied. der Leidsche Univ., VI, 88. **Poorter**-boek J, fol. 181.
39. Bibl. nrs. 15099 en 15101, lijsten van stedelijke functionarissen tot 1795. P. **J. Blok**, Eene Hollandsche stad onder De Republiek, pag. 348, 350, 355, 357, 363, 378, 387.
40. Zgn. Herenboekjes 1795-1804. Bronnen t.d. geschied. der Leidsche Univ., VII, 167.
41. **Waarboek** 110, fol. 110 resp. 215.
42. Kerkelijk ondertrouwboek PP, fol. 183.
43. Kerkelijk ondertrouwboek **XX**, fol. 165 vo., en trouwboek Pieterskerk. Kerkelijk ondertrouwboek RR. fol. 234 vo.
44. Volkstellingsreg. 1829, wijk 4, nr. 566.
Studentenalmanakken.
46. Volkstellingsreg. 1839, wijk 4, nr. 729.
47. Volkstellingsreg. 1839, wijk 4, nr. 566, en 1846, wijk 1, nr. 528.
48. Volkstelinesreg. 1849, wijk 4, nr. 566.
49. **Bevolkingsreg.** 1854-1861, buurt 11, fol. 28.
50. Bevolkingsreg. 1861-1871, buurt 11, fol. 37.
51. Bevolkingsreg. 1871-1881, buurt 11, fol. 42.
52. Kohier v.h. lantaarn- en brandspuitengeld 1814-1854, wijk 4, nr. 566.

ILLUSTRATIE

Afb. 20. Huis Papengracht nr. 8 na de restauratie.
Foto Rijksdienst voor Monumentenzorg.

LINCLICHE

Plattegrond van het huis. Tekening 17e eeuw. Detail.
Gem. arch. Leiden, prentverz. nr. 886.

LEIDEN ALS IDEALE UNIVERSITEITSSTAD

door

Dr.P.A.M.GEURTS O.F.M.

Het is algemeen bekend, dat de uitverkiezing van Leiden tot universiteitsstad onlosmakelijk verbonden is met het heldhaftig gedrag der inwoners tijdens het beleg. Er was concurrentie geweest. Gouda had zijn kandidatuur gesteld. Ook Middelburg was genoemd. Leiden had echter het pleit gewonnen.

Minder bekend is, dat reeds vóór 1574 de stichting van een universiteit in de Noordelijke Nederlanden ter sprake was gekomen. De pauselijke nuntius Commendone, die in 1561 een dienstreis door Duitsland maakte, deed daarbij ook de Nederlanden aan. Hij schreef naar Rome, dat het aanbeveling verdiende te Deventer een universiteit op te richten, om daardoor de academische studie dichter bij huis mogelijk te maken en aldus te voorkomen, dat Nederlandse studenten in het buitenland met dwalingen werden besmet.' Op de provinciale synode van Holland en Zeeland te Dordrecht van 15 tot 28 juni 1574 kwam uit de classis van Walcheren het voorstel, Oranje te verzoeken een universiteit te stichten.² Er werd geen stad met name genoemd. Maar het is niet onwaarschijnlijk, dat de kandidatuur van Middelburg, een half jaar later, terug te voeren is op dit voorstel uit Walcheren.

Dat het eind 1574 - begin 1575 met bekwame spoed tot daden kwam, moet in verband worden gebracht met de politieke situatie op dat tijdstip. Er werden pogingen in het werk gesteld om tot vredesonderhandelingen te komen. Vóór het zover was wilde Oranje gereed zijn met de stichting van een universiteit, welke dan in zijn ogen niet meer ongedaan gemaakt zou worden, hoe de uitslag ook mocht zijn. Hij is de bijeenkomst der afgevaardigden op 3 maart 1575 te Breda, ruimschoots vóór gebleven.

In enkele geschriften stammend uit de eerste decennïën na de stichting der universiteit, treft men een paar passages aan, waarin de bazuin gestoken wordt over Leiden als de ideale universiteitsstad. In de *Poëmata* van Jan van der Does uit 1575 staat een gedicht van dank aan Oranje voor de stichting der universiteit, opgedragen aan Cornelis Coninck en Gerard van Hoogeveen, die met Van der Does als curatoren waren aangewezen om de universiteit op te richten. Van der Does zet omstandig uiteen, dat de studie

aan de universiteit van Leiden verreweg de voorkeur verdient boven die te Leuven of te Douai. Werpen die van Leuven de vraag op, welke attracties van het oude Griekenland, die Leuven blijkbaar meent te bezitten, Leiden te bieden heeft, dan wijst Van der Does op het groen van de velden en weiden rond Leiden, waar het aangenaam wandelen is. Het is duidelijk, dat hier alles beter verzorgd en netter is: de wegen, de wijken, de pleinen. Leiden mag roemen op zijn stromen, de Oude en Nieuwe Rijn, de meren in zijn omgeving, de resten van de Brittenburg aan de kust. De heer van Noordwijk noemt met trots zijn plaats aan zee, in de duinen, gedurende de zomer een zonnige badplaats, waar de zuidelijke universiteitssteden niets tegenover kunnen stellen. Leiden mag zich verheugen op zijn uithoudingsvermogen en moed, op zijn verdedigingswerken.³

Verwante uitingen zijn te vinden bij Bonaventura Vulcanius (de Smed), in 1581 aangesteld tot professor in Grieks en Latijn en één maand later tot secretaris van de senaat der universiteit. In een bundel *Poëmata* uit 1588 van Adriaan Blyenburg schreef hij een opdracht, die tevens gewijd was aan zijn collega-professor Dominicus Baudius. Daarin prijst hij Leiden om zijn heldere luchten, zijn lieflijke en klare Rijn, die de stad in eilanden verdeelt. De huizen zijn er smaakvol ingericht, de straten schoon. Als van brons ligt de muur er omheen en ook een gracht, zodat men niet bang hoeft te zijn voor de Spanjaard. De wijze en vrome vroedschap is waakzaam. Het volk is bescheiden en gehoorzaam. Er bestaat geen revolutionair fanatisme. Er heerst rust. Daar zoeken vele Brabanders en Vlamingen een toevlucht wanneer ze door de oorlog van hun haardsteden worden verdreven. Zij beoefenen er talloze ambachten. Ontelbaar zijn de schepen die vanuit Leiden naar de verste uiteinden der aarde vertrekken met ladingen wol en linnen.

Dan komt de universiteit ter sprake, die door Oranje werd gesticht toen in heel Nederland de oorlog woedde: een veilige en rustige haven voor de verdreven muzen. Daar wordt de Nederlandse en buitenlandse jongelingschap gelaafd en geletterd. Na de voltooiing van hun studie kunnen zij hun vaderland en hun medeburgers terzijde staan.⁴

Van Vulcanius zijn drie redevoeringen in handschrift bewaard gebleven, die voorgedragen werden bij gelegenheid van even zoveel promoties in de periode 4 april 1591 tot 6 juli 1592. Daarin wordt Leiden de bloem van Holland genoemd, de stad die boven andere uitverkoren werd als zetel van de universiteit, en niet alleen om haar standvastigheid gedurende het beleg. Leiden is praktisch onneembaar en dus veiliger dan haar zustersteden, door haar geografische ligging en haar vestingwerken. De Rijn vloeit er rustiger dan elders; doordat hij in verschillende takken door de stad stroomt, biedt hij de Leidse burgers een bijzondere accommodatie. Zelfs midden in de winter onderscheiden de Leidse pleinen zich door hun luister. De huizen zijn in Leiden onvergelijkbaar helder. Er is een overvloed aan lieflijke parken. De lucht is er zacht en gezond. Er bestaat een rijkdom aan uitstekende levensmiddelen.

De uitzonderlijke rust in de stad – noodzakelijke voorwaarde om geconcentreerd te kunnen studeren – wordt bijzonder beklemtoond. De Leidse burgers vallen op door hun vriendelijke kalmte. De waardige stadsmagistraat onderscheidt zich door humaniteit en grote belangstelling voor de schone letteren.

Zelfs wanneer men Leiden zou vergelijken met buitenlandse universiteitssteden, zou de stad de palm wegdragen en wel door de uitzonderlijk gelukkige combinatie van goede eigenschappen. Andere steden mogen uitblinken in een bepaald punt, Leiden bezit alle goede hoedanigheden.⁵

Het zou weinig moeite kosten de lof op Leiden, gezongen door Van der Does en Vulcanius, nog verder uit te breiden. Maar zelfs de meest chauvinistische Leidenaar kan intussen op de gedachte gekomen zijn, dat hier poëtische en retorische overdrijving in het spel is.

Dat neemt echter niet weg, dat dit argument voor de vestiging van de universiteit binnen Leiden – ook al zal het bij de officiële besprekingen nauwelijks gewicht in de schaal hebben gelegd – aan de vergetelheid mag worden ontrukkt.

A A N T E K E N I N G E N

1. *Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon*, publiés sous la direction de M. Ch. Weiss, t. IV, Paris 1846, p. 412: F. de Vargas aan Filips 11, Rome 7 en 9 november 1561.

2. *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, verzameld en uitgegeven door F. L. Rutgers, 's-Gravenhage 1889, p. 213.

3. *Iani Duzae Nordovicis carmen hendecasyllabis addendum. in gratiam novae ab Aurasi-no Principe recens constitutae Lugduni Batavorum Academiae conscriptum, Ad Cornelium Regium, et Gerardum Hogbevaenium Aemilij P. Collegas, unaque secum Decreto Publico Academia eidem inaugurandae Curatores delegatos*, Lugduni Batavorum M.D. LXXV, f. P iij-Q iiij.

4. *Bonaventurae Vulcanii Ad Adrianum Blyenburgium, et Dominicum Baudium LL.DD. quum poemata sua ederent*, in: *Adriani Blyenburgii Batavi Poëmata*, Lugduni Batavorum M.D.XXC IIX, f. 13-15.

5. MS. Vulcanius 9, Leiden Universiteitsbibliotheek, f. 57-58.

HONDERD JAAR GEMEENTELIJKE H.B.S. REMBRANDT-LYCEUM

1864-1964

door

Dr. J. W.BLOM

Gaarne voldoe ik aan het verzoek van de redactie om ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de gemeentelijke H.B.S., thans **Rembrandt-lyceum**, een en ander op te halen uit de geschiedenis van de school, die, reeds spoedig nadat de door Thorbecke ontworpen wet op het middelbaar onderwijs in 1863 was aangenomen, werd opgericht. Het besluit hiertoe werd door de gemeenteraad genomen op 28 juni 1864, waarbij ook werd besloten dat het een school met een **5-jarige** cursus zou worden. Tevens werd de aan het gymnasium verbonden tweede afdeling met **4-jarige** cursus opgeheven. Op 21 juli 1864 werd dr. D. de Loos tot directeur van de school benoemd, wat hij zou blijven tot 1 mei 1900. Tegelijkertijd werden een tiental leraren benoemd, en werden hun salarissen vastgesteld. Op 27 en 28 september werden toelatings-examens afgenomen; op 4 oktober werd met 26 leerlingen, verdeeld over de 1e, 2e en 3e klas, het onderwijs begonnen in een paar lokalen van het oude gebouw van het gymnasium in de Lokhorststraat. Reeds in 1866 werd een gebouw betrokken aan de Pieterskerkgracht, dat thans nog steeds in gebruik is voor de technische school van het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix, hoewel het in een uiterst deplorabele toestand verkeert. Zeer binnenkort hoopt dit genootschap echter een nieuw gebouw te betrekken. De school aan de Pieterskerkgracht werd in het begin van deze eeuw, door het regelmatig toegenomen aantal leerlingen, te klein, zodat weer een aantal klassen moest worden gehuisvest in de Lokhorststraat. Daar de inrichting intussen ook verouderd was, werd besloten een nieuwe school te laten bouwen aan de Burggravenlaan. Het plan hiervoor werd ontworpen door de directeur van Gemeentewerken, ir. G. L. Driessen, die werd bijgestaan door de adjunct-directeur W. M. Dudok, de later alom bekend geworden **gemeente**-architect. In 1915 werd dit gebouw, dat toen ver buiten Leiden bekendheid genoot door de prachtige inrichting en de moderne outillage, in gebruik genomen. Er was op een redelijke groei gerekend, zodat tot 1962 de sedert 1915 verdubbelde schoolbevolking, zij het met veel moeite, kon worden ondergebracht. Daarna moest tijdelijk een aantal klassen worden gehuisvest

in een dependance, een voormalige lagere school aan de Rijsburgersingel, met alle nadelige gevolgen daaraan verbonden. Gelukkig duurde dit slechts twee jaar, daar bij het begin van de cursus 1964-1965 een 6 lokalen bevattend noodgebouw, dat op de voormalige binnenplaats werd opgetrokken, ter beschikking werd gesteld.

Ondanks alle zorgen die door het gemeentebestuur in de laatste jaren aan het gebouw aan de Burggravenlaan besteed zijn, waardoor het nog steeds een in vele opzichten bruikbaar schoolgebouw is, waar op prettige wijze kan worden lesgegeven, kan toch niet ontkend worden dat er op dit moment tal van zaken ontbreken, die in een moderne school algemeen aangetroffen worden. We verkeren dus weer in soortgelijke omstandigheden als 50 jaar geleden. Er bestaat, omdat de school verouderd en veel te klein geworden is, behoefte aan een op de groei berekend nieuw gebouw, voorzien van een up to date uitrusting. Het gemeentebestuur is van deze noodzaak terdege overtuigd, het heeft echter de grootste moeite een geschikt terrein te vinden. Ook wanneer dit gevonden is, zal het nog heel wat tijd en energie kosten de plannen te verwezenlijken.

De eerder genoemde groei van de school kan het best worden afgemeten aan het aantal leerlingen. Zoals gezegd werd in 1864 begonnen met 26 leerlingen; reeds in 1870 was dit aantal boven de 100 gestegen; omstreeks 1880 waren het er 150; rond 1900 was dit opgelopen tot 200; in 1920 werd de 250 gepasseerd; na 1935 de 300; sedert 1957 is in een zeer snel tempo het aantal leerlingen opgelopen van 350 tot boven de 550.

De school was aanvankelijk alleen bedoeld voor jongens, wat tot uitdrukking kwam in de oorspronkelijke naam „H.B.S. voor jongens”. Voor het toelaten van meisjes op de school was een speciale toestemming van het gemeentebestuur nodig, die overigens in de vorige eeuw niet vaak werd gevraagd, zodat het aantal meisjes tot 1900 zeer beperkt bleef. Ook in de eerste helft van deze eeuw bleef, ondanks de opheffing van de bepaling dat toestemming moest worden gevraagd (gepaard gaande met de verandering van de naam van de school in „H.B.S. met 5-jarige cursus”), het aantal meisjes slechts een fractie van het totaal. Tot 1950 was dit aantal slechts bij uitzondering even boven de 50. Sedert 1957 is het echter meer dan verdubbeld en tot boven de 130 opgelopen, een stijging die nog sterker is dan die van het aantal jongens.

De toename van de schoolbevolking bracht een vergroting van het leraarscorps mede. In 1864 10 man sterk, was het in 1925 reeds meer dan verdubbeld en omvat het thans ruim 45 docenten. Tot 1900 waren de docenten uitsluitend mannen; in de eerste helft van deze eeuw was het aantal leraressen gewoonlijk beperkt tot twee, waarvan één de lerares in de lichamelijke oefening voor de meisjes. In de laatste 10 jaar is in de samenstelling van het docentencorps in dit opzicht een aanzienlijke wijziging gekomen. Thans bevinden zich 12 leraressen onder de ruim 45 docenten.

De leiding van de school berustte aanvankelijk alleen bij de directeur, die slechts bij afwezigheid werd vervangen door een waarnemer, gewoonlijk een van de oudste leraren, die echter geen vaste aanstelling als zodanig had. Pas na de tweede wereldoorlog werd officieel de functie van onderdirecteur ingesteld en kreeg deze functionaris een vermindering van zijn normale aantal lesuren, in de vorm van diensturen. Het is merkwaardig dat de school na een 100-jarig bestaan pas zijn zesde directeur (thans rector geheten) telt. De eerste vijf hebben de school 97 jaar geleid, wat neerkomt op een gemiddelde van 19 jaar. Nu het aantal leerlingen reeds meer dan 500 bedraagt, wordt de rector (sinds 1961) bijgestaan door twee conrectoren, ieder met een aantal diensturen en een dienovereenkomstige vermindering van hun normale aantal lesuren.

De aard van het onderwijs is in de loop van de voorbije eeuw herhaaldelijk veranderd en aangevuld. In de beginperiode werd het naar Thorbecke's opvatting allereerst gegeven om de leerlingen door middel van een algemene vorming zóver te brengen, dat zij in korte tijd zouden kunnen worden opgeleid voor een maatschappelijk beroep. De taak van de H.B.S., die middelbaar onderwijs gaf, was een andere dan die van het gymnasium, waar voorbereidend hoger onderwijs werd en nog wordt gegeven met de bedoeling de leerlingen geschikt te maken voor een academische studie. De H.B.S.-er vond zijn toekomst in handel en industrie en in de niet-academische vrije beroepen. Wie toch wilde studeren aan een universiteit diende na het eindexamen van de H.B.S. een aanvullend staatsexamen af te leggen, waarbij in de klasieke talen werd geëxamineerd. In het algemeen was het slechts *een* kleine minderheid die hiertoe overging. Uit de successen, die deze kleine groep op wetenschappelijk gebied wist te behalen, bleek in de loop van de jaren dat het H.B.S.-onderwijs van een dusdanige kwaliteit was, dat toelating tot sommige takken van hoger onderwijs zonder meer verantwoord was te achten. Dit werd aanleiding tot de wet-Limburg van 1917, die studie in de faculteiten der geneeskunde en wis- en natuurkunde voor H.B.S.-eindexaminandi mogelijk maakte. Sindsdien wordt het *aantal* H.B.S.-leerlingen, dat *met een* eindexamen van de Leidse H.B.S. hoger onderwijs gaat volgen, procentueel steeds groter. Voor sommige eindexamenklassen is dit aantal boven de 50% gestegen.

Sedert 1924 is aan de school een economische afdeling verbonden, H.B.S.-A geheten, ter onderscheiding van de oorspronkelijke richting die nu H.B.S.-B werd genoemd. De A-afdeling, die minder mogelijkheden voor hoger onderwijs biedt dan de B-afdeling, levert hierdoor minder studenten. Tot 1950 was de A-afdeling regelmatig kleiner dan de B-afdeling. Sindsdien zijn de beide afdelingen gemiddeld even groot en leveren afwisselend het grootste aantal eindexaminandi.

In 1957 werd de H.B.S. omgezet in een Lyceum, waaraan de naam Rembrandt-lyceum werd gegeven. Dit hield onder meer in dat er een gymnasiale

afdeling aan de school verbonden werd, die samen met de H.B.S. een gemeenschappelijke éénjarige onderbouw kreeg. Deze nieuwe afdeling is nog in de groei-periode, ontwikkelt zich echter op zeer bevredigende wijze. Bij het eerste eindexamen in 1963 slaagden 7 van de 8 kandidaten; bij het tweede eindexamen slaagden alle 11 kandidaten. De hoogste klassen tellen thans 14 en 19 leerlingen (resp. in de 6e en in de 5e klas). Helaas dient hierbij vermeld te worden, dat ondanks deze voorspoedige ontwikkeling het voortbestaan van deze afdeling nog steeds niet zeker is. Sinds 1960, toen de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten gereorganiseerd werd, komen de kosten voor V.H.M.O.-scholen, die aan bepaalde eisen voldoen, voor rekening van het rijk. De bekostiging geschiedt door middel van een subsidie, die afhangt van de grootte van de school. Ongelukkigerwijze was de gymnasiale afdeling van het Rembrandt-lyceum in 1960 pas drie jaar oud, waardoor deze niet voldeed aan de eisen die voor de grootte waren gesteld (gemiddeld 18 leerlingen in de klassen 5 en 6). Daarna heeft de minister van O.K. en W. nog enkele malen afwijzend beschikt op een verzoek van het gemeentebestuur van Leiden om subsidie voor deze jonge gymnasiale afdeling. Formeel moge dit juist zijn, het zou naar mijn mening ernstig te betreuren zijn, als deze bloeiende afdeling van het Rembrandt-lyceum, die ongetwijfeld in een behoefte van de bevolking van Leiden en omgeving voorziet, zou moeten worden opgeheven.

Van grote invloed op de verdere toekomst van het lyceum zal ongetwijfeld de in 1963 aangenomen wet van Cals, de zgn. mammoetwet, zijn. Allereerst wordt daardoor de 5-jarige H.B.S. omgezet in een 6-jarig Atheneum waaraan v.w.o. (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs) zal worden gegeven. Tevens zal het bevoegd gezag — voor het Rembrandt-lyceum het gemeentebestuur — dienen te beslissen of aan de B-afdeling van het gymnasium al dan niet grieks gedoceerd zal worden, een probleem dat in de nederlandse onderwijswereld veel beroering heeft gewekt. Van veel belang is verder dat er, evenals 100 jaar geleden, een nieuw schooltype is gecreëerd, h.a.v.o. gedoopt, waar hoger algemeen voortgezet onderwijs zal worden gegeven voor *degenen* die na dit onderwijs direct de maatschappij ingaan en voor *degenen* die hoger beroepsonderwijs willen gaan volgen. Dit type, waarvan de m.m.s. op dit moment de beste benadering is, zal zeker in een behoefte voorzien, vooral als straks het atheneum zich meer speciaal zal gaan toeleggen op de opleiding van toekomstige academici. Het succes, dat de m.m.s. met het onderwijs bij meisjes heeft geoogst, heeft overigens ook de vraag naar een dergelijk schooltype voor jongens steeds frequenter doen klinken. Het gemeentebestuur van Leiden, zoals uit het voorgaande blijkt, steeds diligent als het gaat om het oprichten van een modern schoolgenre, heeft reeds in 1964 toestemming gevraagd voor de stichting van een h.a.v.o.-afdeling aan het Rembrandt-lyceum. Het wachten is nu op de beslissing van de Minister van O.K. en W.

Vergelijking met de situatie van 100 jaar geleden geeft mij aanleiding tot de volgende strikt persoonlijke opmerkingen. De snelheid, waarmee een eeuw geleden de gemeentelijke instanties belangrijke beslissingen namen, steekt weldadig af bij het trage tempo dat thans bij het nemen van dergelijke besluiten wordt gedemonstreerd. De macht, die krachtens de mammoetwet éénerzijds aan het bevoegd gezag wordt verleend om naar eigen inzicht de leerlingen de gelegenheid te bieden om te selecteren uit een aantal keuzevakken, die naast de verplichte worden onderwezen, wordt ánderzijds zeer sterk beperkt, doordat het rijk de koorden van de beurs hanteert en de subsidiëring af laat hangen van strakke normen. Méér delegatie van bevoegdheden door het rijk aan de gemeentebesturen lijkt mij van groot belang voor een snellere en betere behartiging van de lokale onderwijsbelangen.

EEN HALVE EEUW ZORG VOOR HET GEESTELIJK GEHANDICAPTE KIND

(1914-1964)

door

M. G. H. DEN HAAN

Op 26 juni 1964 was het 50 jaar geleden, dat er in Leiden een gemeentelijke school geopend werd voor Buitengewoon Lager Onderwijs. Na Rotterdam, Amsterdam, 's-Gravenhage, Arnhem, Utrecht en Dordrecht was Leiden de zevende gemeente in ons land, die aandacht ging besteden aan een tot dat moment vergeten groep kinderen. Sedertdien heeft dat onderwijs zich geweldig uitgebreid, terwijl ook ánders-gestoorde kinderen dan geestelijk gehandicapten aangepast onderwijs kregen.

De gemeentelijke school voor BEO — sedert 1954 Dr. A. van Voorthuysen-school genaamd en vanaf 1956 gehuisvest in een prachtig gebouw — heeft zich tot een modelschool voor het onderwijs aan debielen ontwikkeld. Dit is echter een lange en moeilijke weg geweest, die van allen, die hierbij betrokken waren en zijn, veel energie gevraagd heeft en blijft vragen.

Het begon eigenlijk al in 1904.

In dat jaar nl. verscheen een verslag van Leiden, omtrent een onderzoek naar „den gezondheids toestand van de kinderen der scholen, staande aan de Brandewijnssteeg, Gortestraat en Van der Werfstraat” door D. Stigtet en dr. W. de Jong. (Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1905, nr. 26).

Dit verslag nu gaf de stoot om aandacht te gaan besteden aan kinderen, die „lijdende waren aan één of meer ziekten of gebrek.”

In het Leidsch Dagblad van 15 en 22 december 1906 vinden wij van de hand van het schoolhoofd A. Dirks een critische beschouwing van dit rapport onder de titel: Een school voor achterlijke kinderen. En nergens beter dan daar kon men lezen, wat de „goêgemeente” uit die jaren over het, toen nog vrijwel onbekende, fenomeen zwakzinnigheid dacht. Van de drie genoemde scholen werden 1456 kinderen onderzocht. 75¹/₃% van hen leed aan één gebrek en 45% aan méér dan één gebrek. Dirks vond dit een zéér bedenkelijk verschijnsel.” „Wanneer men de cijfers kalm van naderbij beschouwt, blijkt

de zaak toch – gelukkig – niet zoo ernstig te zijn, als zij voorgesteld wordt. Het eindcijfer is zoo hoog, omdat men onder de zieken medetelde 334 «lijders aan parasieten op het hoofd». Zijn dat nu zieken? Na een behoorlijke reiniging van moederszijde zal men die 334 moeilijk meer onder de leerlingen met afwijkingen kunnen rekenen.”

Ook vertrouwde Dirks het aantal van 306 kinderen niet, die in onvoldoende voedingstoestand verkeerden. Men was immers bij de beoordeling zonder meer „op het uiterlijk der kinderen” afgegaan.

„En nu vraag ik, of het juist is op grond van dergelijke opvattingen de cijfers op te voeren tot zoo een buitengewone hoogte? Welk nut sticht men daarmee? Generlei! Elke overdrijving immers schaadt de zaak, welke men voorstaat. Deze cijfers hebben alreeds aanleiding gegeven Leiden met den eervollen naam van „Een Moordhol” („Het Volk”) te betitelen. Zoover is het met onze goede veste echter nog niet gekomen.”

Maar hoe stond het met de „achterlijkheid”?

Hoewel de gegevens uit die dagen nog geen wetenschappelijke waarde hadden en een onderzoek op drie scholen voor de algemene statistiek van geen betekenis is, is het onderstaand overzicht toch interessant.

School	Aantal <i>onderzochte</i> <i>kinderen</i>	<i>Achterlijken</i>	
Brandewijnsteeg	479	45	9 ¹ / ₂ %
Gortestraat	491	55	11 ¹ / ₂ %
Van der Werfstraat	486	63	13 ¹ / ₂ %
Totaal	1456	163	11 ¹ / ₂ %

„Ziehier eenige cijfers, welke op zichzelf beschouwd veel treurigs voor de intellectuele waarde van het volgende geslacht beloven.” Wij weten niet, wat het percentage bedroeg ten opzichte van de gehele schoolbevolking in Leiden, die toen tegen de 9000 liep. In ieder geval stak het percentage sterk af vergeleken met Amsterdam, waar Klootsema toen tot 0.3125% kwam.

Terecht **zegt** Dirks dan ook, dat hier iets niet klopt.

„Wat kan van die hooge cijfers de oorzaak zijn? Dat het erfelijk belast zijn, de geboorte, de eerste levensjaren, de levens-, woning- en andere sociale toestanden hier in Leiden, meer dan ergens anders, hun invloed zouden laten gevoelen, is niet wel aan te nemen, evenmin als dat het aantal geboren zwakzinnigen hier zooveel ongunstiger zou wezen dan elders. Ontkend mag evenwel niet worden, dat de scholen van welke de kinderen onderzocht zijn, een bevolking tellen, bij welke zich de invloed van enkele sociale toestanden, om van andere invloeden te zwijgen, in de eerste plaats doet gevoelen en alzo

eenigszins ongunstig op de verkregen eindcijfers hebben gewerkt. Verder kan ook nog de oorzaak dier minderwaardigheid zijn: de exploitatie van de kinderen, waardoor dezen met uitgeput lichaam de school bezoeken en van het opnemen der leerstof geen sprake kan zijn."

Het Klassikale schoolsysteem.

Op 14 oktober 1964 belegde de vereniging voor Pedagogiek een bijeenkomst met als onderwerp: Functioneert ons klassikale schoolsysteem wel doelmatig?

Ditzelfde probleem stelde Dirks 50 jaar geleden! Want het was en is nog steeds een vraag of juist het klassikaal onderwijs het aantal uitvallers niet onevenredig groot maakt en aan de andere kant de méér-begaafden in hun mogelijkheden remt. En het kan in het bestek van 50 jaar BLO geen kwaad, dit eigenlijk reeds anderhalve eeuw oude probleem, nog eens in onze aandacht te plaatsen.

„De meerderheid van de kinderen is echter slechts daarom achtergebleven, omdat de eischen te hoog worden opgevoerd. Want men vergete nooit de groote schaduwzijde aan het klassikaal onderwijs verbonden, namelijk, dat het eigenlijk voor niemand past. Het is aangemeten aan een theoretisch wezen: het gemiddelde kind. Niet iedereen is even vlug van begrip. Niet iedereen heeft evenveel aanleg (als ik het zoo eens mag uitdrukken) voor hetzelfde vak; de een is vlugger in dit vak dan in dat, de ander omgekeerd." Wij zullen blij zijn – en ik vrees, dat wij hiervoor nog wel 50 jaar nodig zullen hebben – dat eenmaal het onderwijssysteem als zodanig niet verantwoordelijk gesteld kan worden, maar „dat zoo'n mensch wordt toegelaten tot zijn eigen weg."

Wat in deze halve eeuw wèl is veranderd, is de mentaliteit, het begrip, dat de meeste mensen hebben omtrent deze „beklagenswaardige wezens" (Dirks), al kan ieder mens nog niet opbrengen zich te onthouden van kwetsende woorden als achterlijk of zot...

Wij weten nù, dat wij – wat de kinderen van onze BLO scholen betreft – niet bang meer behoeven te zijn voor „de brute kracht van deze minderwaardige kinderen, waaruit het grootste deel der misdadige jeugd voortkomt." Aangepast onderwijs heeft onze kinderen gemaakt tot aangepaste mensen, die een nuttige rol kunnen vervullen in ons maatschappelijk bestel. En dat is geen geringe verdienste van al die vrouwen en mannen, die vaak tastende hun weg moesten gaan. En ik weet uit 25 jaar eigen BLO ervaring hoe moeilijk die weg was en eigenlijk nog is.

Ik heb het idee, dat Dirks hier 50 jaar geleden méér begrip van had dan velen in onze tijd. In ieder geval zag hij in 1906 binnen niet al te lange tijd een „Bijzondere Gemeenteschool" (hij bedoelde een Buitengewone School) in

een stille wijk in het centrum van de stad, een eenvoudig gebouw met een viertal niet *te grote* lokalen. Nu, het wérd een eenvoudig gebouw *met* niet te grote lokalen in het centrum van de stad. De vroede vaders kozen de Caeciliastraat nr. 65a! Zij beseften niet, dat déze keus een eerste barrière betekende voor een gezonde ontwikkeling *van het* BLO. Maar dan zijn we al in 't jaar 1914!

Overdoen.

Het is duidelijk, dat B. en W. van Leiden geen vertrouwen hadden in de cijfers van het eerder genoemde rapport, dat overigens als alarmschel z'n dienst heeft bewezen.

De secretaris van de plaatselijke schoolcommissie, H. C. van der Heyde en het hoofd van de jongensschool 2e klas, P. A. Hibma gingen omstreeks 1910 opnieuw aan de slag. Hierna kon de stichting van de school niet lang meer op zich laten wachten. Nadat reeds in 1913 een hoofd benoemd werd, de heer P. Boet, bracht het jaar daarop de opening van de school.

In het Verslag van den toestand van het L.O. over 1914 schrijft de eerder genoemde schoolcommissie:

„Een belangrijke gebeurtenis op het gebied van het Lager onderwijs in deze gemeente is geweest de opening van de Buitengewone school voor L.O., waarmede voldaan is aan een wensch, dien wij bij herhaling tot B. en W. hebben gericht.

De school, gevestigd in het gemeentelijk gebouw in de Caeciliastraat, werd geopend den 26sten juni met 25 leerlingen, na zorgvuldig onderzoek daartoe aangewezen; het getal kinderen dat voor plaatsing in aanmerking kwam, was 57. Een weldra te verwachten uitbreiding zal voor de nog niet toegelatenen de opnemingsmogelijkheid maken.”

En verder:

„Opvallend is de opgewektheid, waarmede de minder begaafde kinderen (goed zo, Schoolcommissie, gij spreekt ten minste niet meer van „achterlijken” of „zwakzinnigen”) aan het onderwijs deelnemen; door een meer individuele behandeling, waaraan zulke leerlingen groote behoefte hebben, maken zij vorderingen die stellig niet zouden bereikt zijn, indien zij gebleven waren te midden van de beter toegeruste bezoekers der gewone school.”

Op 17 maart 1914 had de gemeenteraad reeds veel stukken te verwerken gehad, die betrekking hadden op deze school.

Verschil van mening bestond er over de toekenning van verhoging van salarissen van f 75,- wegens tegemoetkoming in de huishuur, zoals de leerkrachten en alle weduwnaars van 28 jaar en ouder van het GLO die kregen. Ook toen bestond er al „*discriminatie*”, de leerkrachten van het BLO vielen

niet onder deze gunstige regeling. Zij kregen f 1000 – f 1200 salaris, het hoofd ging met f 1800 + f 350,- huishuur naar huis. Verhoging was verder afhankelijk van geschiktheid en dienstijver.

De bovenmeesters van toen hadden meer in de melk te brokken dan die van thans.

„De onderwijzers van bijstand zijn verplicht alle voorschriften op te volgen, hun door het hoofd der school gegeven.

Zij zijn verplicht, wanneer de ouders der leerlingen hen over schoolzaken mochten aanspreken, dezen naar het hoofd der school te verwijzen.”

Het schoolgeld.

Zeer duidelijk komt de standen-maatschappij van toen tot uiting in het te betalen schoolgeld.

„Voor leerlingen, afkomstig van eene der openbare lagere scholen der le klasse in de gemeente Leiden: voor een leerling *vijftien* guiden per drie maanden.”

Voor kinderen afkomstig van:

2e klas-scholen betaalde men f 4,- per 3 maanden

3e klas-scholen 6 cent per week en

4e klas-scholen betaalden niets.

Voor andere kinderen houden B. en W. rekening met het inkomen van de ouders of, *indien* deze *zijn* overleden, *van* de *leerlingen* zelve.

Het schoolgeld van de 6-centsklanten werd op de eerste schooldag van elke week ingevorderd door het hoofd der school.

Leerlingen voor wie het verschuldigde schoolgeld niet was voldaan, werden tot de school niet toegelaten. Wat zullen op een heerlijke maandagmorgen, als de zon aan de hemel schitterde en de vogels kwinkeleerden in de toen in onze stad nog aanwezige bomen, veel kinderen hun zes cent vergeten zijn! Werden zo maar naar huis gestuurd! „Dank U wel, mijnheer Boet,” zullen ze gezegd hebben.

Periode Boet.

Zo ging dus 26 juni 1914 de smalle deur open van de aan de buitenkant als een gevangenis aandoende school, die voordien gedeeltelijk tot het Caeciliagasthuis behoorde en ten tijde van Philips van Bourgondië een klooster was geweest. De eerlijkheid gebiedt op te merken, dat de zijde van de school, die uitzag op 't binnenplein – rustiek, met sfeer – een veel prettiger beeld gaf van het gebouw.

Natuurlijk was 't gebouw direct te klein en 23 december 1914 kwam reeds het eerste plan voor uitbreiding van de school met 2 leervertrekken en een tweede slöjdschool.

Nadien zijn er meerdere verbouwingen geweest en andere klassen als het ware eraan vastgeplakt. Er sprak een wel erg voorzichtig beleid en weinig visie uit deze partiële verbeteringen, die ongetwijfeld meer geld gekost hebben dan het op tijd bouwen van een nieuwe school. Want er was reeds in 1914 een nieuw gebouw toegezegd, als zou blijken dat deze school in een behoefte zou voorzien. Dit heeft – zoals men weet – echter ruim 40 jaar geduurd!

De heer D. M. Kloots, die 42 jaar het BLO diende, geeft een volgende beschrijving van de school uit deze eerste jaren.

„In de oude school waren omstreeks 1919 zes lokalen, een gymnastieklokaal en een handenarbeidlokaal. Gangen waren er echter niet, zodat men altijd door een andermans lokaal moest, wat natuurlijk nogal hinderlijk was. Om de bovenverdieping te bereiken, moest men gebruik maken van een smalle wenteltrap. Je kon dan nooit zien, wat de voorste kinderen van je groep uitvoerden, als je met ze naar boven ging. Onder die trap was een bergplaats voor klompen: het klompenhok geheten. Daar lagen tientallen paren, die op woensdagmiddag werden uitgereikt aan hen, die een bon hadden.

Deze werden verstrekt door de vereniging voor schoolvoeding en kleding. Telefoonaansluiting was er in 1919 en nog jaren daarna niet. De ontsmettingsdienst, die in een ander gedeelte van het gebouw was ondergebracht, had wel telefoon. (Hoe bestaat het, zou men nu zeggen: BLO school annex ontsmettingsdienst.) Men moest dus deze dienst opbellen, als men het hoofd wilde spreken. De vrouw van de ontsmetter beklom dan een laddertje, dat tegen de schutting stond en klapte in de handen. Het hoofd moest dan halsbrekende toeren verrichten om bij de telefoon te komen.”

Trouw.

Ik noemde zoëven de naam van D. M. Kloots, die het BLO 42 jaar in trouwe plichts vervulling diende. Ja, dit is opvallend geweest, de trouw van vele leerkrachten aan deze tak van onderwijs, waarbij de maximale erkenning een schouderklopje is geweest.

Ik meen er goed aan te doen enkele namen aan volgende geslachten ten voorbeeld te stellen.

M. van Zwieten de Blom	1915-1946:	31 jaar BLO.
Mevr. J. J. G. Bruintjes-Veenhof	1916-1935:	19 jaar BLO.
Mej. M. J. Groen	1917-1934:	17 jaar BLO.
J. W. Veenhof	1921-1945:	24 jaar BLO.
Mej. E. M. Labree	1924-1962:	38 jaar BLO.
Mej. H. M. Kapteyn	1935-heden:	reeds 29 jaar
Mej. M. J. Geenen	1941-heden:	reeds 23 jaar.

En de rustige persoon was de heer Boet; de tijd waarin hij leefde èn het feit, dat hij in het onderwijs werkgever was, maakten een revolutionaire ontwikkeling van het BLO onmogelijk. Het is trouwens een bekend feit, dat mensen, die tè vooruitstrevend zijn, beter een andere loopbaan kunnen kiezen, dan bij het onderwijs gaan. Dat geldt ook nog voor het jaar 1964.

Regelmatig zijn op het gebied van het onderwijs en de zorg voor het lichamelijk en geestelijk welzijn vooruitgangen geboekt. Zo kwam er in 1923 een eerste differentiatie tot stand door het instellen van een toen genoemde „bezinkingsklas”, waar de allerswakste leerlingen, de imbecielen, een plaats vinden. Het duurde echter nog tot 1949 voor er een toch zo noodzakelijke definitieve scheiding tussen deze twee, naar oorzaak en therapie verschillen- de kinders, tot stand kwam.

Het zij in dit verband opgemerkt, dat de schoolzorg voor deze kinderen tot op de dag van vandaag achter is gebleven bij die voor de minder gestoor- den. Vijftien jaar zijn deze kinderen nu al gehuisvest in het schooltje Piete- rskerkhof 4a; een bovenverdieping, bepaald niet geschikt voor hun handi- cap, wyl de basis van dit werk in de ontwikkeling van de motoriek ligt en dus ruimte vraagt.

Dat neemt niet weg, dat wij doen wat er voor hen redelijkerwijs gedaan kan worden, want tenslotte is niet het gebouw *alléén* bepalend voor wat deze kinderen nodig hebben. Bij dit en alle BLO werk gaat het om de gezind- heid, het hart, waarmee dit werk geschiedt, de sfeer, die het samenzijn in de school bepaalt. Dat alle kinderen praktisch naar en van school vervoerd worden, dat ze als normalen gaan zwemmen en dat hun nieuwe werkplaat- sen en een nieuw tehuis wachten –, dit alles komt immers niet vanzélf.

Overigens zullen wij – wat de nieuwbouw betreft – maar niet wanhopen. Dezer dagen werd aan de Kennedylaan een Gereformeerde school geopend, waarbij een plan binnen twintig maanden werkelijkheid werd. Dat wil wat zeggen anno 1964! „Met de opmerking dat ambtelijke molens langzaam draaien, behoeft men niet meer aan te komen,” zei één der sprekers.. . . Verschillende bouwplannen hebben het nog niet veel verder dan de teken- tafel gebracht. Een gezamenlijk bouwplan van een gebouw voor kinderen van de Openbare en de Katholieke school schijnt op dit moment kans van slagen te hebben.

Toch vonden in de periode Boet reeds opvallende activiteiten plaats. Aan het vak handenarbeid werd veel zorg besteed. De jaarlijkse *tentoonstellin- gen* waren hoogtepunten in het schoolleven. De *schoolwerktuin* deed reeds in 1924 zijn intrede. In 1940 kreeg de school een keurig ingerichte keuken. Helaas werd de inventaris, alsmede veel timmergereedschap in de nacht van 12 op 13 december 1945 gestolen. Nog steeds zijn we op zoek naar de dader(s) . . .

Ook met de schoolreisjes was de heer Boet zijn tijd vooruit.

Aardige herinneringen heeft mej. E. M. Labree (1924-1962) nog uit deze jaren.

„Op een winterdag kwamen juffrouw Bruintjes (nu al sinds jaren mevrouw Veenhof) en ik op het idee, om met een jongere groep een schoolreisje naar Heemstede, naar het Groenendaalse bos, te maken. Van Leiden naar Heemstede reed toen een stoomtram (de koffiemolen geheten) en dit rustige vervoermiddel deed een kleine twee uur over deze afstand. De bijdrage van de kinderen bedroeg twee cent per week. Wij waren zonder jassen op reis gegaan, maar één jongen wilde persé zijn zondagse winterpak aan. Wat heeft hij het warm gehad. En doordat hij in het zand speelde of van de hoogte afrolde, kleeft dat zand aan zijn hele lichaam en was hij precies een zandmannetje”.

In tegenstelling tot de eerste wereldoorlog, liet de tweede sterk zijn invloed gelden. Materialen raakten op, vervoersmoeilijkheden deden grote verzuimen ontstaan, diefstal, gebrek aan schoeisel, kleding, brandstof, e.d. lieten hun sporen achter.

„De school” – schrijft mej. Labree – „viel ook onder de distributie en iedere maand kreeg ik melk- en aardappelbonnen, enz. Toen in december 1943 niets te koop was en we de kinderen dus niet met Sinterklaas konden tracteren, heeft mijn klas een hele week staan bakken om nog een kleine tractatie voor de school te hebben. Ik had maandenlang melk-, bloem-, en boterbonnen opgespaard en we konden toen voor een lekkere verrassing zorgen.”

Ja, ook dát was Buitengewoon Lager Onderwijs.

Periode Den Haan.

In 1946 vond ik nog de vele sporen van de oorlog 1940-1945. Het was nodig het roer met vaste hand te grijpen en zoals De Schilp het schreef: „met veel overleg en moed het schip in een gelukkige koers te sturen.” Het woord moed zou ik liever vertaald willen zien door bezieling, enthousiasme, je volledig richten op de totaliteit van het fenomeen zwakzinnigheid, waardoor er een geheel andere visie op deze problematiek kwam, een visie, waarvan het nu 18 jaar later nog moeite kost, die algemeen ingang te doen vinden.

Een nieuwe visie.

Laat ik – nu achteraf – eerst mogen constateren, dat ik het geluk had in Leiden twee mensen aan te treffen, die mij wilden volgen. Mede aan hen is het te danken, dat de Dr. Van Voorthuysenschool en alles, wat zich rondom deze school ontwikkeld heeft, tot stand kon komen.

Initiatieven, voorstellen – en ze waren vaak ingrijpend en kostten geld – werden nimmer onder de tafel gewerkt, integendeel. In persoonlijke contacten werden de plannen „bijgestuurd” – wat omgewerkt.

Deze twee mensen waren de wethouder van Onderwijs, J. C. van Schaik, en gedurende mijn eerste jaren hier H. A. Vriend, inspecteur en chef van de Afdeling Onderwijs. Ook wil ik met vreugde vaststellen, dat de burgemeester, jhr. mr. F. H. van Kinschot, steeds veel belangstelling voor het BLO had. Het feit, dat hij zich bij de kennismaking met de hoofden van scholen in 1964 het eerst richtte tot het hoofd van de Dr. Van Voorthuysenschool was in dit verband kenmerkend.

En nu *die andere visie*. De geestelijke handicap is niet alleen gebonden aan de *schoolsituatie*, maar is van absoluut totale aard. Het is een probleem van de ouders, van de opvoeders in de school, maar ook van de *maatschappij* en de verschillende instellingen in die *maatschappij*. Het is ook het probleem van de *huisarts*, de specialisten, de psycholoog en de psychiater. Het omvat alle leeftijden. En hoewel het begon bij de *schoolleeftijd*, begint nu de problematiek zich te richten op de zeer *jeugdigen* (voorzorg) en de jaren na de school (nazorg) tot in de hoge ouderdom. En ik heb het steeds als mijn taak gezien al deze facetten in mijn werk te betrekken: initiatieven te nemen, organen te stichten, belangstelling te wekken, kortom die hele zaak open te breken.

En met vreugde mag toch wel vastgesteld worden, dat het in samenwerking met anderen, met collega's van andere scholen en met instituten, gelukt is het 50-jarig bestaan van de school te vieren in een openheid en totaliteit, die zo bevruchtend gewerkt hebben.

Het zou te ver voeren alle feiten te noemen, die van deze ontwikkeling getuigen. Veel aandacht werd besteed aan:

1° de ontwikkeling van didactiek, methodiek, leerplanstudie.

2° bouw en inrichting van een moderne BLO school.

3° verhouding school- huis- maatschappij (oudercommissie „Helpt Elkan-der”, vóór- en nazorg).

4° diagnostiek en pedagogische observatie.

5° school – schoolartsdienst – psycholoog – psychiater.

6° de voorlichting.

7° de wetenschappelijke benadering van het fenomeen zwakzinnigheid, differentiatie in de school, avondschool en beschutte werkplaatsen.

Elk van deze punten zou een uitgebreid artikel vereisen, om hieraan inhoud te kunnen geven. Het is onmogelijk. Laat ik ter illustratie de punten opsommen, die telkenjare in de verslagen aan B. en W. aan de orde gesteld worden (jaarverslag 1962). Schoolartsdienst – schooltandarts – schooltuin – schoolkrant – schoolreisjes – Cemsto en schoolknecht – bijbelonderwijs – onderhoud gebouw – plantsoenendienst – reinigingsdienst – spraakonderwijs – hospitanten derde leerkring – praktische vorming studenten – bui-

tenlands bezoek - ouderbijeenkomsten en openbare lessen - vervoer BLO kinderen - schoolvergadering - verkeers-, zwem- en I.V.I.O. diploma's - Sint Nicolaas - Kerstfeest - VARA-speelgoedactie - sportdag - schoolverzuim - leerkrachten - leerlingen - studie - leerplan - rapporten - observatieklas - afdelingen Pieterskerkhof en Voorgeest - oudercommissie Dr. A. van Voorthuysenstichting - stichting Tehuis Alleenstaanden - uitzendcommissie - avondverzorging - contacten.

Neen, het is niet mogelijk een beschrijving te geven, van alles wat er in de na-oorlogse jaren is geschied. Aan alle kanten worden de vruchten van ons aller inspanning geplukt. Ondanks de stichting van allerlei BLO scholen in Leiden en omgeving blijft het aantal leerlingen, wier ouders de Dr. Van Voorthuysenschool kiezen, op het momenteel toelaatbare maximum van 225 staan. Daarbij gaat de afdeling Voorgeest zich steeds meer richten op teamwork met de psychiater. Voor de binnenkort te openen nieuwe beschutte werkplaatsen en het per 1 februari 1965 geopende eerste verblijf voor oud-leerlingen aan de Witte Singel, is onze inbreng van groot belang geweest. Er zijn allerlei hoogtepunten in ons schoolleven geweest; bijeenkomsten, waarbij de grootste zaal van Leiden - de Stadsgehoorzaal - ons ten dienste moest staan.

Kinderen hebben vaak fantastische prestaties vertoond: éénmaal bewezen zij hun gelijkwaardigheid op sportgebied door voetbalkampioen te worden van Leiden en omstreken (1962). Ontroerend en verrassend waren de revues bij het 35-, 40- en 50-jarig bestaan van de school. Zeer belangrijk voor het aanzien van het BLO, was de opening van de nieuwe school in 1956. Gebouwd in de jaren, toen het begrip bestedingsbeperking nog niet uitgevonden was, heeft men de moed gehad een innige samenwerking tot stand te brengen tussen de stadsarchitect ir. Th. K. J. Koch en de deskundigen van het BLO.

Er zijn leerklassen met speel- en werkruimten, vaklokalen voor huishoudonderwijs en handenarbeid, hal met toneelruimte, filmzaal, hygiënische afdelingen en ruimten voor lichamelijke ontwikkeling, kortom een school, die volledig tegemoet komt aan de eigen aard van BLO-kinderen. Deze school heeft „model gestaan” voor de bouw van scholen in binnen- en buitenland.

In de omschrijving van Dirks uit 1906 vinden wij een bijkans volmaakte omschrijving van de taak van een goede orthopedagoog.

„Een goed pedagoog zal, als hij geroepen wordt te beoordelen of een kind al of niet achterlijk is, met veel dingen rekening dienen te houden.

Hij zal moeten beginnen met een deugdelijk geneeskundig onderzoek naar de gesteldheid van het kind uit te lokken, het daarna te bestuderen, om te ontdekken of er wellicht aanleg in een bepaalde richting in zit; nagaan wat bereikt kan worden door het kind met geduld en beleid bij het werk meer bij te staan, wat evenwel bij het klassikaal onderwijs en vooral in de grote klassen der volksschool niet voldoende tot zijn recht kan komen. Ook aan

het mogelijke bestaan van sociale en huiselijke omstandigheden, die een ongunstige invloed kunnen oefenen, zal hij moeten denken en eerst, als dat alles geen resultaat *geeft, zal* de ervaren psychiater (die eigenlijk nu pas in 1964 weer belangstelling gaat krijgen voor de problematiek van de zwakzinnigenzorg!) moeten uitmaken of er wellicht psychische stoornissen bestaan, die zijn werk verijdelen en de onderwijzer zal dien psychiater *onschatbare* voorlichting *kunnen geven door nauwkeurig* mede te delen, wat hij bij het betrokken kind *beeft opgemerkt. Eerst dan zal* een gerechtvaardigde *uitspraak mogelijk zijn* over het al of niet bestaan van *achterlijkheid* in den strengen zin van het woord."

Het heeft een halve eeuw geduurd, alvorens wij een methodiek gevonden hadden om dit op deskundige en wetenschappelijke wijze te doen. Wij komen dan op een belangrijk experiment, dat in de jaren 1954-1964 sterk de aandacht trok en dat aan het begrip pedagogische observatie inhoud gegeven heeft. In deze periode heeft mej. drs. M. H. Goedman de zgn. observatieklas van nieuwe leerlingen geleid en o.m. de volgende facetten bestudeerd: het ruimtelijk voorstellingsvermogen (i.v.m. het vaststellen van de rekenpotentie), de taalbeheersing, het handig gebruik maken van het concreet materiaal, het aanvoelen van niet in woorden, doch in beelden voorgestelde situaties en voorwerpen, een aantal psychische functies, de wijze van spelen, de motoriek, de expressie-mogelijkheden, speciale talenten-tekorten, het karakter, de schoolprestaties, de voorgeschiedenis en het milieu.

Het gaat in deze pedagogische observatie vooral om een observatie in de schóólsituatie en in **tegenstelling** met de psychologische is die erop gericht om de pluspunten — de positieve kanten van het kind, waarvan wij in de school bij ons didactisch-pedagogisch werk moeten uitgaan — op te sporen. Helaas bleek het tot in 1964 nog niet mogelijk de nodige financiën te verkrijgen om dit werk voort te zetten. Het zaad is gestrooid, de methode aangegeven; nu maar wachten op het doorbreken van inzicht bij hen, die de middelen verdelen!

Zo strekt de invloed van de Dr. Van Voorthysenschool, die altijd een streek-school is geweest, zich verder uit dan Leiden en de naaste omgeving. Er is naar alle kanten meer begrip gekomen voor het kind, dat door de een of andere oorzaak belemmerd wordt. De weerstanden om gehandicapte kinderen aan een speciale school toe te vertrouwen, zijn sterk verminderd. Mede hierdoor hebben deze mensen nieuwe kansen gekregen in de maatschappij, waardoor hun handicap niet als een onoverkomelijke barrière wordt gezien.

Het zoeken naar nieuwe wegen op het terrein van didactiek en **BLO**-organisatie en het verbreiden van de resultaten, heeft deze school tot een zeer bezochte gemaakt. Het hoogtepunt was het bezoek van mevrouw Eunice Mary K. Shriver-Kennedy in het jaar 1962.

Het door landelijke **BLO** groepen uitgegeven modern leerplan **BLO**, bevat

vele Leidse gedachten. Op studiebijeenkomsten en cursuswerk heeft vaak de stem van Leiden geklonken.

Op één van de bijeenkomsten van het 50-jarig bestaan sprak mej. R. L. van Voorthuysen deze gedenkwaardige woorden:

„Het werk van mijn vader, dr. Adriaan van Voorthuysen overziende, mag gesteld worden dat het voor veel scholen een eer moet zijn, de naam van mijn vader te mogen dragen.

Wat Leiden betreft is het echter een eer voor vader en de familie, dat deze school *zijn naam* wil dragen.”

Het is geen werk geweest van één mens.

Velen hebben zich aan dit werk gegeven in de nu verstreken halve eeuw.

Hulde aan deze mannen en vrouwen.

ILLUSTRATIES

Afb. 2 1. De oude school.

Afb. 22. De nieuwe school.

staand: v.l.n.r. I. C. v. Schaik, Mr. J. Bool, M. G. H. den Haan;

zittend: S. Menkens, mevr. J. M. van Kinschot-Dorhout Mees,
de heer en mevrouw Mr. Klaasesz-de Bruijne.

Afb. 23. Mej. R. L. van Voorthuysen geeft de school een naam.

Afb. 24. Mieneke den Haan biedt Mevr. L. H. A. Klaasesz-de Bruyne bloemen aan t.g.v. de opening van de nieuwe school.

Afb. 25. Een van de vele buitenlandse bezoekers(sters): Mevr. E. Shriver-Kennedy.

Afb. 26 Het personeel van de school in 1964.

staand:

v.l.n.r. M. G. H. den Haan, J. de Goey, M. Meyer, J. Boetekees, P. T. Klinkhamer, mej. Heenstinz, mej. H. J. V. d. Klein, A. F. G. W. Wijs, mw. T. Boonstra, mej. S. M. C. Lut, H. Kukler, mw. Joannes-van Loon.

zittend: dames M. J. Geenen, E. v. d. Veen-Jansen, H. M. Kapteyn, H. Uiterwijk-Winkel,
drs. M. H. Goedman en A. Lautenbach.

DE ABDIJ VAN RIJNSBURG

Opgravingen in 1960/61 en 1963/64

(Voorlopige mededeling)

door

W. GLASBERGEN en

H. H. VAN REGTEREN ALTENA

In de geschiedenis van het oudheidkundig bodemonderzoek hier te lande komt een bijzondere plaats toe aan Rijsburg, waar in 1612/13 op last van de Ridderschap van Holland – wel niet geheel alleen uit antiquarische belangstelling – de toen ontgraven fundamente van de tufstenen abdijkerk in tekening werden vastgelegd. In 1944 werd op bescheiden schaal het onderzoek met de spade te Rijsburg weer ter hand genomen vanwege het Rijksmuseum voor Oudheden (R.M.O.), waarna in 1949 bij een noodonderzoek vanwege het Biologisch-Archaeologisch Instituut (B.A.I.) te Groningen op grote schaal de puinsleuven van de in 1612/13 uitgegraven funderingen weer aan het licht werden gebracht (W. Glasbergen, 1950, pp. 89-106). De in 1949 vastgelegde gegevens werden door een onderzoek in 1951 uitgebreid (W. Glasbergen, 1954, pp. 46-49).

De opgravingen besloegen het terreingedeelte ten noorden en noordoosten van de driezijdige oostelijke afsluiting van de N. H. Kerk, die aangebouwd is tegen de zuidelijke tufstenen toren van het westerblok van de 12e-eeuwse abdijkerk. Verwacht werd, dat het opgravingsterrein, gelegen in de middel-lijn van het voormalig westerblok, de plaats zou omvatten waar zich tot 1573/74 de koorpartij van de kerk verhief. Zulks bleek inderdaad het geval te zijn: in de bodem tekenden zich de puinsleuven af van een klaverbladvormige koorpartij, waarvan de zuidelijke der twee – het koor flankerende – halfronde tufstenen absiden secundair verbouwd was tot een rechthoekige bakstenen kapel met overhoekse steunbeer: kennelijk de in 1309 door graaf Willem 111 voor het zieleheil van Floris V gestichte gravenkapel. In het dwarsschip kwamen aan het licht de skeletten van volgens de schriftelijke overlevering vóór 1299 te Rijsburg begraven leden van het Hollandse Huis, o.a. graaf Willem I, zijn dochter Ada, abdis te Rijsburg (ante *summun altare sepulta* 1258 ¹), Floris IV, Floris V en Jan I. Ter plaatse van de secundaire kapel werden fragmenten ontdekt van uit het Rijngebied geïmpor-

teerde laat-13e-eeuwse tegels met ingestempelde versiering in de vorm van een heraldische naar links gewende leeuw ➡ toespeling op het wapen van Holland?

Binnen het schip van de abdijkerk en even ten oosten van het koor werden bovendien twee breuksteenfundamenten opgegraven, die voorlopig werden geïnterpreteerd als de geringe overblijfselen van de Laurentius-kerk, die volgens de overlevering door graaf Dirk 11 na een overwinning op de Friezen op 10 augustus 975 (Laurentiusdag) was gesticht, en/of van het jachthuis, dat als eigendom van de grafelijke familie bij deze kerk zou zijn gebouwd. Beide genoemde fundamenteen worden door de funderingssleuven van de abdijkerk gesneden, hetgeen in elk geval hun prae-abdij karakter bewijst.

Met het oog op de bouw van een nieuw raadhuis werd in 1960 door de gemeente Rijnsburg het terrein ten oosten van het huidige gemeentehuis annex Openbare Lagere School aangekocht. Hierdoor werd het mogelijk in één keer ➡ en niet stukje voor stukje vanwege beplanting met meerjarige snijbloemen! ➡ een oudheidkundig bodemonderzoek in te stellen naar de funderingsresten van de oostvleugel van het hoofdgebouw van de abdij, waarvan zijmuren en zuidgevel reeds in 1949 en 1951 waren gelocaliseerd. Toen in 1963 de rijksgoedkeuring voor de bouw van het nieuwe raadhuis kon worden verwacht, werd het tenslotte mogelijk ➡ na amovering van zowel de woningen van de hoofdonderwijzers van de Wilhelminaschool en de Openbare Lagere School als van de Openbare Lagere School aan de Kerkstraat ➡ ook het terrein langs Kerkstraat en Abdijlaan, waar het nieuwe gemeentehuis zal verrijzen, te onderzoeken op grondsporen van het noord- en westpand, die samen met genoemd oostpand de kloosterhof hebben ingesloten. De opgravingen in 1960/61 en 1963/64 stonden onder auspiciën van de Stichting Gedenkteken Graven van het Hollandse Huis te Rijnsburg en werden uitgevoerd vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie (I.P.P.) te Amsterdam, welks directeur bij de opgravingen van 1949 en 1951 als assistent B.A.I. met de dagelijkse leiding belast was geweest. De dagelijkse leiding van het onderzoek in 1963/64 had de tweede auteur van dit verslag. De opgravingen duurden van 6 februari tot 8 maart 1961 en van 12 augustus tot 29 november 1963. Een na-onderzoek volgde op 22 oktober 1964.

De ruïne van het hoofdgebouw van het abdijcomplex voor adellijke Benedictinessen, dat ter plaatse van de in 1960/61 en 1963/64 gegraven werkputten heeft gestaan, is bekend uit tal van afbeeldingen, vervaardigd tussen 1596 en 1812. Van wat te zien is op „Het begrip van 't Convent” uit het „Chaert-bouck van alle de landen cometerende d'Abdye van Rhijsnburch” (1596-1598) door de landmeter Symon Aernts van Buningen bleef het meeste staan tot ca. 1640/50 (afb. 27). Het na instorting (of intentionele afbraak?) resterende deel werd in 1812 opgeruimd.

De voor de topografie meest belangrijke afbeeldingen uit de tijd tussen 1598 en 1700 zijn:

1. Hercules Seghers (1589/90-1637?), „De grote ruïne te Rijnsburg”, gezien uit het zuiden; ets van $20 \times 31,9$ cm, te dateren tussen 1612-1614 (L. C. Collins, *Hercules Seghers*, 1953) of ca. 1630, toen Seghers in Den Haag verbleef, van waaruit hij Rijnsburg kan hebben bezocht (afb. 29).

2. Albert Cuyp (1620-1691), „Vee in de weide bij ruïnes”, gezien uit het zuid-oosten; schilderij van 51×74 cm. in het Mauritshuis (afb. 3 1).

3. Albert Cuyp (1620-1691), „Landscape with ruins of Castle Brederode” (sic!), gezien uit het westen; schilderij van 100×140 cm in The Detroit Institute of Arts (afb. 30).

Beide werken worden gerekend tot de vroege periode van Cuyp (vóór ca. 1650), die – gezien een tekening uit dezelfde periode van de abdij te Egmond (collectie F. Lugt, Parijs) – mogelijk ook de abdij te Rijnsburg uit eigen aanschouwing heeft afgebeeld. (Mededeling van prof. dr. J. Q. van Regteren Altena.)

4. Jan van de Velde (1595?-1686). „T' Clooster tot Rijnsburch”, gezien uit het noorden; ets (afb. 28). Zie D. Franken en J. P. van der Rellen, *L'oeuvre de Jan van de Velde, 1883*, p. 93.

5. P. de Laer alias Bamboots (1592/95-1642), „De ruïne van de Abdij van Rijnsburg”, gezien uit het zuiden; tekening (afb. 33). Collectie J. T. Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden, port. 310 111 16. Het jaartal 1630 waarschijnlijk niet eigenhandig, aangezien De Laer van 1626 tot 1639 in Rome verbleef.

6. P. de Laer alias Bamboots (1592/95-1642), „De ruïne van de Abdy van Rhijsburgh”, gezien uit het noord-westen; tekening (afb. 32). Collectie J. T. Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden, port. 310 111 17.

Ingeval uit het zuiden gezien (Seghers, Cuyp, De Laer) tonen deze afbeeldingen de ruïne van het bakstenen oostpand van de abdij, waarvan aan de noordzijde de trapgevel, met dakmoet, nog overeind staat. Boven de rondbogen en spaarvelden van de zijwanden zijn duidelijk waarneembaar de inkassingen voor de trek balken van het dakgebint. Loodrecht op de binnenwand (= westwand) van deze oostvleugel gericht staat nog het restant van een schijnbaar minder zwaar opgetrokken, door drie doorgangen doorbroken, muur overeind. Deze muur vertoont bij Van Buningen en Seghers beneden drie doorgangen met rondbogen, corresponderende met drie vensters van de tweede etage. Bij Cuyp en De Laer is een gedeelte, met twee vensters van beide etages, verdwenen. Als een coulisse staat dit muurrestant geschoven voor een boven een brede spitsboog opgetrokken gebouw, door riet gedekt, waarachter een traptorentje, dat op tal van 18e-eeuwse – hier niet gereproduceerde – afbeeldingen te voorschijn komt als een achthoek op vierkante basis.² Naar alle waarschijnlijkheid hebben wij hier te doen met het in zeer lapidaire toestand geraakte zuidelijke gedeelte van het noordpand.

Uit het noorden gezien tonen de afbeeldingen van Van de Velde en De Laer deze bouwval van de achterzijde, waar een dakmoet en een rookkanaal aantonen, dat dit gebouw naar de noordzijde langer is geweest. Muuraanzetten aan de westzijde geven aan, dat daar het gebouw breder was. Op de achtergrond ziet men de toren van de abdijkerk — met de tot in de 19e eeuw overleefde spits en met de tot op heden zichtbaar gebleven dakmoeten van het middengedeelte van het veronderstelde westerblok — en het in 1578 aangebouwde N.H. kerkje.

Deze uit de afbeeldingen afgeleide topografie kan als uitgangspunt dienen bij de beschrijving van de bij de opgravingen op het abdijterrein gevonden gebouwssporen.

Zoals reeds opgemerkt, was in 1951 het zuidelijke uiteinde van de oostvleugel gelocaliseerd, doch niet tot op het diepste niveau uitgegraven. Na een voorbereidend proefonderzoek in 1960³ werd in een grote werkput (50x20 m) in 1961 de gehele, tot de vaste grond ingegraven fundering van de oostvleugel blootgelegd: een 2 m breed rechthoekig puinspoor, dat een ruimte van 44x11 m omsloot (afb. 34). Op 6.5 m van de noordgevel bevond zich een 0-W gericht, 0.90 m breed puinspoor, dat aanzienlijk minder diep reikte dan de fundering der buitenmuren, waarvan plaatselijk gedeelten *in situ* werden aangetroffen en wel van de buitenmuur bij de N.O. hoek. Tussen de 8 versnijdingen vertonende buitenkant en de te lood opgemetselde binnenkant bevond zich een vulling van laagsgewijs ruw gelegde kloostermopfragmenten — kennelijk secundair gebruikt — waartussen ook enkele tufsteenbrokken (afb. 36).

De zuidelijke afsluiting deed zich voor als een 7.5~6 m tegen de buitenmuur aansluitend puinvlak, door een 4 m brede strook gescheiden van de binnenmuur. Op dieper niveau tekende zich onder het puinvlak een door ca 0.80 m brede muren ingesloten ruimte (binnenwerks 6.5-4.5 m) af — kloostermoppen nog gedeeltelijk *in situ* — waarbinnen brandsporen. De betekenis van een en ander is nog niet opgehelderd. Binnen de oostvleugel werden geen sporen van zuilfunderingen e.a. gevonden. Halverwege tegen de binnenmuur werd een wel zeker secundair zinkputje vastgesteld, nabij de zuidoosthoek aan de binnenkant tegen de buitenmuur een rechthoekige aanzet, voorts halverwege tegen de buitenkant van de buitenmuur een rechthoekige aanbouw (latrine?), die ook aanwezig lijkt op de ets van Seghers.

Aan de zuidwestkant werd langs de binnenmuur over een afstand van 20 m een groot aantal W-0 gerichte bijzettingen aangetroffen (afb. 38). Zij vormen de voortzetting van de in 1951 opgegraven bijzettingen in de corridor4 tussen de binnenmuur van de oostvleugel en het beschreven puinvlak, dat de zuidelijke afsluiting van de oostvleugel markeert.

In 1951 werden enkele bijzettingen aangetroffen en tal van schedels van gestoorde begravingen, soms in groepjes bijeen (eenmaal 8 naast elkaar gevlijd). In het bijzonder trokken daarbij de aandacht een uit tufstenen platen

opgezette kist (waarin en waarop een skelet in *situ*) en een bijzetting met de armen over de borst gekruist, welke ruw bleek te zijn afgedekt met grote kloostermoppen. De reeks bijzettingen zet zich voort naar het westen in de ruimte tussen de haaks naar het westen lopende binnenmuur van de oostvleugel en de noordmuur van het schip van de abdijkerk. Aangetroffen werd daar de vloer van een uit kloostermoppen opgezette grafkelder (waaronder negen schedels van geruimde bijzettingen).

In 1961 kwamen behalve een leeggehaald, van kloostermoppen ($28 \times 14 \times 7$ cm) opgezet graf, 43 intacte bijzettingen aan het licht, en tal van schedels van oudtijds gestoorde begravingen.

In een aantal gevallen lagen bij intacte bijzettingen één tot drie schedels (afb. 39). Op de schouder van een der begravenen bevond zich een eenvoudige bronzen speld (1961; inv.nr. 224A); in een andere bijzetting werd aangetroffen een tegel ($17 \times 17 \times 3$ cm) met in Gotische letters geschilderde inscriptie in de glazuurlaag (1961; inv.nr. 199).

De bijzettingen – doorgaans van volwassenen – zijn ongetwijfeld die van abdissen en nonnen; bij enkele schedels van zeer jonge kinderen kan worden gedacht aan jonge vrouwelijke telgen uit het Hollandse Gravenhuis uit de periode $\pm 1150-1299$. Het valt te betreuren, dat tijdens de voortzetting van het onderzoek vanwege de R.O.B. – met het oog op de aan de abdijtijd voorafgaande vroegmiddeleeuwse bewoningssporen (zie W. Glasbergen, 1951, pp. 48-49) – een intact skelet en vier of vijf schedels zijn ontvreemd.

In de **werkput** (35×35 m) van 1963 werd de zware binnenmuur van het noordpand – een tweemaal onderbroken puinspoor (breedte 1.80 m; bouw-sleuf niet tot de vaste grond gegraven!) – geconstateerd, alsmede een slechts gedeeltelijk ontgraven rechthoekig puinvlak (8×7 m) ter plaatse van het van vele, vooral 18e-eeuwse afbeeldingen zo goed bekende trapto-rentje tegen de binnenmuur van de oostvleugel (afb. 35). De geringere dikte van de binnenmuur van het pand – reeds voor ± 1650 verdwenen – hangt kennelijk samen met een minder diepe fundering. Het verschil moet ongeveer 60 cm hebben bedragen, genoeg om er toe te leiden, dat hiervan, op een enkel gedeelte na, niets meer restte in het na 1574 sterk omgezette terrein. Dat gedeelte betrof twee stukjes vlijlaag van de fundamente (breedte 0.60 m) van het westpand, het ene van kloostermoppen ($28 \times 14 \times 7$ cm), slechts zeer ondiep (tot het eerste vlak) reikend, het andere van fragmenten tuf en trachiet, meer westelijk gelegen en iets dieper, nl. tot het tweede vlak reikend. Dit laatste staat vrijwel in één lijn met de oostmuur van de toren (nog zichtbaar op de ets van Van de Velde; afb. 28). Deze muur sloot aan de binnenzijde de onderkelderde 8 m brede westvleugel af, waarvan de buitenmuur nog juist binnen de **werkput** kon worden vastgesteld, en wel 4 m buiten de rooilijn van de toren.

Aldus werden de drie vleugels getraceerd, die de kloosterhof hebben **omslo-**ten. Binnen de kloosterhof werd aan de noordoostzijde een waterput **aange-**

troffen, die blijkens de insteek reeds in vrij recente tijd ontgraven en gedeeltelijk gesloopt was. De thans nog ca 4.50 m diepe put (diameter 2 m) is uit een klein formaat baksteen ($22/21 \times 12/10 \times 5$ cm) aan de buiten- en onderzijde opgezet en aan de binnenzijde tot 2.50 m diep bekleed met Franse kalksteen. Voorts werd buiten de oostelijke onderbreking in de binnenmuur van het noordpand teruggevonden een vierkant *lavabo* van kloostermoppen (1.10×1.10 m) op een 4 cm dikke schelpenlaag, waarlangs het restant van een bakstenen *goot* met daarin gevat een loden waterpijp (afb. 37).⁵ De ligging van dit lavabo zou er op kunnen wijzen, dat wij ons hier bij de ingang tot het refectorium of refter (eetzaal) in de noordvleugel bevinden. De westelijke toegang tot de noordvleugel deed zich voor als een haakvormig, slechts 0.50 m breed fundament van kloostermoppen, dat een klein *portaal*-achtig voorgebouw van 2.20×1.80 m met een 1 m brede ingang omsluit, waardoor men de 2.50 m brede corridor van het noordpand betrad. Van de verdere plattegrond van de noordvleugel konden slechts geringe resten worden vastgesteld, ten *gevolge* van de diepe omzetting van het N.W. gedeelte van het opgravingsterrein, o.m. voor het graven van rioolsleuven en een groot aantal beerputten.

Zo bleef de aansluiting op het abdijcomplex van de puinsleuven – waarbinnen fragmenten van twee over elkander gelegde keldervloeren – langs de Kerkstraat onopgelost. Dit geldt ook voor de N-Z gerichte, 1 m brede en 13 m lange puinsleuf, die met een 1.5 m brede onderbreking in het verlengde ligt van de noordwand van de eveneens gedeeltelijk vergraven vierkante ruimte (binnenwerks 9.50×9.50 m), die de genoemde corridor in het noordpand begrenst. Dat de muren of „stiepen” ter verbinding van deze vierkante ruimte met de traptoren niet werden teruggevonden, kan alleen verklaard worden door de reeds gereleveerde waarschijnlijkheid van *een* iets minder diep reikende fundering, die reeds kort na 1574 geheel is opgeruimd.

De resultaten van de in 1944, 1949, 1951, 1960/61 en 1963/64 ter plaatse van kerk en hoofdgebouw van het abdijcomplex uitgevoerde opgravingen zijn thans geperiodiseerd samengevat voor zover het de funderingen van stenen bouwwerken betreft. Onderscheiden zijn de volgende perioden:

- (1) resten van breuksteenfundering (Xd of vroeger?);
- (2) klaverbladvormige tufstenen koorpartij: rond gesloten koor, geflankeerd door twee halfronde absiden tegen beiderzijds rond gesloten dwarsschip (XIIA);
- (3) niet organisch op (2) aansluitende W-0 gerichte, minder diep reikende puinsleuven van driebeukig schip, vermoedelijk behorende tot tufstenen westerblok, waarvan zuidelijke toren resteert (XIIB);
- (4) oost-, noord- en westvleugel van baksteen ($28/29/30 \times 14/15 \times 7/8/9$ cm) van hoofdgebouw van abdijcomplex; *lavabo* van dezelfde baksteen $30 \times 15 \times 8$ cm in kloostergang (XIIIA);
- (5) verbouwingen:

- (a) in 1309 ter vervanging van zuidelijke sub (2) genoemde tufstenen ab-
sis gebouwde rechthoekige bakstenen kapel met overhoekse steunbeer
(Gravenkapel) ;
- (b) W-0 dwarsmuur in oostvleugel;
- (c) waterput in kloosterhof (binnenwand van witte kalksteen, tegen bak-
steen van $22/21 \times 12/10 \times 5$ cm), benevens enkele waarschijnlijk nog tot de
abdij te rekenen putten;
- (d) na 1573/74 (o.a. N.H. Kerk, begonnen in 1578 tegen sub (3) genoemde
toren).

De aldus verkregen plattegrond werd gissenderwijs aangevuld met een -
uiteraard hypothetische - reconstructie van de kloostergang (het pand) en
van het westfront van de abdijkerk. Bovendien werden aangegeven de plaats
waar, na amovering van het oude raadhuys, de laatste grote werkput (in
1966?) zal worden gegraven alsmede de omtrek van het thans in aanbouw
zijnde nieuwe raadhuys. (Zie de uitslaande kaart achterin.)

De mobilia.

Het is niet mogelijk om in het bestek van dit voorlopig verslag reeds een
overzicht te geven van de roerende vondsten. Wij volstaan met een globale
opsomming naar de voornaamste grondsporen, waaruit zij afkomstig zijn,
met vermelding van enkele der belangrijkste stukken. Alleen aan het meest
bijzondere stuk, een gegoten loden/tinnen kandelaar, zal reeds uitvoeriger
aandacht worden besteed.

A. Vondsten uit de *cultuurlaag van klei* met *houtskooldelen* en fragmenten
butteleem, waarin de *puinsleuven* van het abdijgebouw zijn *ingegraven*.

De scherven van o.m. Pingsdorf- en Badorfaardewerk, reliëfbandamforen
en kogelpotten dateerden deze laag van de 9e tot de 12e-13e eeuw. Incident-
teel kwamen in deze laag - kennelijk secundair - ook scherven van ro-
meins aardewerk en dakpannen⁶ voor. Voorts een benen kam (1963: 189);
benen spinklos met puntcirkelversiering (1963 : 202); benen weefspoel (1963 :
207).

B. Vondsten uit een brandlaag direct onder de *puinsleuf* van het noordpand.
Vroeg lood-geglazuurd aardewerk (o.a. Andenne) uit de 12e en 13e eeuw.
C₁ Vondsten uit de *puinsleuven* van de oostvleugel.

Fragmenten van gebrandschilderd glas, een geëmailleerd bronzen schijfje,
een geglazuurd aardenvormpje, een loden masker, een zandstenen Gotische
kraagsteen waarin uitgehakt een gebaard mannekopje en een eveneens go-
tische sculptuur van rose zandsteen.

C₂ Vondsten uit de *puinsleuven* van de noordvleugel.

Gotisch bouwfragmentje (1963 : 108), lei, bakstenen daktegels met een of twee
vierkante doorboringen, grote tuf- en bakstenen ($25 \times 15 \times 7$ cm) met halfcy-

lindrische longitudinale goot (*in situ* aan lavabo; afb. 37), voorts een groot aantal tegeltjes met leliemotief.

D. Vondsten uit de waterput.⁷

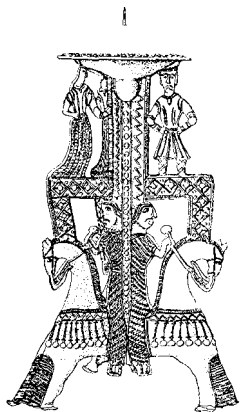
16e- en 17e-eeuws aardewerk en steengoed, een tinnen lepel, een schoentooi, 2 hardstenen treden van spiltrap⁸ (waarvan één in 1964 bij gelegenheid van de restauratie ingemetseld onder aan de torentrap), een sluitsteen van een spitsboog met het wapen – waarop vijf kometen – van Adriana van Botland, abdis van Rijsenburg van 1529 tot 1535 (afb. 44).

E. Vondsten uit de vulling van de kreek juist ten Boorden van het abdijcomplex.

De hier geconcentreerde grote hoeveelheid huisraad uit de bloeitijd van de abdij wijst er op, dat wij ons in de nabijheid van de voormalige abdijkeukens bevinden, juist ter plaatse waar op de afbeeldingen vanuit het N. gezien nog een rookkanaal tegen de O-W wand te zien is. Het aardewerk en steengoed, onder te verdelen in groepen uit Rijn- en Maasstreek en Vlaanderen, zijn nog slechts gedeeltelijk getekend en beschreven; het merendeel dateert uit de tijd van 1250 tot 1350. Slechts een halve meter onder het maaiveld, vlak naast de Abdijlaan, werd een loden bulla (= zegel) van Paus Innocentius IV (1243-1254) gevonden (1963 : 363), die mogelijk afkomstig is van de bekende oorkonde van 4 februari 1248, waarbij het de kloosterlingen werd toegestaan erfenissen te aanvaarden (met uitzondering van leengoederen). Dit is nl. de enige oorkonde van deze paus, welke, in wat resteert van het abdijarchief, slechts in afschriften bewaard is gebleven (M. Hüffer, 1951, nr. 35). De vondstomstandigheden – in een verstoorde laag vlak onder het maaiveld – doen vermoeden, dat de bul eerst in de 16e eeuw verloren is gegaan, waarschijnlijk dus bij de verwoesting van de abdij in 1573/74.

Van een dieper niveau in de kreekvulling, in een gemengd vondstnummer (1963: 344/45) met als jongste daterende scherven twee stukken 13e-eeuws steengoed, is afkomstig een uit een legering van lood en tin gegoten versierde kandelaar (afb. 40). De heer P. S. A. Kikkert, techn. ass. I. P. P. (restaurateur), heeft het in de bodem samengedrukte voorwerp weer vrijwel in de oorspronkelijke staat terug weten te brengen, waarna door mej. S. Hoek, techn. ass. I. P. P. (tekenaar), de hier afgebeelde reconstructietekening is gemaakt.

De kandelaar is – ongerekend de verloren gegane pen – 13.5 cm hoog en bestaat uit drie versierde onderdelen, waarvan twee volledig aan elkander gelijk en één in het bovengedeelte afwijkend. Drie ongehelmdge gebaarde ridders, in tot de voet-instijgbeugel reikende maliënkolders, zitten ruggelings tegen elkander op sierlijke ten halve afgebeelde paardjes, waarvan de (voor)benen – die schuil gaan onder een lang afhangend met bellenkoord behangen schabrak – de uitstaande voeten van de kandelaar vormen. Op de gebogen halzen der drie paarden drie rechthoeken – met een ruit- en stippenmotief – waarop drie staande figuren: twee vrouwen en profiel, in een tot

Reconstructie van de in Rijsburg gevonden kandelaar (zie afb. 40).

over de voeten vallend kleet en getooid met een tot in de hals vallende kap, en één man en face, in een tot halverwege de benen reikend getailleerd jak, met beide handen in de zij. De vrouwefiguren hebben één hand in de zij en „steunen” met de andere de schacht van de kandelaar. Alle drie figuren schragen met het hoofd de druipschaal (Ø 5 cm), waarin een gaatje de plaats van de afgebroken pen aangeeft. De eigenlijke schacht is versierd met een stippen- en zigzagmotief.

Tot op heden is het niet gelukt in de Nederlandse en buitenlandse literatuur parallellen van in lood/tin uitgevoerde kandelaars op het spoor te komen. In het Gruuthuse Museum te Brugge bleek zich echter een, zonder enige twijfel uit dezelfde gietvorm afkomstige, kandelaar te bevinden, die in 1877 bij straatwerkzaamheden in de Koningsstraat te Brugge moet zijn gevonden (afb. 41). Bovendien is het dankzij de vriendelijke medewerking van de heer A. Groneman te Breda mogelijk ter vergelijking een tinnen, zeer goed bewaard gebleven kandelaar af te beelden afkomstig uit de stadsgracht van Lille (afb. 42 en 43) en thans in zijn bezit. De versiering bestaat hier uit één ridder te paard, een motief, dat ook — maar dan soberder uitgevoerd — bekend is van bronzen kandelaars uit Rijnland en Maasstreek (O. Falke, 1935). De ridder is vergezeld van zijn hond — achterop het paard — en twee vogels (jachtvalken?) resp. op de hals van het paard en op de achterwaarts geheven ridderhand. Onder de van een zeer lange pen voorziene druipschaal zijn twee gestyleerde vogels met (open) bek en poten ter weerszijden van de schacht bevestigd. De gespreide staarten steunen op twee schuin aflopende stangen ter versteviging van het geheel.

De kandelaars horen nog in de romaanse stijlwereld thuis. Opvallende overeenkomsten zijn de sierlijke, op de stang gereden paardjes en hun bellentuij, de voeten in de stijgbeugels, de behandeling van het menselijk gelaat en **pro-fil**. Behalve de vondstomstandigheden te Rijsburg zijn voor de datering der kandelaars belangrijk de maliënkolders, die in de 13e eeuw reeds geleidelijk worden vervangen door het platenharnas (Van der Sloot, 1964) en het schijfknopzwaard op de kandelaar te Lille: schijfknopzwaarden zijn eerst ca. 1150 in gebruik gekomen (H. Seitz, 1965). Een datering rond 1200 lijkt ons daarom het meest waarschijnlijk. Moeilijker zal het zijn de herkomst te bepalen: op grond van het nog wel zeer schaarse verspreidingsgebied (Lille, Brugge, Rijsburg) zou men de herkomst in Vlaanderen willen zoeken, doch het kan dan evengoed gaan om import uit Frankrijk of Engeland. Ook aan Duitsland valt zelfs te denken, met zijn bekende lood- en tinindustrie (Neurenberg) in de 12e/13e eeuw.

Terugblik en Prospect.

Het ware voorbarig een interpretatie te beproeven van de gevonden grondsporen vooraleer de Z.W. hoek van het abdijcomplex ontgraven is en de aansluiting van west- en **zuidpand** rondom de kloosterhof is onderzocht. Van de zijde van het gemeentebestuur is reeds toegezegd, dat na voltooiing van het nieuwe en na afbraak van het oude gemeentehuis (1966?) een laatste grote **werkput** op het voormalig abdijterrein zal kunnen worden gegraven. Bij die gelegenheid zal wellicht een reeds lang brandend vraagstuk tot een oplossing worden gebracht, nl. of de abdijkerk, althans in aanleg, inderdaad een *wes-terblok* heeft gehad, en wel door blootlegging van de basis van een toren – i.c. de noordtoren. Verwacht mag worden, dat dan ook definitief het, met het oog op dit komend onderzoek als werkhypothese aangegeven, ontbrekende deel van het kloosterpand in tekening zal kunnen worden vastgelegd.

Voor de datering van de verschillende bouwfasen zal een systematische bewerking van de talrijke aardewerkvondsten – waarmee inmiddels een aanvang is gemaakt – belangrijke gegevens kunnen verschaffen. Door bovendien ook het archiefmateriaal voor de definitieve reconstructie door te nemen, kan naar een zo groot mogelijke volledigheid van de bouwgeschiedenis worden gestreefd. Helaas is thans reeds duidelijk geworden, dat ten gevolge van de, in dit verslag herhaaldelijk gereleveerde, omzetting van de grond in subrecente tijd niet op optimale resultaten valt te rekenen. Essentiële bouw-elementen zijn hierdoor zeker voorgoed verloren gegaan. Met name kan dit nu ook reeds met grote waarschijnlijkheid worden aangenomen voor het aan de overzijde van de Kerkstraat te situeren gastenkwartier van de abdij. Anderzijds is gelukkig deze vernietiging in Rijsburg bij lange na niet zo ingrijpend geweest als b.v. te Egmond, waar bij het oudheidkundig bodem-

onderzoek door prof. dr. A. E. van Giffen in 1947 gebleken is, dat alle grondsporen van de koorpartij van de beroemde grafelijke Benedictijnerabdij waren uitgewist (Van Giffen en Glasbergen, 1950). Juist daarom is het verrassend, dat in Rijnsburg nog zoveel van de abdijplattegrond kon worden achterhaald. Daarmee is de mogelijkheid geopend om door vergelijking met wat elders in Nederland en aangrenzende gebieden bekend is gebleven, door opgravingen opnieuw bekend is geworden of zal worden van Benedictijner en andere, zoals Cisterciënser en Praemonstratenser abdijen en wellicht van in aanleg verwante wereldlijke gebouwen uit de 12e en 13e eeuw, een aanvulling te geven op de middeleeuwse architectuurgeschiedenis van westelijk Nederland.

In de definitieve publicatie van het oudheidkundig bodemonderzoek te Rijnsburg zal uiteraard ook de vanwege B.A.I. en R.O.B. onderzochte (en eveneens in 1966 nog te onderzoeken) zeer belangrijk gebleken vroeg-middeleeuwse nederzetting worden behandeld. Aldus wordt het onderzoek te Rijnsburg uitgebreid tot een bijdrage aan de bewoningsgeschiedenis van westelijk Nederland gedurende de middeleeuwen. Het spreekt vanzelf dat een dergelijk onderzoek in een intensief bewoonde dorpskern alleen mogelijk is geweest dankzij een gelukkige verbinding van praktische en wetenschappelijke belangen. Alleen toen men in 1964 met het slaan van de palen voor het gemeentehuis zou beginnen, waardoor enkele nog niet onderzochte stroken terrein gedurende korte tijd vrij kwamen, is niet de volle gelegenheid tot completering van het onderzoek benut, omdat het gemeentebestuur op dat moment praktische belangen boven wetenschappelijke meende te moeten laten praevaleren. Hierdoor is voor zowel het abdij-onderzoek (o.a. de plattegrond van de traptoren) als voor het vroegmiddeleeuwse nederzettings-onderzoek een aantal gegevens verloren gegaan. Slechts het bakstenen fundament van de N.O. hoek van de oostvleugel van de abdij – met kleine aanbouw – dat bij het graven van een bouwput voor de verwarmingskelder van het gemeentehuis blootkwam, kon bij die gelegenheid nog worden ingemeten.

Desondanks past een woord van speciale dank aan het gemeentebestuur van Rijnsburg, inzonderheid aan de burgemeester, de heer B. H. Koomans, en aan de gemeentesecretaris, de heer J. J. Geldhof, voor hun daadwerkelijke medewerking en belangstelling gedurende de hier beschreven laatste twee opgravingscampagnes. Onze dank gaat eveneens uit naar de heer S. C. H. Leenheer, correspondent R.O.B., en zijn medewerkers H. F. J. Kampman en G. C. Hovingh voor hun zeer actief aandeel in het onderzoek. Voorts be-
tuigen wij onze dank aan de heer M. van Hoogstraten, die in 1961 tijdelijk met de dagelijkse leiding van het onderzoek was belast, aan de studenten mej. V. I. Kerkhof en mej. M. J. Versteeg, die in 1961 assistentie verleenden, en aan mej. M. Samplonius, stud. soc. geografie, en de heer H. Sarfatij, cand.

ass. 1. P. P., die in 1963 assisteerden; aan de heer F. Gijbels, techn. ass. I.P.P. (fotograaf), die de foto-opnamen gedurende beide campagnes verzorgde en in 1963 tijdelijk bij het veldwerk assisteerde; aan de heer H. N. Donker, techn. ass. I.P.P. (voorgraver), die in 1961 het tekenwerk verzorgde en aan de heer J. Lanting, oud-voorgraver B.A.I., die in 1963 gedurende 14 dagen technische assistentie verleende.

Tenslotte moge niet onvermeld blijven, dat op 14 februari 1961 H. M. de Koningin ter gelegenheid van een werkbezoek aan de bollenstreek zich in het veilinggebouw Flora door de heer S. C. H. Leenheer, dr. B. K. S. Dijkstra en eerste schrijver dezes over de resultaten van de opgravingen te Rijnsburg liet voorlichten.

Op 25 februari 1961 had een gecombineerde excursie van A.W.W.N. en Oud-Leiden plaats, waaraan niet minder dan ca. 500 personen deelnamen - de grootste tot dusver naar een opgraving hier te lande ondernomen archeologische excursie en een sprekend getuigenis voor de allerwegen aanwezig belangstelling voor de oudheidkunde, voor het object Rijnsburg in het bijzon-

A A N T E K E N I N G E N

1. M. Hüffer, 1951, p. 3.

2. Vergelijking met de authentiek aandoende tekeningen van P. de Laer doet ons veronderstellen, dat op Cuyp's schilderij te Detroit (afb. 30) - dat de abdijruïne met een doorkijk in de kloostergang vanuit het W. gezien afbeeldt - de wand met de afgebroken vensterkozijnen, d.i. de noordwand van de kloosterhof, door de schilder naar links is geschoven. Het gevolg is, dat deze wand niet meer vóór het gebouw met rieten dak verloopt, maar daar op aan schijnt te sluiten, hetgeen derhalve in strijd is met de reconstructie van de kloostergang (zie kaart) op grond van het schilderij van Cuyp in het Mauritshuis en andere afbeeldingen. De geromantiseerde entourage verhoogt in dit geval de waarschijnlijkheid van een vrij manipuleren door de kunstenaar met een onderdeel van de ruïne. Zo dient ook het muurfragment links on dit schilderij uitsluitend als *rebussoir* opgevat te worden, zonder verdere topografische betekenis.

3. Dit proefonderzoek, dat duurde van 4 mei-11 juni 1960 stond onder dagelijkse leiding van S. C. H. Leenheer, correspondent R. O. B., daarbij geassisteerd door de jeugdige amateur-archeologen H. F. J. Kampman en G. C. Hovingh.

4. Het pand is de gebruikelijke plaats voor begravingen van kloosterlingen. In een rekening van de abdij uit 1397 komt de post voor: „Item ghegeven Willam Cuper van dat hi die grave maetselde in den pant” en in een rekening van 1453/4 de post „Item Reyntgen die maitselair mit hem derden, van dat hij die grave int pandt verheven heeft” (Hüffer, 1951, pp. 777 en 834).

5. Waarschijnlijk hebben wij hier het wasbekken voor ons, dat in 1494/5 in de rekeningen van de abdij voorkomt onder de naam *Watersteen* in het *pand* ten behoeve waarvan „steen ende calck” worden gekocht (Hüffer, 1951, p. 992).

6. Cf. H. Halbertsma, 1961.

7. Geborgen door de amateur-archeologen H. F. J. Kampman en G. C. Hovingh.

8. Zeer waarschijnlijk afkomstig van de „wendelsteen”, die in de traptoren toegang gaf tot de „infirmierie”.

9. Merkwaardig is, dat in de archiefstukken nimmer van twee torens gesproken wordt,

doch altijd van de toren. Bovendien is het nog allerminst duidelijk, hoe een eventueel **wes-terblok** op de abdijkerk moet aansluiten. De bij de restauratie gevonden oostelijke **muur-**aanzet aan de noordmuur van de toren ligt niet in het verlengde van een der gevonden grondsporen van schip of zijbeuk van de abdijkerk (Bardet, 1963)!

L I T T E R A T U U R

- Bardet, C. J.
(1963) Rijsburg (Z.H.), kerktoeren. *Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 16, 59-62.
- Braat, W. C.
(1947) Een klein oudheidkundig onderzoek op het terrein der voormalige abdij van Rijsburg. Leids *Jaarboekje* 39, pp. 67-76.
- Eschapasse, M.
(1959) *L'architecture bénédictine en Europe*.
- Falke, O. en E. Meyer
(1935) *Romanische Leuchter und Gefässe, Giessgefässe der Gothik*. Berlin.
- Giffen, A. E. van en W. Glasbergen
(1950) De jongste opgravingen op het terrein der oude abdij. Tien eeuwen Egmond, pp. 145-157.
- Glasbergen, W.
(1947) Vondsten op het voormalig abdijterrein te Rijsburg. *Leids Jaarboekje* 39, pp. 77-81.
(1950) De abdijkerk van Rijsburg. Opgravingen in 1949 (voorlopige mededeling). *Leids Jaarboekje* 42, pp. 89-106.
(1954) De abdijkerk van Rijsburg. Opgravingen in 1951 (voorlopige mededeling). *Leids Jaarboekje* 46, pp. 46-49.
- Halbertsma, H.
(1961) Rijsburg. *Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 14, 107 en 125-127.
- Hubert, J.
(1951) L'étude de l'ancienne topographie des monastères. *Bulletin des relations artistiques France Allemagne*. Mainz.
- Hüffer, M.
(1951) Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijsburg. *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, kleine serie 3 1. I, (1e en 2e stuk).
- Kuile, E. H. ter
(1944) *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Geïllustreerde beschrijving, Deel VII, De Provincie Zuidholland, Eerste stuk: Leiden en westelijk Rijnland, pp. 192-193.
- Sarfati, H.
(1965) De opgravingen in Rijsburg. *Historiunculae* (Uitgave ter gelegenheid van het 7e lustrum van de vereniging van studenten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, Kleio) 10, pp. 121-130.
- Seitz, H.
(1965) *Blankwaffen* 1. Braunschweig
- Sloot, R. B. F. van der
(1964) *Middeleeuws wapentuig*. Bussum.

I L L U S T R A T I E S

Afb. 27. „Het begrip van 't Convent". Gezien uit het Z. Detail van tekening in het „Chaertbouck van alle de landen competerende d'Abdye van Rhijnsburch", vervaardigd

in opdracht van abdis *Stephana* van *Rossem* en de Ridderschap van Holland door de gezworen landmeter *Symon Aernis van Buningen*. 1596-1598. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

Afb. 28. „T'Clooster tot Rijsnburch”. Gezien uit het N. Ets door Jan van de Velde (1659?-1686). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 29. „De grote ruïne te Rijsburg”. Gezien uit het Z. Ets (in spiegelbeeld gereproduceerd) door *Hercules Seghers* (1589/90-1637?). Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 30. „Landscape with ruins of Castle Brederode” (sic!), leer: van de abdij te Rijsburg. Gezien uit het W. Schilderij door *Albert Cuyt* (1620-1691). Courtesy of The Detroit Institute of Arts, Detroit.

Afb. 31. „Vee in de weide bij ruïnes”, d.i. de ruïne van de abdij te Rijsburg. Gezien uit het Z.O. Schilderij door *Albert Cuyt* (1620-1691). Mauritshuis, 's-Gravenhage. Inv. nr. 822.

Afb. 32. „De Ruïne van de Abdij van Rhijsburgh”. Gezien uit het N.W. Tekening door *P. de Laer alias Bamboots*. (1592/95-1642). Collectie I. T. Bode1 Nijenhuis. Universiteitsbibliotheek Leiden. Port. 310 111 17.

Afb. 32. „De ruïne van de Abdij van Rhijsburgh”. Gezien uit het N.W. Tekening door *P. de Laer alias Bamboots* (1592/95-1642). Collectie J. T. Bode1 Nijenhuis. Universiteitsbibliotheek Leiden. Port. 310 111 16.

Afb. 34. *Werkput* 1961. Eerste opgravingsvlak, afgezien van het reeds tot het tweede vlak verdiepte zuidelijke gedeelte, met puinsleuven van de gehele oostvleugel van het hoofdgebouw van het abdijcomplex. Gezien vanaf de toren van de N.H.Kerk uit het Z.W. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 35. *Werkput* 1963, gedeeltelijk ontgraven. Tweede opgravingsvlak, met puinsleuven van noordvleugel en traptoren; *lavabo* en waterput in *situ*. Gezien vanaf de toren van de N.H. Kerk uit het Z.W. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 36. *Werkput* 1961, detail. Gedeelte van de buitenmuur bij de N.O. hoek van de oostvleugel met acht vernijdingen. Gezien uit het Z.Z.O. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 37. *Werkput* 1963, detail. Bakstenen *lavabo* en goot. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 38. *Werkput* 1961. Bijzettingen in het Z.W. gedeelte van de oostvleugel. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 39. *Werkput* 1961. Diepste begravingen in *situ*; voorts schedels van vroegere, geruimde bijzettingen. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 40. Kandelaar, gegoten uit een legering van lood en tin. Ca. 1200. Uit de kreekvuiling ten noorden van het abdijcomplex. Opgraving 1963. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 41. Kandelaar uit dezelfde gietvorm als afb. 40. In 1877 gevonden bij straatwerkzaamheden in de Koningsstraat te Brugge. Gruuthuse Museum, Brugge. Foto Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel.

Afb. 42. Tinnen kandelaar. Ca. 1200. Gevonden in de stadsgracht van Lilie. Verzameling A. Groneman, Breda. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 43. Als voren, keerzijde. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Afb. 44. Sluitsteen van spitsboog met het wapen — waarop vijf kometen — van Adriana van *Borland*, abdis van Rijsburg (1529-1535). Uit de waterput in de kloosterhof. Opgraving 1963. Foto 1. P. P. (F. Gijbels).

Reconstructie kandelaar Rijsburg (als afb. 40). Tekening 1. P. P. (S. Hoek).

De in 1944, 1949, 1951, 1960/61 en 1963/64 vastgestelde funderingsresten van kerk- en hoofdgebouw van het abdijcomplex te Rijsburg. Tekening 1. P. P. (J. M. Braun). (Kaart achterin.)

HET INRIJHEK VAN HUIZE BIJDORP TE VOORSCHOTEN

door

L. J. VAN DER KLOOSTER

Komt men Voorschoten aan de zuidzijde via de Veurseweg binnen, dan wordt vlak voor de kom van het dorp de aandacht getrokken door het statige inrijhek, dat toegang geeft tot het landgoed, waarop — zij het ver van de weg en voor het oog verscholen door weelderige parkaanleg — huize Bijdorp staat; thans een R.K. Internaat voor Middelbaar Onderwijs.

De forse pijlers, versierd met vazen en familiewapens en de kloeke, met monogrammen getooide hekvleugels, doen vermoeden, dat dit hek in vroeger eeuwen toegang verleende tot een oude, aanzienlijke buitenplaats. De huidige gebouwen van het internaat dateren echter van vrij recente datum.

Mocht het aanschouwen van deze fraaie compositie bij de geïnteresseerde voorbijganger de lust oproepen iets meer over dit alles te weten te komen, tevergeefs zal hij dan te rade gaan bij de bestaande literatuur over Nederlandse kastelen en buitenplaatsen. Zelfs het in 1952 verschenen jubileumboek van Oud-Leiden, Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland, maakt van dit goed geen gewag. Alleen de Monumentenbeschrijving van Rijnland noemt Bijdorp.¹ Maar naast de eigenlijke beschrijving van het hek wordt alleen medegedeeld, dat het hek vermoedelijk van omstreeks 1700 dateert. Iedere verdere aanwijzing over ontstaan en geschiedenis ontbreekt.

Is er dan werkelijk niets over aan de weet te komen? Ten dele geeft het hek zelf hierop een antwoord. Laten we het eens wat uitvoeriger bekijken.

De beide gietijzeren hekvleugels zijn voorzien van monogrammen, waarvan de ontcijfering aanvankelijk niet geheel duidelijk leek. Wanneer men echter rekening houdt met het feit, dat de ineengevlochten letters ter wille van de symmetrie steeds weerspiegeld zijn, dan kan men niets anders lezen dan links het monogram J B en rechts A O. De hekvleugels zijn gehangen in hardstenen pijlers, die bekroond zijn met zandstenen vazen, waarop met de nodige moeite de volgende familiewapens te onderscheiden zijn: links: een gekanteelde dwarsbalk vergezeld van zeven bijen (geplaatst vier en drie); en rechts: doorsneden en in de bovenhelft gedeeld 1 een hoorn, II een rad, III drie bomen (of drie met klaverbladen getopte heuvels?).

De plaatsing van wapens en monogrammen maakt het waarschijnlijk, dat

ze op een echtpaar betrekking hebben. De ene zijde is dan die van de man en de andere die van de vrouw. Welke echtelieden gaan er achter deze *letters* en tekens schuil?

Wanneer men nu in het rechterlijke archief van Voorschoten de verschillende eigenaars opzoekt, dan blijkt, dat de hofstede, die op de plaats van het latere Bijdorp stond, in de zestiende eeuw zeer waarschijnlijk bezit geweest is van ridder Jacob Oem van Wijngaarden, eigenaar van het aan de andere zijde van de weg gelegen kasteel Ter Lips. Door vererving kwam het daarna in handen van de familie Rengers, waardoor de hofstede ook Rengerswoning genoemd werd. Vervolgens werd het goed aan de volgende families verkocht: Meerman (1634), die er in het midden van de zeventiende eeuw het herenhuis gebouwd moet hebben; De Bije (1697); Greenwood (1716); Poursoy (1730); Hoeufft van Oyen (1739); Changuion (1771).²

Het is niet moeilijk in dit lijstje de naam van de gezochte familie te vinden. Johan de Bije en zijn vrouw Anna Oorhoorn, die in 1697 gezamenlijk Bijdorp kochten, voerden niet alleen de op het hek voorkomende wapens, maar ook kloppen hun initialen nauwkeurig met de monogrammen van het ijzerwerk. Dit is dus het echtpaar, dat het hek heeft laten plaatsen.

Johan de Bije zag op oudejaarsdag 1649 het levenslicht als zoon van Frederik de Bije, de latere secretaris van het Hof van Holland en van Dina van der Mijl.³ Na zijn loopbaan als advocaat begonnen te zijn, werd hij reeds op dertigjarige leeftijd veertigraad van de stad Leiden, hetgeen hij tot zijn dood, juist op zijn zesenzeventigste verjaardag in 1715, zou blijven. Verscheidene keren was hij schepen, weesmeester en ten slotte vanaf 1710 burgemeester van de Sleutelstad. Anna Oorhoorn was zijn tweede vrouw. Ze was Amsterdamse van geboorte en zelf reeds enige jaren weduwe toen ze in 1694 met Johan huwde." Het echtelijk geluk duurde echter niet lang, want in augustus 1700 kostte de geboorte van een enig kind de moeder het leven. Ook het kind overleefde de kinderjaren niet.⁵

Eerst drie jaar daarvoor, en wel op 2 maart 1697, had het echtpaar de Bije-Oorhoorn Bijdorp gekocht.⁶ De buitenplaats werd toen omschreven als bestaande uit „een hoffstede versien met verscheyde kamers en ver-trecken, koetshuys, paardestal, tuynmanshuys, boomgaerden, plantagie, laen en verdere getimmerte daerop staende." In die drie jaar moeten Johan en Anna zich hebben toegelegd op het verfraaien van hun verworven bezit. Zo wordt onder meer melding gemaakt van twee „speelhuysjes." Of ze aan het herenhuis zelf ook hebben laten bouwen is moeilijk vast te stellen, daar geen enkele oude afbeelding ons ten dienste staat, en de oorspronkelijke bebouwing reeds lang verdwenen is. Van de bouwlust van het echtpaar getuigt thans alleen nog het inrijhek, dat geplaatst moet zijn tussen 1697, het jaar van aankoop en 1700, het jaar van overlijden van Anna Oorhoorn.

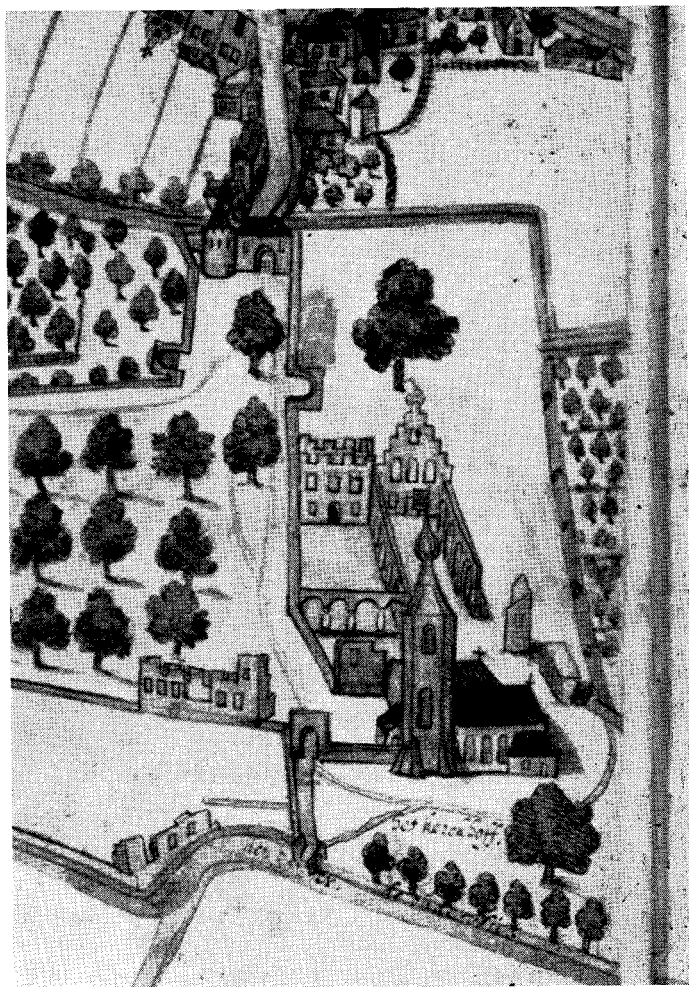
Moge door een vakkundige restauratie dit kunstwerk van een anoniem, doch bekwaam meester, voor Voorschoten behouden blijven.

A A N T E K E N I N G E N

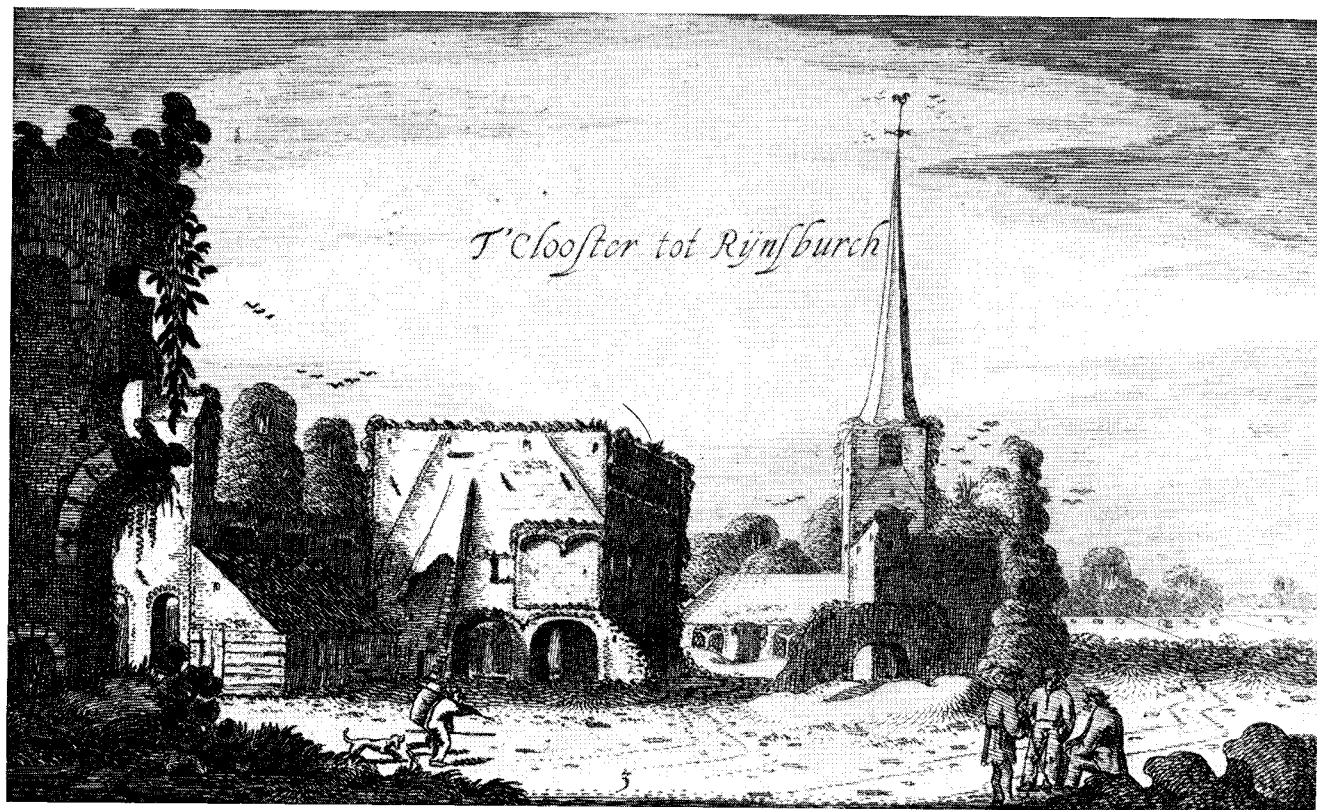
1. E. H. ter **Kuile**, De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Geïllustreerde beschrijving, deel VII, provincie Zuid-Holland, eerste stuk, Leiden en Westelijk Rijnland, 1944, p. 2 10.
2. Alg. Rijksarchief, Recht. archief van Voorschoten, inv. nrs. 7 fol. 44-46; 16 fol. 22 en 35 verso; 17 fol. 67; 18 fol. 130; 19 fol. 122; 22 fol. 174. Zie ook familiearchief **Steen-gracht** inv. nr. 264.
3. Johan de Bijde wordt in oude genealogieën steeds Johan **Paauw** de Bijde genoemd. Zijn eerste vrouw, met wie hij in maart 1678 te Voorschoten huwde, was Maria **Hulshout** (geb. 1653, overl. 1693). De kinderen uit dit eerste huwelijk verkopen **Bijdorpe** in 1716.
4. Anna Oorthoorn werd op 19 oktober 1664 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam **gedoopt** als dochter van Abram **Oorthoorn** en Wilmina van Coeverden. Op 11 augustus 1685 ging zij in ondertrouw met Pieter Dablijn (lees: **D'Ablaing**), van Utrecht, oud 50 jaar.
5. Anna Maria de Bijde gedoopt te Leiden 22 augustus 1700. In de loop van 1702 is zij overleden. Na haar dood werd **Bijdorpe** op 9 augustus 1702 getaxeerd (Recht. **arch.** van Voorschoten, inv. nr. 121 fol. 22).
6. Recht. **arch.** van Voorschoten, inv. nr. 16 fol. 35 verso.

I L L U S T R A T I E

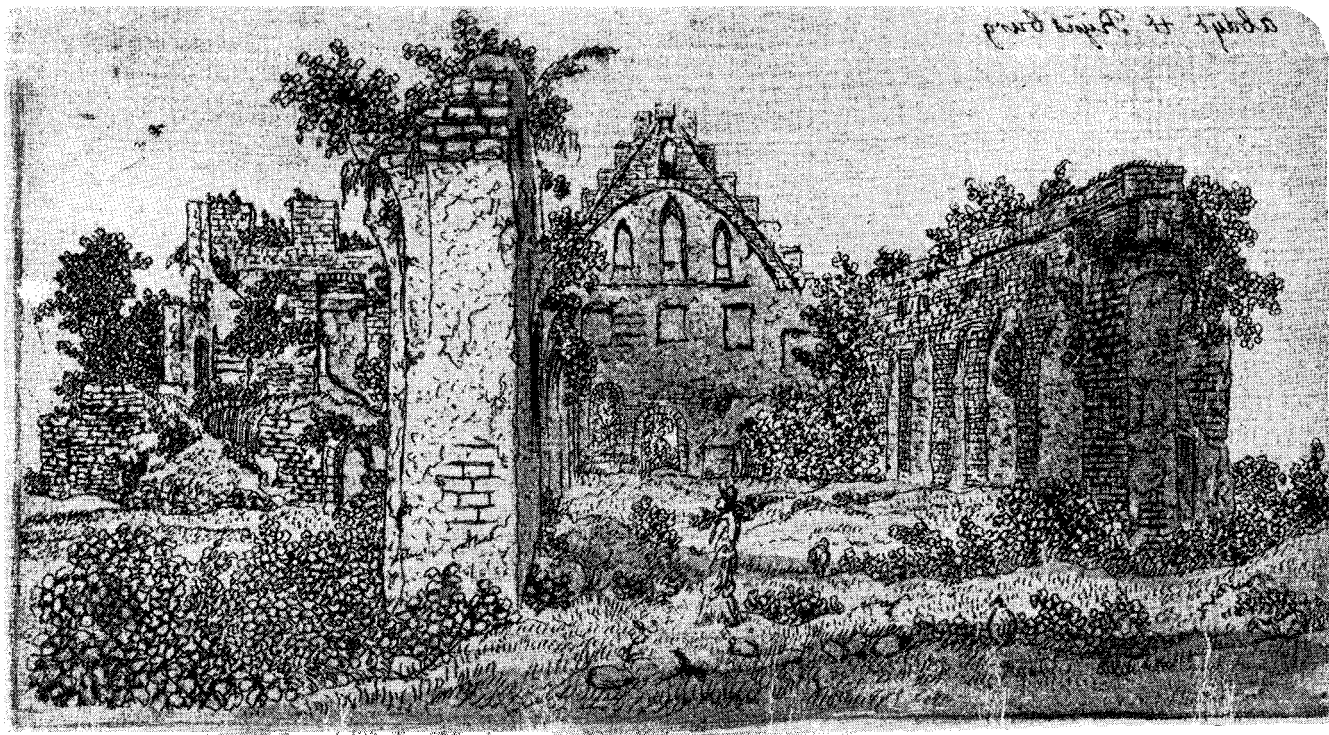
Afb. 45. Het inrijhek van Huize **Bijdorpe**.
Foto Rijksdienst Monumentenzorg.

27. De ruïnes van de abdij van Rijnsburg.
Tekening door Symon Aernts van Buningen.

28. 't Clooster tot Rijsburch. Ets door Jan van de Velde.

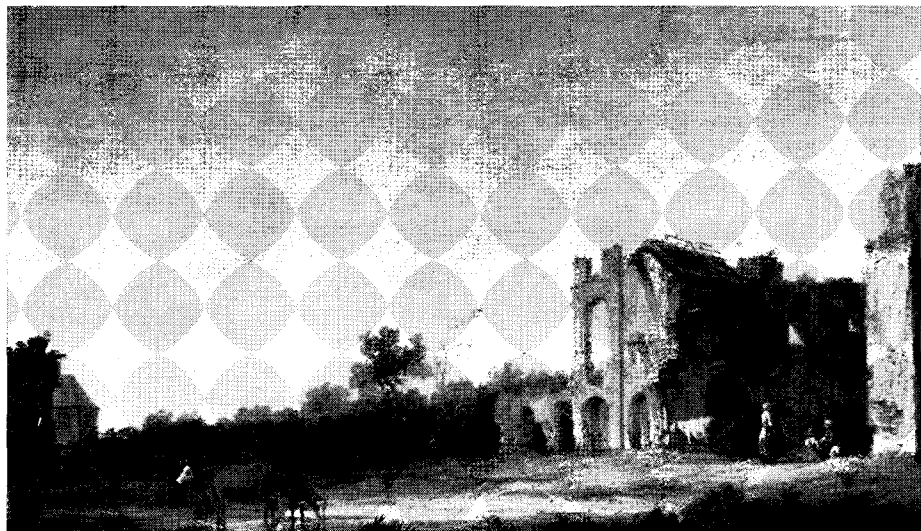

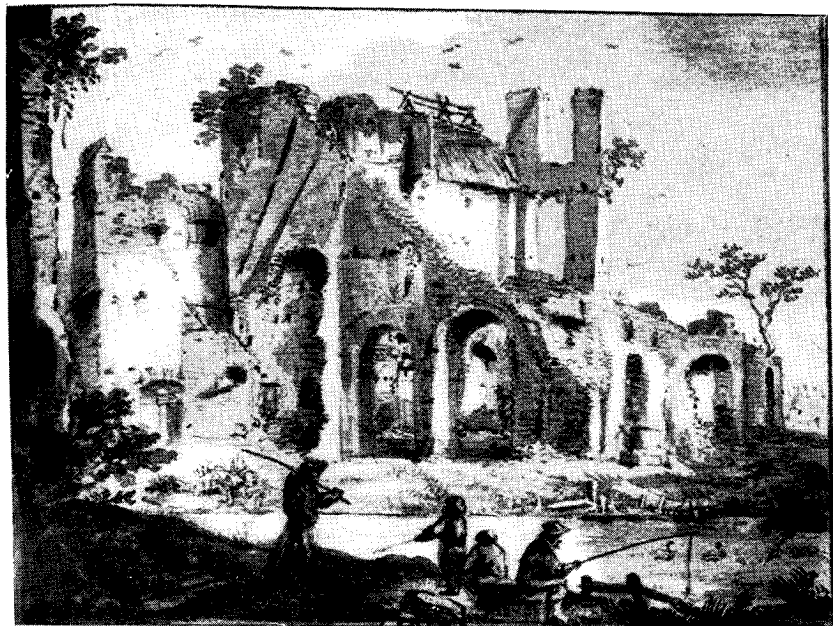
29. De grote ruïne te Rijnsburg, Ets door H. Seghers.

30. De ruïnes van de abdij. Schilderij door A. Cuyp.

31. Vee in de weide bij ruïnes. Schilderij door A. Cuyp.

32. De ruïne van de abdij. Tekening door P. de Laer alias Bamboots.

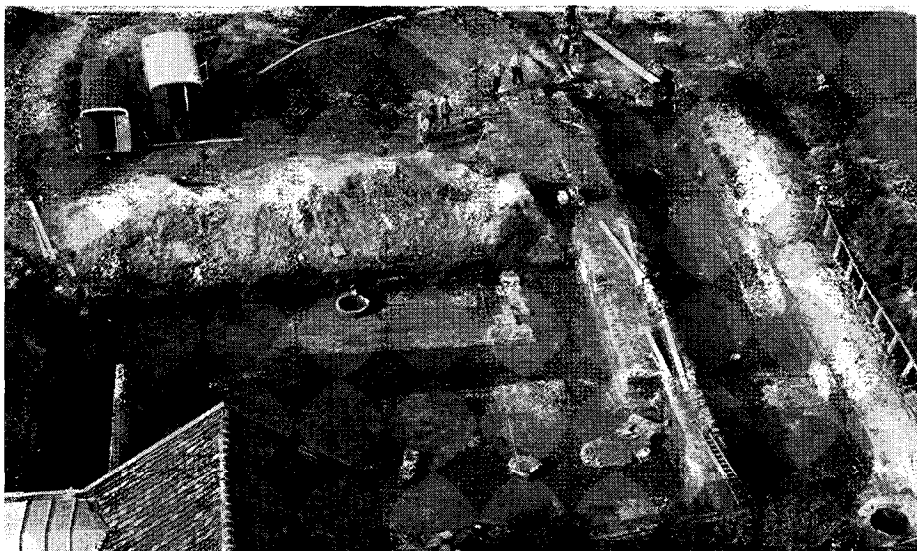
33. De ruïne van de abdij. Tekening door P. de Laer alias Bamboots.

34. Werkput 1961. De puinsleuven van de oostvleugel.

35. Werkput 1963. De puinsleuven van de noordvleugel.

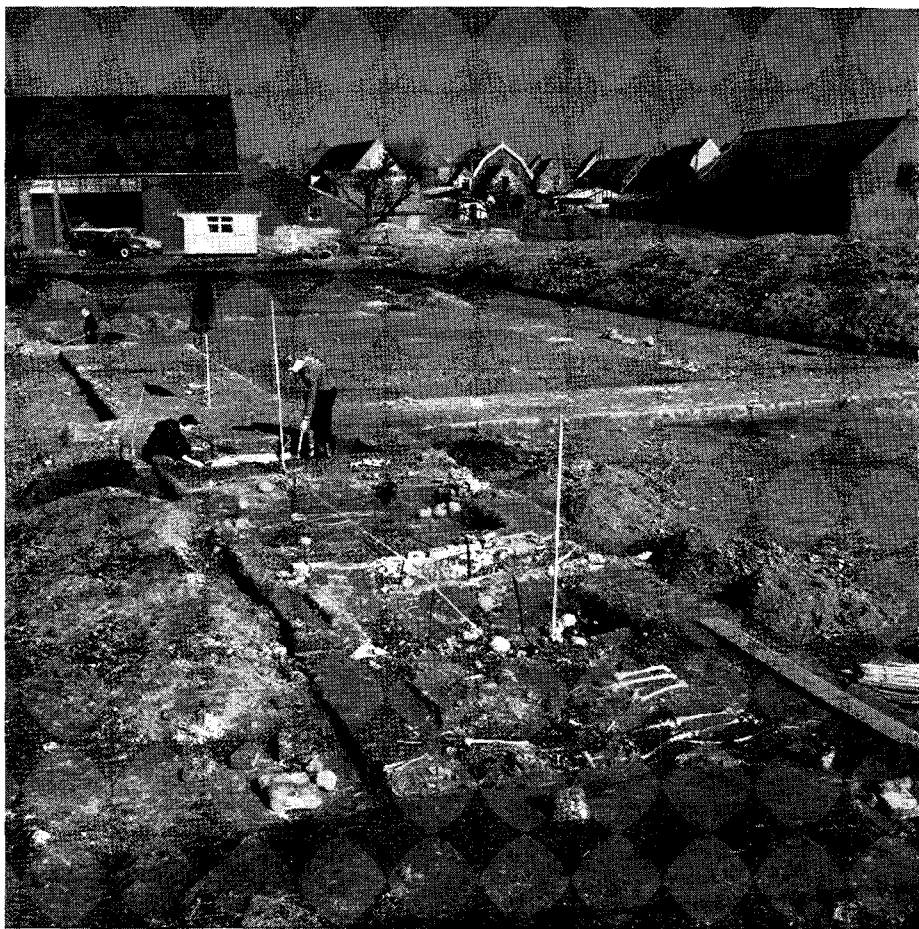

36. Werkput 1961 Gedeelte van de buitenmuur bij de n.o. hoek van de oostvleugel.

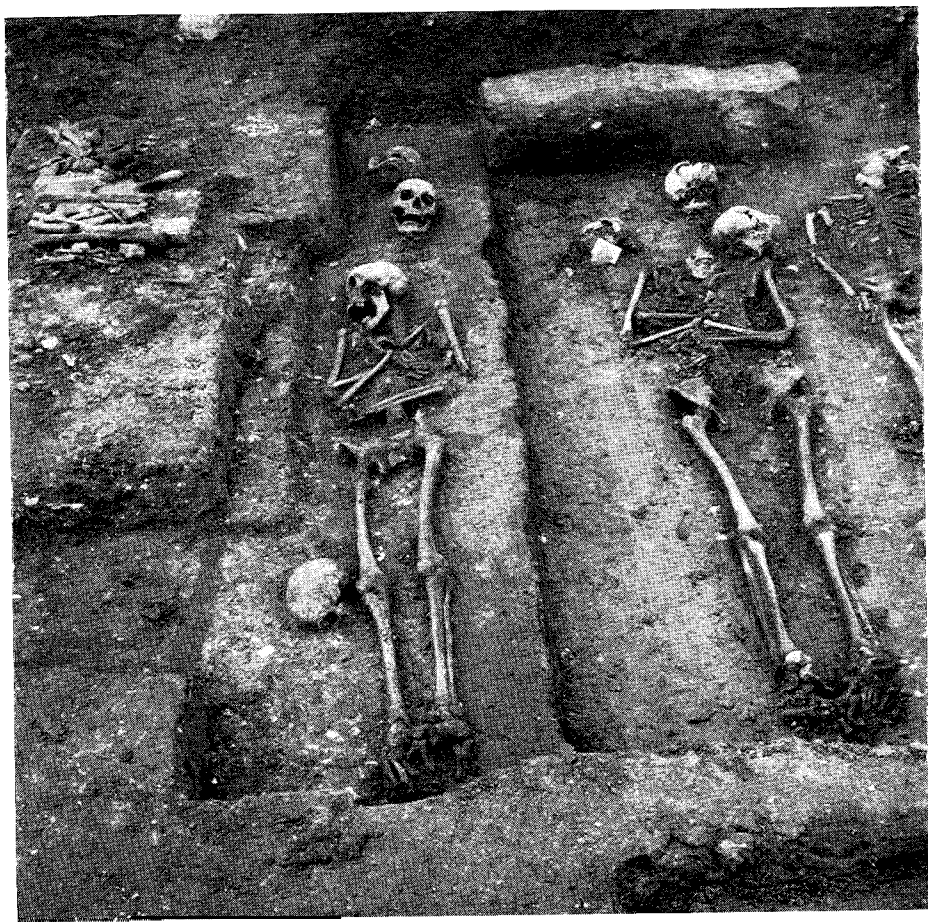

37. Werkput 1963. Bakstenen lavabo.

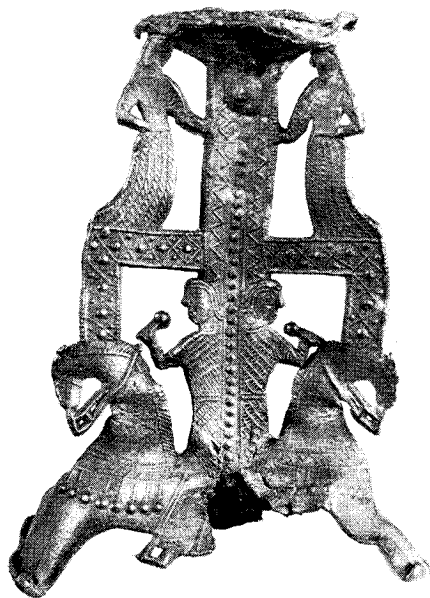
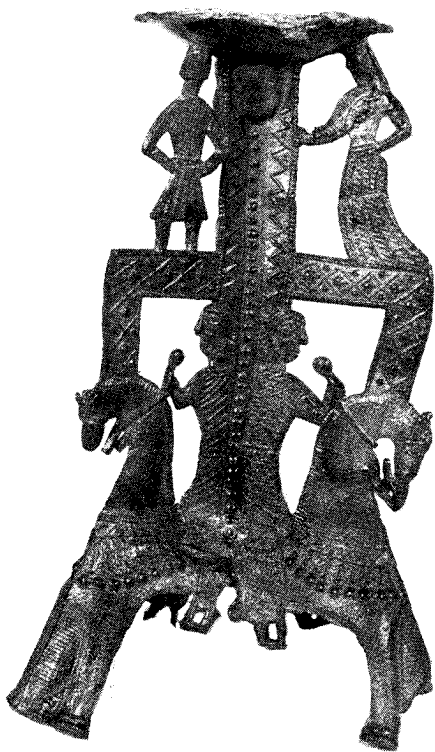

38. Werkput 1961. Bijzettingen in het z.w. gedeelte van de oostvleugel.

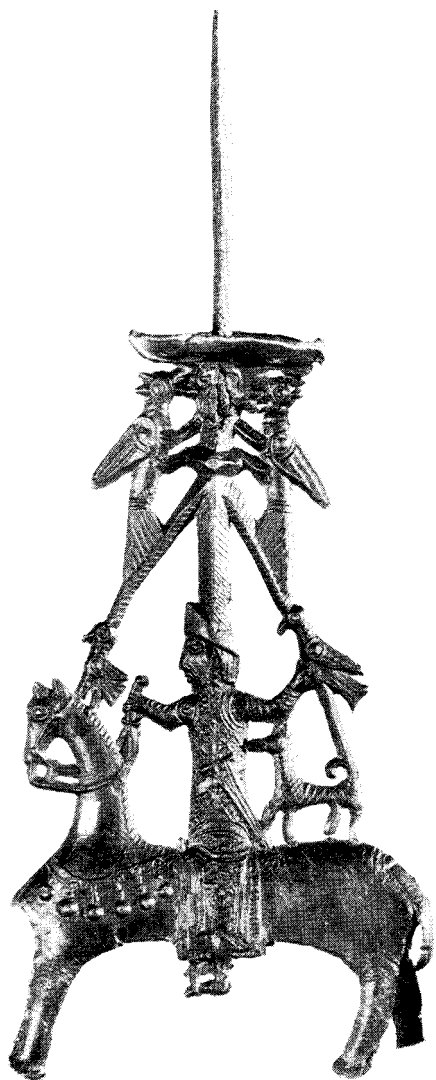

39. Werkput 1961. Diepste begravingen in situ.

41. Kandelaar uit dezelfde gietvorm.
In 1877 gevonden in Brugge.

40. Kandelaar. Ca. 1200. Legering van
lood en tin. Gevonden tijdens de opgra-
vingen van 1963.

42. Tinnen kandelaar.
Gevonden in de stadsgracht van Lille.

43. Als voren. keerzijde.

44. Sluitsteen met wapen van de abdis Adriana van Botland.
Gevonden tijdens de opgravingen van 1963.

45. Het inrijhek van huize Bijdorp (Voorschoten).

46. Molenaar Piet Cozijn
(1833-1910).

47. De Mopmolen te Rijpwetering.

48 en 49. De ijven bij het Huis te Warmond. (z.o.z.)

MET DE KUIERSTOK LANGS DE MOLENS VAN LEIMUIDEN VOOR 60 JAAR

door

A. BICKER CAARTEN

Wandeling van watermolenaar *Piet Cozijn* (1833-1910) en zijn Kleinzoon Jaap Hoogenboom (geboren in 1886) naar familie in *De Kwakel* (gemeente Uithoorn) omstreeks de jaren 1902-1905.

Dit verhaal is samengesteld *na vele gesprekken met molenaar Hoogenboom; met aanvullingen van J. C. Lunenburg uit Leimuiden.*

Piet Cozijn was vele jaren watermolenaar van de Mopmolen bij Rijpwetering, bekend als „Piet van de Mop” en zijn inwonende kleinzoon Jaap Hoogenboom is de tegenwoordige molenaar van de Waterloospolder, eveneens bij Rijpwetering.¹

Als 't mooi weer was en we behoefden niet te malen, wandelde grootvader nogal eens naar zijn familie in De Kwakel en op die tochten mocht ik met hem mee, aldus Jaap Hoogenboom. Onderweg deden we veel molens aan, want grootvader, stammende uit een oud molenaarsgeslacht, was molenaar in hart en nieren. Hij heeft 24 Cozijns gekend, die molenaar waren, waarvan twee houtzaagmolenaars bij Alphen aan den Rijn. Zijn vader was Aai (Arie) Cozijn (1794-1862), over wie veel verhalen de ronde deden. Aai Cozijn was geboren op de voormalige Poelwijckermolen aan de Wijde Aa, bij Roelofarendsveen, als zoon van molenaar Hein Cozijn (1766-1821). Aai maakte de veldtocht onder Napoleon naar Rusland mee en leed daar veel honger en ellende; hij was molenaar en viskoper en toen hij met een oud roeibootje op de woelige Haarlemmermeer viste, stootte de boot op een paal en sloeg lek. Met zijn jas wist hij het gat te dichten en aldus redde hij zijn leven.

Hij kwam in 1832 als eerste molenaar op de nieuwgebouwde poldermolen De Meerkreuk bij Oude Wetering.

Met grootvader wandelen langs de molens betekende een heerlijke tocht. Als je loopt zie je nog eens wat. Ik genoot van de natuur en van het buitenleven. Vroeger bijv. zag je de ooievaars parmantig door de weilanden stappen en overal zag je paarden in het land, die het werk deden van de tegenwoordige tractors. Men vliegt nu met auto's en brommers langs de

wegen en ziet daardoor niets van het landleven. Het landschap was vroeger bovendien veel mooier, omdat er veel meer bossages bij de boerderijen waren. Ja, er was vroeger buiten heel veel te zien.

Meestal namen we een paar sneedjes brood mee voor onderweg, want het was een hele kuier en dan kun je best wat gebruiken. Nadat de koeien verzorgd waren, vertrokken we welgemoed omstreeks 7 uur, soms ook half 8.

Van de Mopmolen ging het langs de binnendijk naar Nieuwe Wetering en dan langs de zuidzijde van de Ringvaart van de Haarlemmermeer op de Googermolen aan, een forse ronde stenen vijzelmolen, die ook nu nog in bedrijf is. Op die molen maalde toen Hein de Jong, een beste man en een beste molenaar, bij wie we graag op bezoek kwamen. Ik hoor hem nog zeggen: „Komen jullie d'r effen in?” Ook zijn vader heb ik gekend, Koos de Jong, een kleine man, die De Googer ook best bemaalde. Veel tijd voor praten hadden we echter niet, want we stonden nog aan het begin van de tocht. Na de steile buitentrapp van de molen te zijn afgedaald, lieten we al voortstappend onze blikken gaan naar de Meerkreukmolen, die aan de overkant van de polder, aan de Brasemermeer stond; daar zat toen nog oom Tinus Cozijn, een broer van mijn grootvader; sinds 1904 zijn zoon Jan Cotijn, die een zeer goede weerkenner was. Bij opkomende buien vertrouwden de tuinders geheel op de inzichten van de molenaar. Als Jan Cozijn de molen „aanhieuw” en de zeilen „wegrolde”, dan deden de tuinders de ramen van de broeibakken met aardbeien dicht. Anders zou de harde wind onder de ramen komen en deze vernielen. Al gauw kwamen we in Oude Wetering; we liepen vervolgens langs het water tot waar de Drecht in de Wetering uitmondt. Aan de overzijde, ten noorden van de Drecht, woonde de zeilmaker Jan Lemmerzaal, die ons door het grote raam van zijn werkplaats al had zien aankomen. Als grootvader zijn hand opstak, begreep hij wat we wilden en stapte hij in zijn roeibootje om ons over de Wetering te zetten. Lemmerzaal was voor ons een goede bekende. Jarenlang heeft hij de zeilen van grootvaders molen gemaakt en hersteld. Met zijn twee broers, één bij Leiderdorp en de ander aan de Kaag, verzorgde hij de zeilen van bijna alle molens in de verre omtrek. De tocht ging verder langs de noordzijde van de Drecht, waarna al gauw de achtkante rieten Grietmolen werd bedekt, die door grootvaders zoon Tinus (Martinus), mijn peetoom, werd bemalen. Tinus van Pieter, zoals hij werd genoemd, bemaalde later o.a. de Hoogeveensemolen onder Noordwijkerhout. Zijn hele leven – hij werd 94 jaar – was vergroeid met de molens. De Grietmolen was molen nr. 1 van de Griet- en Vriezekooppolder. Van daar had je een goed gezicht op de nabijgelegen Geestmolen aan de Brasemermeer (Grote Heilige Geestpolder), die bemalen werd door dove Dirk Kraan, een reus van een vent en geboren op de Hondsdijkermolen onder Koudekerk, evenals oom Tinus een stoere molenaar, die voor niets stond. Ze deden voor elkaar bij het malen

niet onder, want de een wilde voor de ander niet zwichten! (zeilvermindere bij harde wind) In 1904 verliet oom Tinus de Grietmolen en werd Piet van de Pouw Kraan, afkomstig van de Doesmolen bij Hoogmade, molenaar. Dat bleef zo tot 1918, toen de molen buiten gebruik werd gesteld. De romp van de molen is thans nog bewoond. Bij oom Piet werd natuurlijk een kopje koffie gedronken en alle nieuwtjes werden over en weer verteld. Dan ging het weer verder langs de Drecht, met Leimuiden in 't zicht. Nog vóór dit dorp werd bereikt, zagen we aan de overzijde van de brede Drecht de mooie korenmolen De Jonge Pieter van Pieter, later Klaas Duijser, een mooi vlug molentje, dat toen nog heel veel maalde. De Duijsers kwamen van de Uithoornse korenmolen Het Lam. Het liep met Klaas Duijser slecht af, want hij werd vermoord. 'De korenmolen De Jonge Pieter werd in 1950 naar Schipluiden overgebracht, omdat hij toen in Leimuiden geen werk meer deed en stond te verkommeren).

Ook na Leimuiden hielden we dezelfde kant van de Drecht. Nabij Leimuiden, aan de overkant, stonden heel vroeger twee molens. 't Waren vijzelmolens, die trapsgewijs de Wassenaarsepolder bemaalden. De eerste, waar toen 'n Van Staveren op zat, brandde „malende weg af”, doordat de taan ketel op de „wurf” in brand vloog. Deze Van Staveren was nog familie van ons. Op de ondermolen even verderop zat ene Braam. Deze molens waren er al niet meer, toen wij daar langs kwamen. We liepen vervolgens langs de beide, vrij dicht bij elkaar staande molens 2 en 3 van de Vriezekoopsepolder. Eerst kwamen we bij Hein van Harten, die ook klompenmaker was. Dat kon je duidelijk zien, want rondom de molen hingen onder het rieten dak de pas gemaakte klompen te drogen, wel 100 stuks en in de Drecht lagen veel wilgebomen en populieren, waarvan de klompen werden vervaardigd. Als Van Harten een zware boomstam uit de Drecht moest ophalen, gebruikte hij het kruihaspel van zijn molen als hijswerktuig, nadat hij de staart van de molen eerst had „gestempeld.” Het kruihaspel kon daarvoor gebruikt worden als de molen met z'n kop naar het noorden stond en dus de staart zich nabij de Drecht bevond. Hein van Harten was een echte molenaar, maar geen visser, hetgeen de meeste molenaars wel zijn. Vissen was volgens hem een „verdrietig” werk. „Die vissen hebben ook graag 't leven, net as wai.” De molen is sinds lang verdwenen, maar de molenwerf met daarop het motorgemaal van de Griet- en Vriezekoopsepolder is er nog.

Dan ging het naar de dicht daarbij gelegen molen van Gijs van de Pouw Kraan (sinds 1905), een broer van Piet van de Pouw Kraan van molen nr. 1 van de Vriezekoopsepolder. Ook hier is de molenwerf nog zichtbaar.

De molens 2 en 3 stonden pal aan de dijk, welke tevens de rijweg is van Leimuiden naar Bilderdam. De draaiende wieken konden weliswaar de passerende wagens niet raken, maar de paarden waren bang voor de zoemende en zwaaiende wieken, zodat de molenaars de molens moesten „aanhouden” (stilzetten) als er een wagen langs kwam. Daar de zeilen van de aangehou-

den molens bij harde wind klapperden, durfden de paarden de molens toch nog niet voorbij, zodat de voerman genoodzaakt was het paard bij de kop te nemen en voorbij de molens te brengen. In het maalseizoen stond de polder vaak „stijf” (met hoog water) zodat er ook des zondags gemalenmoest worden en juist op zondagochtend kwamen er wel 50 tentwagens voorbij met kerkgangers, rijdende naar Leimuiden. Het was dus voor de molenaars helemaal niet prettig des zondags de molens te bemalen. De bezoeken aan Van Harten en Van de **Pouw Kraan** duurden in de regel maar kort, want de weg was nog lang. Het ging nu naar **Bilderdam** en vervolgens langs de **Tolhuiska**, achter de oer-oude boerenwoning van **Roest** om naar het **Tolhuis** met zijn schutsluis. Om aan de overkant te komen liepen we over de sluis. Aan deze kant was ook de aanlegplaats van **De Volharding**. De boten die door de **Drecht** voeren, o.a. de stoomboot van **De Volharding**, moesten daar „schudden”(1) Aan de zuidzijde van de **Drecht** bij het **Tolhuis** lag het zgn. **Houtbos**, bestaande uit twee akkers, beplant met verschillende boomsoorten zoals essen, beuken en wilgen. Vroeger waren er veel meer vogels dan tegenwoordig en in het **Houtbos** was 't een paradijs voor lijsters, houtduiven, spechten, winterkoninkjes, mezen en ander klein goed. Om de vier of vijf jaren werd een gedeelte gekapt. Dat „houten” gebeurde gedurende de wintermaanden door enige mannen uit **Roelofarendsveen**, die 's ochtends en 's avonds anderhalf uur heen en terugliepen met 's morgens een zwart fluwelen zak met rode kwasten op de rug, waarin het brood voor de middag zat. De slieten werden verkocht voor terreinafscheidingen en de **takkebossen** aan de bakkers voor het stoken van de ovens. Bij het bos behoorde een boerderij, die bewaakt werd door grote waakhonden. Nu is dit alles verdwenen; het **Houtbos** is nu tuingrond.

Wij spraken altijd van de **Drecht**, maar de mensen die daar wonen meestal van de **Amstel** en nu heet het officieel **Amstel-Drechtkanaal**.

Na enige tijd zagen we aan de overzijde van de **Drecht** de **Moordmolen**, een dikke molen, die de **Colslagerpolder** bemaalde. **Willem Braam** was daar de molenaar. Daar zal vroeger wel iemand vermoord zijn denk ik, maar grootvader kon daarover niets vertellen. Even voorbij de **Moordmolen** kwamen we over een bruggetje over een lange vliet met aan het eind de molen van **Maarten de Frankrijker**; **Maarten** kwam van de **Vlist** onder **Haastrecht** en had deze molen gekregen door bemiddeling van **Gijs van de Pouw Kraan** van **Vriesekoop**. Ook met **Maarten** liep het niet best af. Bij de afbraak van de molen is hij van de middelzolder, door het gat van de molenspil, in de vijzel gevallen en zijn hele leven is hij invalide gebleven. Weer verder kwamen we weer bij twee molens, nl. twee in getrapte bemaling werkende molens van de **Zevenhovensepolder**, staande bij de **Zoute-sluis** (verbastering was de **Zouthuissluis**). Het waren de bovenmolen van **Tijs Schalkwijk** (daarvoor **Mesman**) en de ondermolen van **Piet Zaal**. Bij molenaar **Tijs Schalkwijk** gingen we altijd op bezoek, want **Oom Tinus** was

getrouwd met een zuster van Tijs Schalkwijk. Dat molenaars met molenaarsdochters trouwden kwam vroeger veel voor. Dat zal wel zijn omdat de molenaars veel bij elkaar op bezoek kwamen. Zodra er bijv. ijs was (dan kon er niet gemalen worden) gingen de molenaars per schaats elkaar bezoeken. Per schaats kon je veel gemakkelijker de molens bereiken. Tijs Schalkwijk kwam van de bovenmolen van de Kortenaarsegang van de Nieuwkoopsepolder.

Daarna gingen we nog even kijken bij Piet Zaal. Vele jaren later, (het was op 4 december 1919) is Piet Zaal het slachtoffer van zijn beroep geworden tengevolge van een verschrikkelijk onweer. Hij was juist vanwege de opkomende onweersbui aan het zeilen afnemen toen het hemelvuur zijn molen trof. De bliksem sloeg in de roeden en Piet Zaal werd tegen de grond geworpen en bleef voor dood liggen. Toch behield hij het leven, maar geheel de oude is hij niet meer geworden en dat betekende het einde van zijn molenaarschap. Tijdens dezelfde onweersbui werden nog andere molens en enkele boerderijen getroffen. De Stommeermolen bij Aalsmeer en de Koenenmolen bij Amsterdam brandden toen tot de grond toe af. Getroffen werd verder de Zandpadmolen bij Uithoorn, bemalen door Van Grieken.

Bij Vrouwenakker verlieten we de Drecht en gingen we de dubbele houten klapbrug over en liepen dan verder langs de zgn. Kleine Drecht. Bij Vrouwenakker stond de Vrouwenakkersemolen van Thomas van Grieken.

Dan was het niet meer ver naar De Kwakel, het doel van de tocht. We gingen daar op bezoek bij Van Staveren, de koster van de R.K. Kerk. De man zal zeker familie van ons geweest zijn, want grootvaders moeder heette Helena van Staveren (1798-1826). Bij de koster aten we mee – „eet maar mee, zolang d'r is” – en dan moest al spoedig de terugtocht worden aanvaard. Soms liepen we toch nog een eindje verder, langs de Legmeerdijk naar „Hoeksjan.” Hier had je prachtige vergezichten over de polders, meest bouwland, rechts over de Zijmeer de watermolen Het Zandpad van Jan Van Grieken, een broer van Thomas, van de Vrouwenakkersemolen; nog even verderop stond de wipmolen van Kees Griffioen van de polder Blokland aan de overkant van de Amstel. Wipmolens zag je in die streek niet veel. Kees Griffioen was getrouwd met een dochter van Jan van der Wilk, molenaar aan de Wijde Aa bij Roelofarendsveen. Over de Thamerdijk kwamen we bij de Nes langs zes forse poldermolens. Ze bemaalden de Bovenkerkerpolder in twee getrapte bemalingen van elk drie molens. Het eerst gingen we aan bij Gijs Zevenhoven, die de baas was van alle zes molens. Hij was degene, die aangaf of er gemalen moest worden en zo ja met welke zeilvoering. Als 't hard woei, liet Gijs Zevenhoven zijn molen geweldig hard draaien en de andere molenaars konden dan daarbij niet achterblijven. Zette Gijs eindelijk zijn molen stil om te zwichten (zeil te vermindere(n)) dan volgden de andere molenaars onmiddellijk zijn voorbeeld. Zo toonde Gijs aan allen die het zien wilden, dat hij de baas was. Indien er

's nachts gemalen moest worden seinde hij dit aan de andere molenaars door middel van een brandende lantaarn, die bevestigd was aan een paal bij zijn molen. Zolang de lantaarn brandde moest er worden doorgemalen. Het waren grote molens (later vervijzeld) en „nijdig” dat ze liepen! Dat kan ik me nog goed herinneren, want op de molen van Gijs Zevenhoven kregen we altijd een bord **pap**. Eén keer maalde de molen zó hard, waardoor hij zó schudde dat grootvader en ik moeite hadden de pap zonder morsen binnen te krijgen. Dat zegt wat, want we waren op onze molen heus wel wat gewend. Nabij de molen van Gijs Zevenhoven stond een „huig” (een soort afdak van grote lengte), waaronder enige nieuwe houten molenroeden waren opgeslagen. Brak er een roede, dan had de molenmaker een nieuwe roede bij de hand, zodat de stilstand van de gang molens tot slechts enkele dagen beperkt kon worden.²

Meestal gingen we ook nog even aan bij de andere molenaars. Eerst bij Jan Colijn, een grappenmaker. Zijn familie stamde uit Hoogmade. Colijn was tevens de molenmaker van de polder en hij onderhield dus de molens. Dan gingen we aan bij Gerrit **Pappat**, die tevens huisschilder was en menige windmolen verfde. Men zei altijd „Pappot.” Hij was een broer van Piet **Pappat**, de veldwachter van Roelofarendsveen, die we goed kenden. Vervolgens naar Klaas Zwartendijk, die als lijfspreuk had: „God geeft de wind en ik de zeilen!” Dirk **Oskam** zat ‘t verst weg, op de molen De Aalvisser. Dat was de bovenmolen (waar de paling tijdens het malen werd gevangen). De molen stond achter een uitspanning, die De Zwarte Kat heette. De laatste was Derk van Leeuwen op de molen De Parel. Alle zes molenaars hielpen, als ‘t zo uitkwam, mee aan het molenmakerswerk. Zo brak op de laatste dag van de negentiende eeuw een roede van De Parel. De gebroken roe „zeilde” op de hele roe, die ook afknapte. Maar de twintigste eeuw begon weer best, want op Nieuwjaarsavond maalde De Parel weer met een nieuw wiekenkruis! ³

Dan maar weer teruglopen. Het was een hele tocht en je voelde je een beetje „lamachtig” als je weer thuis was en je benen onder de tafel kon strekken, maar het was een mooie tocht. Vooral door grootvaders gesprekken kwam je veel over molens aan de weet. Jammer dat die molens, nu bijna allemaal verdwenen zijn. Ja, in ruim zestig jaar kan er heel wat veranderen.

A A N T E K E N I N G E N

1. Zie over Jaap Hoogenboom en zijn molen: A. Bicker Caarten, In Holland staat een molen, Leiden, 1960.
2. Een dergelijke loods voor molenroeden staat nu nog bij Streefkerk.
3. Mededeling van oud-molenmaker Piet van Leeuwen, die nog op De Parel woont, aan Jan C. Lunenburg.

I L L U S T R A T I E S

- afb.* 46. Piet Cotijn (1833-1910). Molenaar van de **Mopmolen** bij Rijpwetering.
afb. 47. De Mopmolen. Foto A. Bicker Caarten.

DE IJVEN BIJ HET HUIS TE WARMOND

door

Dr. P. SEVENSTER

Ijff (of ijfel) is de Nederlandse naam van de Taxus-boom (*Taxus baccata* L.). Helaas is de naam in onbruik geraakt, want het meervoud *ijven* is zoveel prettiger dan het onhandige *Taxussen* of *Taxus-bomen*. Ook sluit het beter aan bij het Franse „if”, het Engelse „yew”, en het Duitse „Eibe”. De oude, drie-delige flora van Heukels geeft, speciaal voor Zuid-Holland, ook nog „venijnboom”. Wordt dat in Rijnland nog gebruikt?

Deze, oorspronkelijk vermoedelijk wel inheemse, maar later ongetwijfeld ook veel aangeplante naaldboom is een langzame groeier, zodat bij een enigszins omvangrijk exemplaar al gauw een hoge leeftijd verondersteld kan worden. In het park bij het Huis te Warmond, thans eigendom van het Zuid-Hollands Landschap, staat nu, niet ver van het huis, een groep van deze *ijven*, waarvan enkele voor Nederlandse maatstaven ongewone afmetingen bereikt hebben (zie foto's). Op grond daarvan is aan deze bomen wel een uitzonderlijke ouderdom toegeschreven en is er in de literatuur over het kasteel en zijn omgeving enige malen nadrukkelijk aandacht aan besteed. Aangezien de bomen bovendien in een halve cirkel gerangschikt staan (met daarop aansluitend twee in elkaars verlengde liggende zijvleugels) en deze cirkel naar het Z.O. geopend is, werden daar nog allerlei beschouwingen aan vastgeknoot. Ik kan daarvan het best een indruk geven door een alinea aan te halen uit het uitvoerige artikel van W. J. Swierstra¹ over Het Huys te Warmond in *Historia*:

„Midden in het park van het Huys te Warmond bevindt zich op een bodemverheffing een groep oeroude taxusbomen, waarvan Prof. Dr. L. G. M. Baas Becking mij verklaarde, dat zij minstens 800 jaren oud moeten zijn, terwijl zij waarschijnlijk wortelen in een veel oudere taxishaag. Bij den uiterst langzame groei van dit gewas moet het niet uitgesloten worden geacht, dat de bomen reeds dateeren uit den vóór-christelijken tijd. Het merkwaardige is, dat ze geschaard zijn in een halfroond, dat zich opent naar het Oosten. Het vermoeden is uitgesproken, dat zich hier een Oud-Germaansche Dingstoel zou hebben bevonden, waar bij 't klimmen der zonne naar Oud-Germaanse zede recht werd gesproken en nog vroeger een Druidenhain.”

Ook S. J. Fockema Andreae maakt, zeer voorzichtig weliswaar, weer

even gebruik van het gegeven om een bepaalde suggestie te versterken in zijn artikel „Warmond” (L. Jb. 1949, p. 71) :

„Of deze Warmondse „hof” voor de stichting der christelijke kapel, later kerk, ook een plaats van godsdienstoefening is geweest (zoals de „heilige eik” op de „hof” te Oegstgeest wellicht) vermogen we niet te zeggen; de aanwezigheid van een groep eeuwenoude taxusbomen in het park wekt anders wel gedachten in die richting.”

Bij deze uitlatingen begint men zich, wanneer men de ijven van nabij kent, toch wel wat onbehaaglijk te voelen, want zó imposant zijn de bomen nu ook weer niet. De twee dikste stammen hebben een omtrek van 2.35 en 2.15 m. (op 1 m. boven de grond); de dunste heeft een omtrek van nog geen meter. In een artikel over exemplaren in het Rijnland” vond ik, dat daar omtrekken gemeten zijn van 4.71 m. (op 1.70 m. boven de grond), terwijl er verwezen wordt naar nog veel dikkere bomen in Engeland en Normandië, waar middellijnen gevonden zouden zijn van 1.36 tot 3.59 m. (wederom op 1 m. hoogte). Dat komt dus overeen met omtrekken van maar liefst 4 tot ruim 11 meter. Zulke stammen, zegt de schrijver, zijn vaak hol, en men heeft er wel een „brandstoffenbergsplaats, gelegenheid voor feestmaaltijden, in één exemplaar zelfs een kapel” in gevestigd. Het is duidelijk, dat hier wel andere zaken aan de orde zijn dan in Warmond. Ook voordat ik van dr. S. J. van Ooststroom dit artikel ter lezing kreeg, was het Warmondse verhaal me al ongeloofwaardig voorgekomen, maar het scheen uitgesloten hierover meer zekerheid te krijgen. Enige tijd geleden echter vond ik een aanknopingspunt, dat een zo grote mate van zekerheid biedt, dat het mij de moeite waard leek het hier mee te delen. De sleutel tot de oplossing is het sloten- en greppelstelsel, dat voor de ontwatering van het bos zorgt.

De kaart van DOV

Toen A. G. van der Steur mij voorstelde om gezamenlijk de geschiedenis van het park te gaan bestuderen en hij mij fotokopieën van oude kaarten liet zien, viel mij plotseling op, dat bijna alle nu aanwezige sloten en greppels met precies hetzelfde verloop al voorkomen op de kaart van Dou uit 1664-1669.³ Omgekeerd is er sindsdien wel het één en ander verdwenen, maar zelfs in die gevallen is het vaak toch nog mogelijk om de kaart van Dou in het bodemrelief te volgen: een net nog zichtbare sleuf of een iets drassiger strook in de bosgrond blijkt dan bijv. te herinneren aan een 17e-eeuwse kavelsloot in het toen nog onbeboste gedeelte van het terrein.

De „Hofflaen”

Het belangrijkste punt voor mijn onderwerp is de ligging van de oude oprijlaan. Het Huis heeft altijd over twee toegangswegen beschikt: één, die

regelrecht op de Dorpsstraat aansloot en die ook *nu* nog in gebruik is onder de naam van Hoflaantje, en een, die naar de **Herenweg** tussen Warmond en Sassenheim voerde. Deze laatste verbinding wordt tegenwoordig gevormd door een slingerende laan naar de westelijke hoek van het park. Maar op Dou's kaart is er een kaarsrechte laan, die vrijwel haaks op dat nu nog aanwezige Hoflaantje staat, en die op een nog iets oudere kaart (van 1648) zelf als „Hoflaen” wordt aangeduid.⁴ Ten onrechte werd nu altijd de westelijke buitenlaan van het huidige park (aan de kant van het dorp dus, en kaarsrecht op de huidige ingang gericht) als deze „Hofflaen” beschouwd. Dit misverstand is waarschijnlijk in de hand gewerkt doordat de „Hofflaen” van Dou ook de westelijke begrenzing van het park vorm-

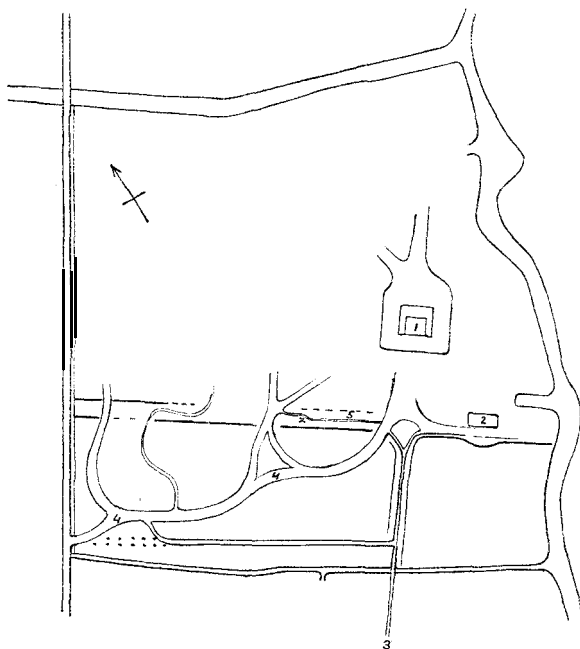

fig. A.: De kaart van Dou uit 1669, nagetekend met weglating van onnodige details. Her gestippelde gedeelte is als park (boomgaard, moestuin e.d.) aangegeven. Daarin het kasteel met de vierkante slotgracht. Van het kasteel loopt een laan naar het dorp; vrijwel loodrecht daarop langs de rand van het park de Hofflaen naar de Herenweg (zie B). Beide lanen aan weerskanten begeleid door berm sloten; op het origineel worden bovendien langs de hele lengte bomen aangegeven.

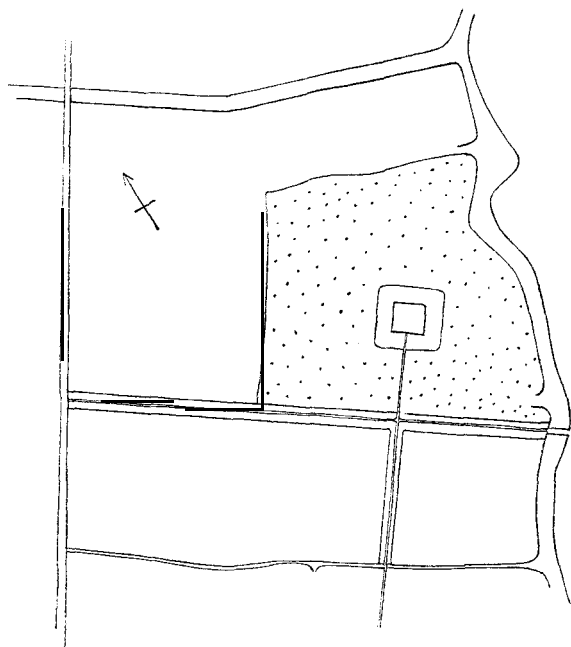

fig. B.: De kaart van 1953, nagetekend op de schaal van A. Vrijwel het hele getekende gebied is nu park (met uitzonderingen van de vierkante „Ezelwei” rechts onder). Het park wordt begrensd door de Hofleede (rechts), de Dinsdagse Wetering (boven), de Herenweg (links), en een sloot (onder). Verder het Huis (1), het Koetshuis (2), de laan naar het dorp (3), de tegenwoordige oprijlaan (4), het Kalkoenenlaantje (5) met de Taxus-bomen ter hoogte van X. Sloten met —, greppels metaangegeven.

de. Men zag dan blijkbaar over het hoofd, dat het 17e- eeuwse park veel kleiner was, en dat er tussen dat park en de tegenwoordige buitenlaan een brede strook weiland lag, die pas meer dan een eeuw later zou worden bebost. De „Hofflaen” moet dus veel dichter langs het Huis gelopen hebben.

Wij kunnen nu de kaart van Dou, zijn Rijnlandse roeden op 3.767 m. stellend, in de juiste schaal projecteren op de situatie, zoals die in 1953 werd opgemeten. In fig. A en B zijn de beide kaarten op dezelfde schaal nagetekend, met weglating van niet ter zake doende details. Op die manier vinden wij bijv. voor het kruispunt van de beide 17e-eeuwse lanen (gemeten vanaf het voorplein) het punt, waar tegenwoordig een voetpaadje, genaamd

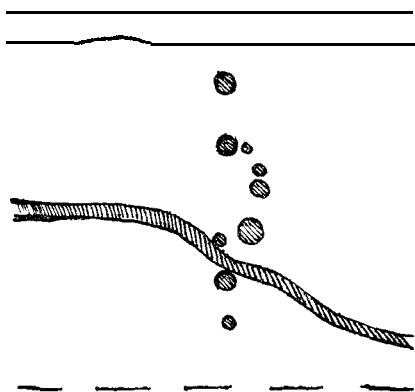

fig. C: Schetskaartje van de **ijven** aan het Kalkoenenlaantje **IIIIII**, met aan de ene kant de sloot **=**, aan de andere kant de greppel **.....**.

Kalkoenenlaantje, op de laan naar het dorp uitkomt. Dit Kalkoenenlaantje blijkt te lopen over een brede strook grond, met aan de ene kant een sloot, aan de andere kant een greppel, die meestal nog met water gevuld is. Deze strook grond is in het verlengde van het Kalkoenenlaantje door het hele bos tot aan de **Herenweg** te volgen als een iets verhoogde rug in het terrein, terwijl aan weerszijden van tijd tot tijd stukken sloot of greppel opduiken. Het lijkt geen twijfel of dit is het traject van de „**Hofflaen**”.

Ook de afstand tussen de twee sloten of slootsporen is goed in overeenstemming met de breedte van de laan, voor zover die op het kleine formaat van Dou's kaart is af te lezen: op beide kaarten en bij afpassen ter plaatse in het bos kom ik op ± 17 meter. Wij moeten het Kalkoenenlaantje dus als een rest van de oude oprijlaan opvatten, maar stuiten dan meteen op het pijnlijke feit, dat de veelbesproken groep *Taxus*-bomen nu juist midden op dit paadje staat en zowat de hele breedte van de vroegere laan in beslag neemt (zie fig. c). Het paadje slingert tussen twee bomen door die niet meer dan 1.5 m. van elkaar staan, en ook de andere openingen zijn niet veel groter. Niet genoeg dus om een 17e-eeuws karos door te laten. Wel is er aan de kant van de greppel iets meer ruimte te vinden, maar dit zou betekenen dat men rakelings langs de hellende en drassige **slootberm** had moeten rijden, wat zelfs voor het toenmalige verkeer als een „onhoudbare toestand” gevoeld zou zijn. Ook zou men kunnen opperen, dat destijds de laan en de sloot hier wel degelijk een bocht gemaakt hebben om de bomen heen, wat dan door **Dou** op zijn kleine schaal gemakshalve verwaarloosd is. Maar overal in het landschap kan men nu nog verifiëren, dat

Dou met grote nauwkeurigheid de flauwe bochten en kleine eigenaardigheden van sloten en paden heeft vastgelegd. Tenslotte: hoe zou men ooit op de gedachte hebben kunnen komen de laan juist hier aan te leggen, wanneer men tot zoveel offers bereid was om de „eeuwenoude” bomen te ontzien? Ik ben er dan ook van overtuigd, dat we hier een onontkoombare „datum post quem” voor ons hebben: anno 1669 kunnen de bomen er nog niet gestaan hebben. Maar waarschijnlijk is het nog veel erger! Want niets wijst erop, dat deze belangrijke oprijlaan in **1669** al uitgediend had. Op een kaart⁵ van 1813-1818, die helaas geen paden aangeeft, vinden we de nieuwe, nog aanwezige ingang, terwijl de oude van de Hoffiaen verdwenen is. Het is verder bekend, dat baron Van Leyden omstreeks 1780 het park aanzienlijk uitgebreid en de aanleg drastisch gewijzigd heeft. Het is voorlopig uiterst waarschijnlijk, dat pas bij die gelegenheid de oude oprijlaan werd afgedankt en door de huidige slingerende is vervangen. Mijn slotsom is dan ook: de *ijven* kunnen niet ouder zijn dan 300 jaar en zijn naar alle waarschijnlijkheid zelfs niet ouder dan 180.

Een verklaring

Het spreekt vanzelf dat bij deze interpretatie van een „dingplaats” geen sprake meer kan zijn. Een andere verklaring ligt echter des te meer voor de hand. Men stelle zich voor, dat het Kalkoenenlaantje, een deel dus van de afgedankte Hofflaen, destijds een fraaie doorkijk geboden moet hebben over de rest van die laan, langs het koetshuis, en over de Hofleede naar het polderland. Het past volkomen bij baron Van Leyden's parkaanleg om daar een (aanvankelijk geschoren) taxushaag te plaatsen in een naar die doorkijk gericht halfroond met een bank om er van het uitzicht te genieten. (ook een tuinbeeld is denkbaar om van de andere kant op uit te kijken). De vorm van enkele taxuskruinen suggereert nog wel enigszins de gevolgen van het scheren. Zoals zo vaak, kan die heg dan bij verwaarlozing zijn „doorgeschoten” waarbij een aantal exemplaren zijn uitgevallen. (Elders in het park bevindt zich een groep beuken, „het kabinet”, die een dergelijk verleden overduidelijk demonstreren.) Juist onder deze omstandigheden komt het dikwijls voor, dat een aantal loten vergroeit om op den duur gezamenlijk een stam te vormen. De taxus heeft daar toch al sterke neiging toe. Een dergelijke schijnstam kan dan gemakkelijk een wat ongewone omvang bereiken. Eén en ander lijkt ruimschoots voldoende om in de gestelde tijd (sinds $\pm$ 1780) de, naar wij gezien hebben, nier eens zo buitensporige afmetingen der Warmondse *ijven* op te leveren: het reeds aangehaalde artikel geeft bijv. ook nog stammen van ten hoogste 140 jaar met een hoogte van 15 m. en een omvang van 1.80 m. Daarbij mogen we ook nog in rekening brengen, dat de soort het op de Warmondse geestgrond blijkbaar goed

doet: overal kiemen de door vogels verspreide bessen en verscheidene exemplaren elders in het bos bereiken een stamomtrek van een meter.

A A N T E K E N I N G E N

1. W. J. Swierstra, Het Huys te Warmond, Historia, 1940, nr. 9.
2. Dr. P. Fesch, Over wilde exemplaren van *Taxus baccata* L. in de Rijnprovincie. Maandblad van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 1918, nrs. 10 en 11.
3. Kaart van het ambacht Warmond. Als wandkaart in het Huys te Warmond, als Kaartboek in het oud-archief van de gemeente Warmond. (Gemeentehuis)
4. Alg. Rijksarchief; Inv. Hingman, Kaartboek M, folio 53.
5. Minuutplan van het kadaster.

I L L U S T R A T I E S

Afb. 48 en 49. De ijven bij het Huis te Warmond. Foto P. Sevenster.

L I J N C L I C H E S

- fig. A. De kaart van Dou uit 1664-1669, nagetekend met weglating van onnodige details.
fig. B. De kaart van 1953, nagetekend op de schaal van A.
fig. C. Schetskaartje van de ijven in het Kalkoenenlaantje.

DE GESCHIEDENIS VAN DE GECOMBINEERDE STARREVAART- EN DAMHOUDERPOLDER

door

J. B. W. HOLLESTELLE

Ten noordoosten van Leidschendam, tussen de Knip en de sluis, ligt de Gecombineerde Starrevaart- en Damhouderpolder. Deze combinatie van twee polders beslaat een oppervlakte van circa 425 ha en zij wordt begrensd door de Knipsloot, Stompwijkse Watering, Starrevaart en het Rijn-Schiekanaal, ook wel Vliet of Trekvllet genaamd. Het jaagpad, dat langs de Vliet naar Leiden voert, vormt hier sinds de vorige eeuw de waterkering van de polder zodat de ringdijk aan die zijde van de polder een slaper is geworden. Het polderpeil is vastgesteld op 4.60 m en voor het straks te bespreken gedeelte Hoog-Damhouder op 4.10 m beneden NAP.¹

Vermoedelijk zijn de beide polders, de Starrevaartpolder en de Damhouderpolder, kort na elkaar in het begin van de 17e eeuw ontstaan; het archief van de Damhouderpolder neemt namelijk een aanvang in 1627, dat van de Starrevaartpolder in 1641. Deze twee polders zijn in bestuurlijke zin altijd vrij nauw met elkaar verbonden geweest, tot in 1758 de officiële combinatie tot stand kwam. De juiste stichtingsdata zijn ons niet bekend, maar in een consentenregister uit Rijnlands archieven ² komt een acte voor, d.d. 4 april 1628, waarin gesproken wordt van „de ingelanden **ende** gebuyren van den landen gelegen tusschen de Stompwijkcx **ende** Wenssveensche **wech ende de Vlyet**” die toestemming aan Rijnland hadden gevraagd om hun land te bepolderen, „omme dselve landen te bepolderen **ende** te doen bemalen met het wipmolentgen ‘t **welck** tegenwoordich in de selve polder staende was.” Bij deze acte is waarschijnlijk de stichting van de Damhouderpolder, die in 1627 al archivalia vormde, door Rijnland goedgekeurd. Het eerst wordt over de Starrevaartpolder als zelfstandige polder gesproken in een door Rijnland in 1628 aan de ingelanden van deze polder verleend consent. Hierin wordt over molenmeesters gerept, een bewijs dat de polder al een eigen bestuur **had**.³

De 13e maart 1632 was een belangrijke dag voor de beide polders, want toen werd het gemeenschappelijk reglement dat zij hadden opgesteld, door Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland geaprobeerd. Dit reglement bevatte onder andere bepalingen betreffende de onderhoudsplicht ten **aan-**

zien van verscheidene polderwerken, het leggen van bruggen en over het maken van „uitpath off uitwech.”

De tweede helft van de 17e eeuw heeft verder noch voor de Starrevaartpolder, noch voor de Damhouderpolder veel spectaculaire gebeurtenissen meegebracht.

Op 22 oktober 1733 verzochten Burgemeesters en Regeerders van de stad Leiden (die in het bestuur van de polder enige zeggenschap hadden) de Staten van Holland en Westfriesland octrooi tot het bedijken en droogmaken van de Starrevaartpolder. Dit octrooi werd op 3 februari 1736 verleend, onder voorwaarde dat alles zou geschieden onder toezicht van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland. In hetzelfde jaar nog werd de droogmaking van de Starrevaartpolder een feit. Pas op 21 juli 1742 werd door Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland een uit 22 artikelen bestaand reglement voor de polder goedgekeurd.⁴

De 6e mei 1758 verleenden de Staten van Holland en Westfriesland -aan het ambachtsbestuur van Stompwijk octrooi tot het bedijken en droogmaken van het grootste deel van de Damhouderpolder, 144 morgen en 543 roeden groot.⁵ Bij dit octrooi was een uit 39 artikelen bestaand reglement voor de polder gevoegd.⁶ De droogmaking zou geschieden met behulp van het gemaal van de Starrevaartpolder, een gang van drie molens (waarover later meer), waarna de polders zouden worden gecombineerd. De bemaling zou dan voortaan ook geschieden door deze molens. Iedere polder behield evenwel een eigen bestuur, maar deze besturen zouden gezamenlijk vergaderen.

Een derde gedeelte van de Damhouderpolder, het zogenaamde deel Hoog-Damhouder⁷, ter grootte van 36 morgen en 482 roeden, bleef in 1758 buiten de bedijking en de droogmaking. Bij een contract van 10 oktober 1797 tussen de ingelanden van de Hoog-Damhouder en het bestuur van de reeds drooggemaakte polder, werd besloten de buitendijk van de drooggemaakte polder door te trekken en de binnendijk van de Hoog-Damhouder te slechten, zodra de droogmaking van deze polder achter de rug zou zijn. Op 29 november 1797 werd dit contract door Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland goedgekeurd.* Tenslotte werd de 6e april 1839 de binnendijk tussen Hoog- en Laag-Damhouder⁹ geslecht. De Hoog-Damhouder ligt ongeveer een halve meter hoger dan de rest van de polder, dit verklaart de naam.

Hoe zijn de poldernamen ontstaan? Dit is een vraag waarop in vele gevallen geen aanvaardbaar antwoord gevonden kan worden, maar bij deze twee polders is het ontstaan van de namen vrij goed te achterhalen. Bekijken wij eerst de naam Damhouderpolder, dan zien we dat deze polder gedurende lange tijd onder meerdere namen bekend heeft gestaan. Op kaarten uit het begin van de 17e eeuw komt hij al voor onder de naam „Duyvenvoorden's polder ofte Nieuwe polder,” maar in een consent van 13 maart 1632 wordt hij ook genoemd „Damhouwerslootse polder.” De eerste naam

valt gemakkelijk te verklaren; de polder heeft tot het eigendomscomplex van het adellijk huis Duivenvoorde, op vrij kleine afstand van de polder gelegen, behoord, en heeft natuurlijk zijn naam daaraan ontleend. In de 18e eeuw kwam de naam Damhouderpolder meer in gebruik, hoewel hij in 1746 op een kaart nog „**Duyvenvoorden's** polder” wordt genoemd. De naam Damhouder dankt zijn ontstaan aan de persoon van de damhouder, de beheerder van de sluis in Leidschendam, in vroeger jaren een plaatselijke **autoriteit**.¹⁰

De Starrevaartpolder is eenvoudigweg genoemd naar de Starrevaart, die op haar beurt weer de naam ontleend heeft aan **de Starrebrug in de Stompwijkse** weg. De namen Starrebrug en Starrevaart komen op de kaart van Rijnland van Floris Balthasar (1615) voor en in een consent van 27 juni 1508 wordt al de „**Sterretgensbrug**” in de Stompwijkse weg genoemd. Volgens Fockema Andreae ¹¹ is deze brug genoemd naar een huis of herberg De Star geheten, die in de nabijheid van de Starrebrug gestaan zou hebben. Inderdaad komt op verscheidene oude kaarten een huis in de onmiddellijke omgeving van de Starrebrug voor, maar er wordt niet over een mogelijke naam gerept.¹²

Bij de combinatie van de polders, in 1758, is natuurlijk de huidige naam ontstaan. In afwijking van hetgeen Fockema Andreae in zijn genoemde werkje beweert, is de huidige polder niet uit drie polders ontstaan (nl. de **Starrevaartpolder**, Damhouderpolder en de Duivenvoordse polder), doch slechts uit twee polders. Wellicht heeft de andere naam voor de **Damhouderpolder** zich voor een derde polder laten aanzien.

Over de geschiedenis van het bestuur van de polder valt veel te vertellen, maar wij zullen ons hier tot het belangrijkste moeten beperken.

Kon een polder vroeger, in de landsheerlijke tijd, op diverse wijzen een eigen bestuur verwerven, ten tijde van de Republiek was er van deze mogelijkheden slechts één overgebleven. Een aantal landeigenaren met gemeenschappelijke belangen ten aanzien van de waterhuishouding kon bij Rijnland een aanvraag tot stichting van een eigen bestuur indienen, waarbij dan tevens veelal een conceptreglement werd gevoegd. In 1639 werd door Rijnland een keur uitgevaardigd, die enige uniformiteit in deze reglementen beoogde te brengen. Deze maatregel ontmoette veel verzet, omdat aan de ingelanden van de polders slechts een beperkte mate van zeggenschap in de polderaangelegenheden werd toegekend. Aan de schout en de secretaris van het ambacht waarin de polder gelegen was werd namelijk het toezicht op de schouw en het doen van de rekening opgedragen. Daar het, vooral bij grote polders, reeds enigszins gebruik was dat de schout van het ambacht het voorzitterschap van de polder bekleedde, is het wel begrijpelijk dat het verzet voornamelijk van de zijde der eigenaren van kleinere polders kwam. Derhalve werd op 3 februari 1652 door Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland besloten de keur **zó** te wijzigen dat zij alleen voor **pol-**

ders die groter waren dan 100 morgen (ca. 85 ha) van kracht zou zijn. Kleine polders mochten dus hun bestuur naar believen inrichten, maar een eventueel reglement zou altijd door Rijnland moeten worden goedgekeurd. Het verkrijgen van publiekrechtelijke autoriteit geschiedde niet zonder toestemming van Rijnland. Daar de Starrevaartpolder en de Damhouderpolder beide groter dan 85 ha waren, werd voor hen deze keur van **kracht**.¹³ „Dat van nu voortaan de schouwen in de **polderen/groot hondert mergen** en daer en **boven/subject** het ghesach van welghemelte **collegie** ¹⁴/**sullen** werden **ge-**dirigeert bij de schouten van de ambachten daer onder de selve zijn **gele-****gen/ten** bijwesen van den secretaris van 't selve ambacht **ende molenmees-**ters van de **polders/ende** sal den schout geen ander salaris genieten ofte andere voordelen van de poldermeesteren **vergen/als** alleen de **boetens/de welcke** hem op zijn aenklachte **sullen** werden **toegewesen/ende** sal den secretaris ter **cause** van de notitie bij hem in 't doen van de **schouwe ge-**houden/profyteren een dachgelt tot dertich stuyvers.”

In geval van ziekte of afwezigheid van de schout en de secretaris werd het doen van de schouw opgedragen aan de poldermeesters (ook wel molenmeesters genoemd); de boeten waren dan ten bate van de ingelanden van de polder. Hiervan moest dan wel in de jaarrekening verantwoording worden afgelegd. Ter vervanging van de secretaris diende een van de poldermeesters, die daartoe door de anderen werd gekozen. Schout en secretaris hadden in deze benoeming geen zeggenschap. Ten aanzien van polders, „ghelegen in diversche jurisdictiën en gedistingueerde ambachten,” werd bepaald, dat de schouw door de gezamenlijke schouten en secretarissen zou worden gedaan. Eventuele boeten zouden in dit geval toekomen aan de diverse schouten, ieder in het ressort van hun eigen jurisdictie. De secretarissen kregen ook hier de wedde van dertig stuivers, welke zij onderling maar moesten zien te verdelen. Natuurlijk zijn deze bedragen in de loop der jaren gewijzigd.

Bij het doen van de jaarrekening was de gang van zaken niet veel anders, „**ende** sal in 't doen van de reeckeninghe van de voorseyde polders/soo ten **respecte** van de schouten als **secretarissen/de** selve ordre werden gevolcht.” Hiervoor kreeg de schout een presentiegeld van dertig stuivers. De secretaris, wie dezelfde wedde was toebedacht, kreeg bovendien nog voor het schrijven der rekening vier stuivers per blad, onder de voorwaarde dat een blad ten minste 15 regels zou bevatten. Aan overtreders van deze keur kon tenslotte een boete van 25 ponden worden opgelegd, waarvan een derde deel zou komen aan degene „die de contraventie sal bekend **maecken/wiens naem secreet** ghehouden sal werden” en het restant aan de Dijkgraaf van Rijnland.

Het bovenstaande verklaart de positie van de schout en de secretaris van Stompwijk in het polderbestuur. Thans zullen wij de positie van de schout

ten opzichte van de ambachtsheerlijkheid Stompwijk en de verhouding Leiden-Stompwijk eens nader gaan beschouwen.

Over het algemeen was de benoeming van de schout van een ambachtsheerlijkheid een recht van de ambachtsheer. Stompwijk, sinds onheuglijke tijden met Wilsveen, Tedingerbroek en Leidschendam in een ambachtsheerlijkheid verenigd,¹⁵ was evenals Zoeterwoude een leen van de Grafelijkheid van Holland. Deze ambachtsheerlijkheid werd op 2 september 1610 door de toenmalige ambachtsheer Jonkheer Ysbrant van Meroode voor f 30.000,— aan de stad Leiden verkocht, tezamen met de ambachtsheerlijkheid Zoeterwoude. Op 10 september werd Leiden door de Staten van Holland en Westfriesland (als opvolger van de Grafelijkheid) met de genoemde ambachten verleden. Hierbij werd dus de benoeming van de schout van Stompwijk in de handen van de Leidse magistraat gelegd. Daar in de landsheerlijke periode een stad, die in het bezit was van een ambachtsheerlijkheid, niet voor leenman kon doorgaan, werd in een dergelijk geval een lid uit de stedelijke vroedschap tot „sterf-ambachtsheer” benoemd, die dan de officiële leenman was. Dit is na de landsheerlijke tijd blijkbaar zo gebleven. Dat het een volkomen uitgeholde functie was, komt goed naar voren bij de ambachtsheerlijkheid Zoeterwoude. Daar werden schout, schepenen, ambachtsbewaarders, secretaris, wees- en kerkmeesters door het gemeentebestuur van Leiden benoemd. De sterf-ambachtsheer mocht alleen de predikant benoemen, maar niet dan op voordracht van ouderlingen en diakenen van de kerk van Zoeterwoude. Het gemeentebestuur van Leiden heeft dus invloed op de bestuursamenstelling van de Gecombineerde Starrevaart- en Damhouderpolder. Bovendien had het genoemde gemeentebestuur bij belangrijke beslissingen een grote invloed op de gang van zaken. Dit blijkt wel uit het feit dat het octrooi voor droogmaking van de Starrevaartpolder werd verleend aan Burgemeesters en Regeerders van de stad Leiden.

Na de Franse tijd was de rol van de schout uitgespeeld. In 1844 begon de provincie Zuid-Holland zich met de waterschapsbesturen te bemoeien. Er werd een algemeen reglement opgesteld, waarin over de schout niet meer werd gerept. De vergadering van stemgerechtigde ingelanden zou voortaan een voorzitter kiezen. Bovendien werd in 1866 het ambacht Stompwijk opgeheven.

Na de schout nog een en ander over de poldermeesters. In de Starrevaartpolder wordt bij het doen van de rekening sinds 1641 slechts één molenmeester genoemd; in 1688 is dit er nog steeds één, maar er staan meerdere handtekeningen onder de rekening (buiten die van de schout en de secretaris). Er kunnen dus wel meer molenmeesters geweest zijn, waarschijnlijk twee, daar in die tijd dit veelal het geval was. Bij het in 1742 vastgestelde reglement voor de Starrevaartpolder werd een aantal van drie molenmeesters ingesteld. In de Damhouderpolder worden van 1627 af al twee molenmeesters genoemd. Dit aantal bleef in 1758, bij de vaststelling

van het reglement, gehandhaafd. In beide polders waren regels voor de benoeming en de vervanging van molenmeesters opgenomen. Bovendien werd in de reglementen bepaald dat de molenmeesters een bepaalde hoeveelheid grond in de polder in eigendom moesten hebben.

Dat het polderbestuur zich niet altijd op de meest elegante wijze van haar taak heeft gekweten, wordt geïllustreerd door een klacht van een der ingelanden van de polder, daterend uit de tweede helft der 18e eeuw:¹⁶

„Mijnheer de Heer schout Kribbe,

Alzo ik als een medeburger in, oft opgesetene van den Leydsedam en banne van Stompwijk, met **reeden** moet klaegen over veele verdrukking en geweldenaerijen welke mij nu sedert eenige jaaren zijn toe gebragt, maar dan nu wederom op den 27 octobris 1789 herhaalt en toegebragt werden door de gerechtboden Pouwls Vos met een dreygement ik **moeste** hem maar segge oft ik hem geld wilde geven oft niet *wegens* de bekeuring aan de Stompwijkse weg gedaan over de boovepaalen en oft ik andermael daar behoorlijke paale wilde stelle en zetten.

Ten eerste; daar hebbe paele gestaan doe de heere schouwden en terwijl ik klaagde aan de Heere dat de paele telkens weg waare was haar **antwoort**; „**Dat** is een goet brantje voor de mensche,” nog heb ik **gevraagd** hoe ver de paale **moeste** van elkander staan, hoe lang, hoe dik, volgens de keure, terwijl sij ons in die sake noyt kennis **hadde** gegeven, welk zij beantwoorde niet te weten, maar voortgaan met bekeure alleen om haar voornemens wil en tegen de keure van Rijnland. Want indien er paele moete staan, so moet **erook** een reglement. Niet alleen maar so moet het **gansche** zantpat langs de Stompwijkse weg **gepaalt** worden en niet alleen **zommige** daar toe gedwonge worden en andere vrij gesteld, welk hier openbaar geschiet, niet alleen dit jaar, maar van jaar tot jaar, veele jaeren **herwaerts** welk alleen **geschiet** om te **kremmen**.

Ten tweede; heb ik **geklaagt** aan de schouwheere dat de Soetermeerse schippers met haar jaagpaarde het zantpad verdorven en de kant weg traptten, waar toe de paale nog meer gelegentheyt gaven om op de kant te rijden. Deze zaken zijn U bekend en Gij **volkent** in deselven.

Nog is U in dese saeke bekend dat ik in 't geheel geen uytweg en heb **tot** eenig **banwerk** aan de Stompwijkse weg, daar ik so menigmaal om **versocht** heb, maar Gij houd mij gansch in onvermooge 'tot hetzelfde. En om mij als 't waare met **gewelt** te onderdrukke verkiest U daartoe mannen, **affgodische** manne, die met God en Sijn woort hoereren, om mij **also** te stelle tot het slagtoffer van U wraak. Ik ben moede geworden de swaare last, God zij mij getuyge dat ik nooyt Baäl heb aangebeden, nog het merkteken des beest ontfange aan mijne **regterhant**, nog aan mijn voorhoofd. De Heere bewaare mij in Zijne Liefde waar in ik mijn vertrouwe stelle, als wel **weetende** dat om alle **desen** zulle voor 't gerigte koomen. Ik **onder-**

werp mij in alle **desen** op de wetten van mijne Edelmoogende en **haare** Zuyvereyne ¹⁷ keuren, die Hoogheemraade gezwoeren hebbe te onderhouden en te doen onderhouden en zo ver ik in van haar en van **haare** daar toe geordoneerdens in onmagt gehouden ben, zo moet ik uyt noot affsien van alle banwerken aan de Stompwijkse weg.”

In de 19^e eeuw voltrokken zich talrijke veranderingen in het polderbestuur, maar het zou te ver voeren er nader op in te gaan. Laten wij volstaan met nog te vermelden dat het bestuur thans gevormd wordt door een dijkgraaf en twee heemraden. Er is voorts een secretaris die de administratieve werkzaamheden verricht.

De Hoog-Damhouder heeft van 1797 tot 1838 een eigen bestuur gehad; de gezamenlijke ingelanden vergaderden onder het voorzitterschap van de schout van Stompwijk.

Last but not least zullen wij de geschiedenis van de bemaling behandelen. De gegevens hiertoe zijn voor een groot deel ontleend aan in Rijnlands archieven berustende kaarten en atlassen. Technische gegevens zijn in ruime mate te vinden in het polderarchief.

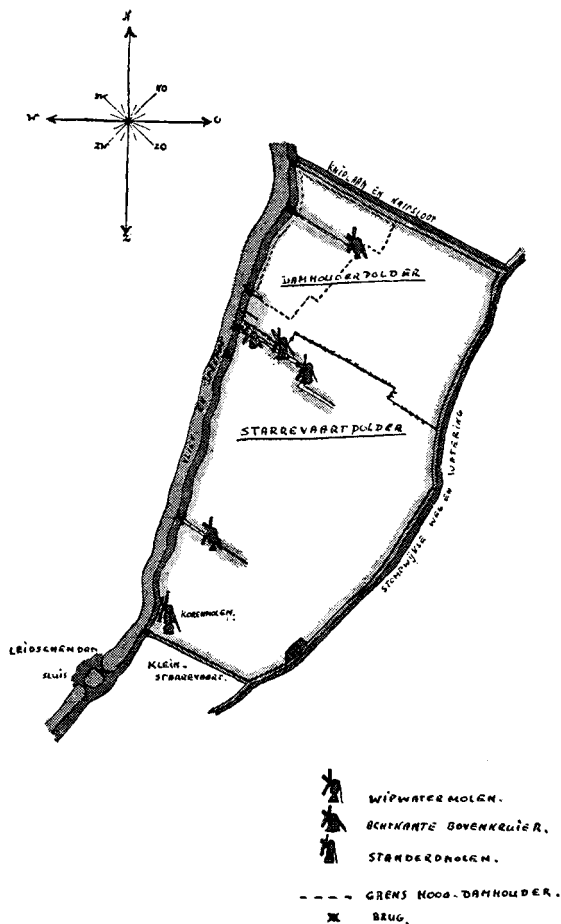
Op de bekende kaart van Rijnland van Floris Balthasar uit 1615 komt in wat later de Starrevaart- en Damhouderpolder genoemd zou worden nog geen enkele molen voor, althans geen **watermolen**.¹⁸ In 1628, het vermoedelijke stichtingsjaar van de Damhouderpolder, wordt in de hiervoor genoemde acte gewaagd van „het wipmolentgen 't welck tegenwoordich in de selve polder staende was.”¹⁹ Toen was de Damhouderpolder al in het bezit van een wipwatermolentje, dat inderdaad ook op de eerste kaart voorkomt.²⁰ Dit molentje was gelegen in het noordelijk deel van de polder, op enige afstand van de Vliet. In de Starrevaartpolder komt op deze kaart ook een **wipwatermolen** voor, gelegen in het zuidelijk deel van de polder, eveneens op enige afstand van de Vliet.

Bij de tweede uitgave van de kaart van **Dou** en Van Brouckhuysen, die in 1687 **verscheen** ²¹ is aan deze toestand nog niets veranderd. Ook op een kaart uit 1730 komen slechts deze twee molens voor.²²

Op een kaart uit het jaar 1742 staat in de Starrevaartpolder aan de noordzijde, niet ver van de grens met de Damhouderpolder, een gang van drie molens, achtkante windschepradmolens, waarvan de bovenmolen op korte afstand van de Vliet is **gelegen**.²³

In de derde en laatste uitgave van de kaart van **Dou** en Van Brouckhuysen, in 1746 **verschenen**,²⁴ komen beide al eerder genoemde wipwatermolens nog steeds voor, met dan natuurlijk de gang van drie molens.²⁵

Deze gang van drie molens moet tussen 1735 en 1742 ontstaan zijn, want in de rekening van de Starrevaartpolder over 1735 wordt er nog maar één genoemd en in de rekening van 1742 komen er drie voor. Over dit tijdvak

Kaart van de polder, ca. 1785.

ontbreken helaas, ook in Rijnland's archief, de polderrekeningen, zodat de juiste stichtingsdatum van deze molens niet meer is te achterhalen.

In de tweede helft van de 18e eeuw werden de twee wipwatermolentjes in de beide polders afgebroken, daar zij overbodig waren geworden. Na de combinatie geschiedde de bemaling immers met de drie molens van de Starrevaartpolder. Deze drie molens werden in 1884 verkocht en spoedig daarna zijn ze gesloopt. De diverse molengereedschappen en molenonderdelen werden voor goede prijzen verkocht.

Deze afbraak was een gevolg van de bouw van een stoomgemaal, waar-toe de Verenigde Vergadering van Rijnland op 2 maart 1882 aan het pol-derbestuur toestemming had verleend. Dit gemaal, een stoomcentrifugaal-pomp-gemaal, stond in het zuidoosten van de Starrevaartpolder en sloeg uit op de Stompwijkse Watering, in tegenstelling tot de molens, die altijd al in de Vliet hun water loosden. In 1930 werd tenslotte dit stoomgemaal ver-vangen door een Dieselgemaal, een Crossley-ruw-olie-bemalingsinstallatie.~a In de tweede wereldoorlog dacht men nog aan electrificatie van het gemaal, maar daar is men toen niet toe overgegaan.

De Gecombineerde Starrevaart- en Damhouderpolder behoort thans tot de gemeente Leidschendam. Zijn agrarisch karakter heeft hij steeds behou-den, maar het is de vraag of dit nog lang zo zal blijven. Leidschendam is een snel groeiende gemeente, die nog wel eens bouwgrond nodig zou kun-nen hebben.

A A N T E K E N I N G E N

1. Voor verdere waterstaatkundige gegevens zie men jhr. L. F. Teixeira de **Mattos**, De **waterkeeringen**, waterschappen en polders van Zuid-Holland, 's-Gravenhage 1966, deel I, p. 668 e.v.
2. OA Rijnland, Inv. nr. 224, fol. 105.
3. OA Rijnland; Inv. nr. 224; fol. 103.
4. OA Rijnland, Inv. nr. 250, fol. 3 verso e.v.
5. Groot **Placcatboek** van **Holland** en Zeeland, VIII, 1307.
6. OA Rijnland, Inv. nr. 253, fol. 299 verso e.v.
7. Dit polderdeel wordt ook wel genoemd: buitengedijkte of hele landen van de **Damhou-**derpolder.
8. OA Rijnland, Inv. nr. 1933. Voor verdere gegevens over de Hoog-Damhouder zie men Teixeira de **Mattos**, deel 1, p. 671.
9. Het in 1758 reeds drooggemaakte deel van de Damhouderpolder werd **ter** onderschei-ding ook wel Laag-Damhouder genoemd.
10. Mr. S. J. Fockema Andreae, Poldernamen in Rijnland, Leiden 1952.
11. Zie boven.
12. Kaart van Rijnland van Floris Balthasar, 1615.
13. Kaart van Rijnland van **Dou** en Van Brouckhuysen, 1647.
14. OA Rijnland, Inv. nr. 2840.
15. Nl. Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland.
16. Isaäk Tirion, Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden, deel **III**, Amsterdam 1746.
17. Mr. dr. J. C. Overvoorde. Inventaris van de archieven van de Stadsheerlijkheden en de **vroonwateren**, Leiden 191'4, Inleiding.
18. OA Rijnland, Inv. nr. 7685.
19. Hij bedoelt soevereine.
20. OA Rijnland, **Atlas** nr. 2.
21. OA Rijnland, Inv. nr. 224, fol. 105.
22. OA Rijnland, Atlas nr. 8.
23. OA Rijnland, Atlas nr. 9.
24. OA Rijnland, kaart A 1263.
25. OA Rijnland, kaart A 1265.

24. OA Rijnland, Atlas nr. 14.

25. Bij het raadplegen der kaarten dient men er op te letten dat reeds vrij vroeg in het uiterste zuidwesten van de Starrevaartpolder een korenmolen voorkomt, die men wellicht voor een watermolen zou kunnen aanzien.

26. Voor technische gegevens over het Dieselgemaal zie men van het polderarchief inv. nr. 170.

LIJNCLICHE

Kaartje van de Starrevaart- en Damhouderpolder.

EEN DEMOGRAFISCHE, AGRARISCHE EN SOCIALE STATISTIEK VAN DE STEDEN EN DORPEN IN HET KWARTIER VAN LEIDEN UIT DE JAREN 1807-1808

door

A. G. VAN DER STEUR

De woorden Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap komen vrijwel een ieder in de mond, wanneer de Franse tijd ter sprake komt. Nooit werd de werkelijke betekenis van deze woorden mij zo duidelijk, als tijdens het doorlezen van de notulenboeken van de Warmondse Provisionele Raad, later Municipaliteit en nog later Gemeenteraad genoemd, over de jaren 1795-1812.¹

Duidelijk blijkt het verschil met de voorafgaande tijd van de Republiek in de bewustwording van de dorpsbevolking op sociaal, godsdienstig en politiek gebied. In Warmond was het vooral het Rooms-Katholieke deel van de bevolking dat gelijkstelling eiste, en verkreeg.

Er is echter nog een vierde begrip dat karakteristiek is voor deze tijd: Eenheid. Men probeert in deze tijd de bestuurlijke taken van alle dorpen en steden te coördineren en vanuit het bestuurlijke middelpunt, Den Haag, te regelen.

Legio zijn dan ook de aanvragen vanuit Den Haag om nadere inlichtingen betreffende plaatselijke toestanden, op wereldlijk en kerkelijk gebied. Tal van opgaven hierover worden door de Nederlandse dorpen en steden naar Den Haag verzonden.²

Zo ontving het plaatselijk bestuur van Warmond in 1807 van de landdrost van het departement **Maasland** een register ter invulling met het verzoek dit spoedig, na invulling, toe te zenden aan de drost van het kwartier Leiden, een van de drie kwartieren waarin het departement **Maasland** was onverdeeld.

De vragen in het register waren van demografische, agrarische, sociale en financiële aard en bedoeld voor een statistisch overzicht van het gehele land.

Geïnteresseerd naar deze gegevens volgde ik de weg langs de bestuurlijke ladder, via drost, landdrost, minister van Binnenlandse Zaken, naar de minister van Financiën, in wiens archief ik, zoals achteraf bleek bij toeval, de gegevens aantrof.

Op initiatief o.a. van de heren Van den Houte (staatsraad) en Voûte³ verscheen op 28 mei 1807 een Koninklijk Decreet van Lodewijk Napoleon, 4 waarin deze mededeelde dat voor „une connaissance exacte de la situation des habitants” en voor een nieuw in te voeren belastingstelsel, men per gemeente gegevens zou verzamelen van alle inwoners, betreffende:

- a. het aantal ongehuwden, met of zonder bedienden; het aantal gehuwden met of zonder kinderen en bedienden;
- b. de huur, die iedere vrijgezel of ieder gezin betaalde;
- c. de beroepen van de vrijgezellen en gezinshoofden;
- d. de hoeveelheid hoornbeesten, paarden en schapen en de oppervlakte bouwland of weiland, die men pachtte of in eigendom bezat;
- e. het bedrag, dat iedere vrijgezel of ieder gezinshoofd betaalde voor de volgende belastingen: het „personnel”, het dienstbodengeld, voor de paarden, voor de hoornbeesten en voor de patenten.
- f. Tevens moest het aantal huizen of woningen tot uitdrukking komen. Iedere gemeente zou registers ter invulling toegezonden krijgen, welke registers binnen twee maanden weer moesten zijn ingeleverd. Een en ander viel onder de competentie van de minister van Binnenlandse Zaken.

Reeds op 31 mei ⁴ daaropvolgend zendt de minister afschriften van dit decreet naar de landdrosten, die de registers naar de gemeenten zenden. Op 15-6-1807 volgen nog enkele nadere *aanwijzingen*,⁶ o.m. dat men niet alleen „dienstboden”, maar ook „werkboden” moest opnemen, met de bedragen daarvoor betaald. Verder moesten bewoners van eigen huizen, die geen huurbedragen konden opgeven, vermelden wat men de laatste maal voor de verponding betaalde.

De uitvoering van het gehele plan liet wel iets te wensen over. De voornaamste reden was, dat men in het geheel geen ondervinding had met zo'n groots project, noch de dorps- en stadsbesturen, noch de hogere functionarissen, wat wel blijkt uit de gebrekkige instructie met de vele mogelijkheden tot verschillende interpretatie. Daarbij kwam natuurlijk de algemene tegenwerking van de plaatselijke besturen tegen de „bemoeizucht en werkverschaffing” van het centrale bestuur, een algemeen verschijnsel in die jaren.

Zo roert reeds in juni 1807 de landdrost van Amstelland een pijnlijk punt aan. Waaruit moeten de kosten voor deze gehele onderneming gedekt worden?, vraagt hij. Het antwoord ⁷ geeft slechts de doodoener, dat daarover geen bepalingen zijn gemaakt.

Diverse landdrosten delen in de nu komende maanden mee niet binnen de termijn van twee maanden gereed te kunnen komen. Verder rijzen er ver-

	1		2																
	Gezins- hoofden of zelf- standige personen		Gezinnen zonder kinderen en met 1-2 kinderen																
	ge- huwd	on- ge- huwd	zon- der	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1				
Leiden	10432	3426	1622	1	2	4	3	3	87	18	54	83	819	107	3				
Warmond	156	48	24	1			1		6	6	4	23	26	20	3				
Vrije en Lage Boekhorst	10	3									1								
Voorhout	66	31	8		1	1	1	2	5	2	6	14	7	9					
Sassenheim	94	89	38							2	11	16	18	9					
Lisse	105	12				2	1	2	4	11	16	23	20	27					
Noordwijkerhout en de Zijl	102	60	43				1	1	3	5	10	8	21	7					
Hillegom	182	43					1	1	1	7	9	18	35	37	4				
Noordwijk-binnen, Langeveld en Offem	277	235				1	1	3	10	12	24	32	42	69	6				
Noordwijk aan Zee	160	56	31				1		4	4	10	14	29	25	3				
Katwijk aan Zee	552	132	58		1		2	3	22	44	60	86	104	126	11				
Katwijk-binnen en het Zand	190	74	25	1		1	2	2	3	3	5	26	27	49	4				
Rhijnsburg en Vrouwevenne	180	65	46		1	2		3	8	11	17	25	30	32	3				
Oegstgeest en Poelgeest	134	50	66					1	2	2	16	12	25	30	3				
Valkenburg	60	32	4					1	1	5	8	8	13						
Wassenaar en Zuidwijk	286	37	84			1	4		15	23	22	33	44	5					
Voorschoten	224	64	84	1		1	1	6	1	12	16	25	28	33	2				
Den Haag en jurisdictie	7834	4859			1	6	8	66	158	282	533	901	1303	842	12				
Rijswijk	273	198	68	5		2	2	2	13	13	7	32	34	44	5				
Voorburg	280	49	202			1	2	1	7	12		32	39	56	7				
Leidschendam en Veur	122	68	33	1			2	1	3	4	8	18	12	21	2				
Banne van Stompwijk	253	132					1	4	8	12	7	36	36	45	4				
Zegwaard	79	83						3	5	9	12	23	27	27	5				
Benthuizen en Benthorn	61	18	16						1	5	3	4	3	5	1				
Hazerswoude en Hoogeveen	433	248					1	4	6	17	24	40	77	97					
Zwammerdam	158	65	20		1	2	7	4	9	11	21	30	30	30	5				
Bodegraven	343	84	105					1	5	21	17	35	55	75	8				
Langer en Kortor Aar	249	180	87			1			5	9	22	36	44	49	7				
Rhijnzaterwoude		33	37						1	3	7	12	12	7					
Alkemade	4%	166	113	1	1	2	7	9	15	22	80	79	83	106	12				
Esselijker- en Heer Jacobsoude	202	60	34				1	2	2	3	14	9	32	42	5				
Aarlanderveen																			
Oudshoorn	422	212					1	7	6	20	26	48	87	88	11				
Alphen	211	74	112					1	1	7	11	21	37	50	4				
Koudekerk	345	202	4			1	5	7	11	18	53	60	80	10					
Leiderdorp	145	67	23				1	2		8	8	12	33	31	3				
Hoogmade	144	46	67					1	4	7	10	22	24	26	3				
Zoeterwoude	48	18	3					1	1	6	4	4	4	4	10				
Zoetermeer	336	308	6		1		3	10	17	9	30	52	67	7					
	237	90	44					3	2	3	7	11	20	7					

3 Gezinnen zonder en met 1-12 dienstboden												4 Idem met werkboden							5 Be- hoef- tigen of be- del- den	
12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	12-7	6	5	4	3	2	1		
					I	3 I	7	23	16 2	61 6	533 8	122			3 I	3 2	4 8	29 11	108 12	6325 49
								2	5	11	8 11	65 107					5 7	2 25	I 5	33 28
										I	2	120				3 I	9 18	20 15	25 101	101
										I		93 113			I	I	8 14	15 18	15 18	40 65
					I		2	I	I	7	34	212					7 12	'9	'9	} 227
											4 11	145 139					I 2	I 6	3 12	
							I	2	I	I	18	253						6	6	110
												162					2	'9	25	80
			I			I				I		145 5		I	I	2 I	7 I	8 26	20 3	78 21
								I	I	3	12	227 181			I	2 I	10 10	I 18	20 '4	128 129
4	2	8	4 I	14	24 2	27 I	81	116	261 I	47	1203	bijde dien	st	hede	ngete	kend				7415
							3	2	9	28	45 2	212					9 27	38		'54
									I		'9 17	90					I 2	I 6	26 26	208 164
										I		33 283					10 5	'5 7	111 29	
								I	I	5	'5					3	'4	37	24	200
								I	3	I	15	118		I			2	16	29	42
									3	2	26	286					12	41	27	7
											46 I	91					4	12	'9	124
										I	27	137						8	33	262
									I	2	15	165					8	'9	16	112
								I	3	6	'5	34					2	7	21	168
									I	8	29						10	26	20	120
										6	36	363					16	30	35	230
								I	I	6	12	21	'4				I	I	8	34
												156					11	14	16	73
											3	6								27
												16					25	25	31	144
											I	64					9	'4	25	69

	6 gepacht weiland			7 gepacht bouwland		
	aantal morgen	totaal aantal pachters	aantal pachters dat 20 morgen of meer pacht	aantal m	totaal aantal pachters	aantal pachters dat 20 morgen of meer pacht
Leiden	612	60	9	121	53	1
Warmond	566	29	15	6	8	—
Vrije en Lage Boekhorst						—
Voorhout	340	27	7	47	18	—
Sassenheim	443	25	10	21	12	—
Lisse	7'9	45	7	53	28	—
Noordwijkerhout en de Zilk	462	3'	11	140	29	4
Hillegom	222	28	5	76	39	—
Noordwijk-binnen, Langeveld en Offem	457	46	11	193 ¹⁾	47	
Noordwijk aan Zee	55	6	—	6	4	
Katwijk aan Zee	116	21	1	11	4	
Katwijk-binnen en het Zand	82	15	1	49	26	
Rijnsburg en Vrouwevenne	333	34	6	239	92	
Oegstgeest en Poelgeest	396	32	9	52	33	
Valkenburg	108	7	2	37	12	
Wassenaar en Zuidwijk	94	73	29	44	65	
Voorschoten	766	43	19	38	18	
Den Haag en jurisdictie	47	?	?		—	
Rijswijk	39	52	32	177	44	
Voorburg	535	34	13	36	17	
Leidschendam en Veur	44	25	12	76	28	
Banne van Stompwijk	740	68	13	208	18	9
Zegwaard	22	6	—	33	1	1
Benthuizen en Benthorn	252	22	3	446	18	4
Hazerswoude en Hoogeveen	1142	81	26	213	25	6
Zwammerdam	452	28	11	5	14	
Bodegraven	59	50	28			
Langer en Kortor Aar	450	45		52	36	6
Rhijnzaterwoude	169	10	4	45		1
Alkemade	772	69	15	261	95	6
Esselijker- en Heer Jacobswoude	657	47	18	284	21	12
Aarlanderveen	9'9	58	24	53	9	6
Oudshoorn	637	51	12	156	16	9
Alphen	409	56	39	3	8	
Koudekerk	353	16	9	11	4	—
Leiderdorp	747	45	5	34	24	—
Hoogmade	231	20	2	—		
Zoeterwoude	1128	73	30	32	18	1
Zoetermeer	167	9	4	104	7	5

1. waaronder 40 morgen duin

8 eigen weiland			9 eigen bouwland			10 runderen			11 paarden		
antal rugen	totaal aantal eigenaars	aantal eigenaars dat 20 morgen of meer heeft	aantal morgen	totaal aantal eigenaars	aantal eigenaars dat 10 morgen of meer heeft	aantal runderen in eigen- dom van inwoners	totaal aantal personen dat runde- ren in eigendom heeft	aantal personen dat 20 of meer runderen in eigen- dom heeft	aantal paarden in eigen- dom van inwoners	totaal aantal personen dat paarden in eigen- dom heeft	aantal personen dat 3 of meer paarden in eigen- dom heeft
115 508	44 33	7 '3	167 7	39 5	3 —	890 759	66 40	'3 19	396 62	104 41	35 2
138 97 348 321 j 22	22 10 47 34 45	10 2 19 19 7	79 23 47 279 '23	25 11 22 34 47	— — 13 4	65 657 582 898 1037 567	3 46 34 60 56 70	2 16 '4 19 24 8	104 62 60 49 103 121 101	2 30 30 58 55 42	— 6 3 7 '5 '3
713 56 181 '94 413 1'7 216 682 781 765 584 273 204 897 61	50 8 27 17 31 30 13 48 40 ? 34 29 25 70 7 2 69 29 74 46 14 68 32 73 47 56 3' 33	12 '4 3 2 7 6 3 17 '5 ? 12 5 22 1 — 39 18 5 1 — 7 14 7 23 '5 25 '4 29 17 9	302 '4 19 138 227 282 50 136 75 1794 '57 18 208 '55 57' 248 762 37 — 79 81 514 335 '73 300 '4 53 '32	55 9 8 20 60 33 9 65 22 ? 3' 7 26 21 31 17 46 17 — 26 9 83 20 23 26 7 10 '4	10 — 4 4 6 2 2 ? 5 8 25 11 19 — 2 3 12 10 6 '3 — 3 5 — 4 29	826 42 51 '71 569 695 221 1593 1239 1626 1565 643 529 1272 260 216 2698 1070 2288 846 599 2181 1013 1439 805 1899 891 818 285 2557 933	55 5 '4 19 40 47 16 43 70 ? 85 55 43 103 28 24 138 50 117 72 21 115 65 85 70 78 43 50 22 '23 50	18 — '3 2 10 '3 3 35 216 20 ? 821 177 96 62 194 281 " 3 66 26 64 '5 13 42 25 30 19 54 21 20 5 65 21	125 4' '3' 59 90 82 35 84 20 ? 821 57 46 28 80 45 21 101 32 104 37 62 146 190 100 178 126 44 82 7 170 43	12 6 23 9 20 8 34 4 ? 31 11 5 28 36 14 32 5 10 5 18 22 24 4 3 6 — 12 32	
403 730	60 41	30 17	111 919	21 34	4 29	2557 933	'23 50	65 21	170 276	101 43	12 32

13	ambtenaren	kleine bedieningen	renteniers	doctoren jur. en med.	practisjns	chirurgijs	apothekers	fabrikanten	trafikanten	kooplieden	
Leiden	128	150	554	18	13	16	23	98	3	44	8
Warmond	5	9	2				1				
Vrije en Lage Boekhorst											
Voorhout	1	2								2	
Sassenheim	3	2	5				1			1	
Lisse	6	4	1			2				10	
Noordwijkerhout en de Zilk	3					1					
Hillegom	4	8									
Noordwijk-binnen, Langeveld en Offem	6	7	18	1	2	1	2		2	7	
Noordwijk aan Zee		6	4							1	
Katwijk aan Zee	5	11	3			1				4	
Katwijk-binnen en het Zand	5	9	10	1		1			1	18	
Rhijnsburg en Vrouwevenne	3		5			2				5	
Oegstgeest en Poelgeest	5										
Valkenburg	1	2						3			
Wassenaar en Zuidwijk	7	6	9			2				2	
Voorschoten	3	8	6		1		1	1		1	
Den Haag en jurisdictie	502	920	155	29	105	26	28				14
Rijswijk	4	7				1					
Voorburg	6	20	43	2		2				28	
Leidschendam en Veur	2		1			1					
Banne van Stompwijk	5	4	4	1		1			4	8	
Zegwaard	2	3		1		1				18	
Benthuizen en Benthorn	2					1				2	
Hazerswoude en Hoogeveen	6	17				3				6	
Zwammerdam	4	2	12			1			1	9	
Bodegraven	3	9	19			6		3		22	
Langer en Korter Aar	7	9				1				2	
Rhijnzaterwoude	5					1				9	
Alkemade	11	11	4			5					
Esselijker- en Heer Jacobswoude	6	3					1			1	
Aarlanderveen	7	7	6	2		1	1			22	
Oudshoorn	4	4	3			2		2	10	3	
Alphen	6	41		1	2	2				28	
Koudekerk	4	2	2			2			7	6	
Leiderdorp	1	6				1		2	5	7	
Hoogmade		1								2	
Zoeterwoude	3	2	2	1	2	1		1	8	3	
Zoetermeer	3	4	7				1			5	

Brouwers, alléén in Leiden en Den Haag en jurisdictie: elk 1.

Boekverkopers, alléén in Leiden : 25.

Wevers, alléén in Leiden: 1248.

Vissers, alléén in Leiden en Den Haag en jurisdictie: 2 resp. 286.

Gepensioneerde *officieren*, alléén Leiden, Voorschoten en Alphen: 13, resp. 1 en 2.

	tuinters, bloemisten	logt, honders of herbergiers	tappers	werkbazen	schoollhouders 1e cl.	schoollhouders 2e cl.	molenaars, differente	watermolenaars	zeevarenden	horologiemakers	voetlieden	ambachtsgezellen	dagloners	vrije kunstenaars	tuiniers	veerlieden	visdragers	markramers	zonder beroep of niet opgegeven
27	91	82	127	716	11	44	15		1	1	4	2436	495	35	11			1	93
36		3									50	2	31	1					
3												2	6						
31	8	2										7	23						
22	5	1	5			2						40	52						
40	8	8										42	39					9	
50	3	4										17	36						
15	43	4	4				1					31	72	1					
41		5	5		2				3	3		89	120						
3		1							8	4		12	20						
11		4		16		1			36	5	40	24	73				26	3	
80	2	3		21		2	1		8		2	46	70				14	3	
24	14	6										34	66						
24												43	39						
18												20	18						
60	12	14										65	77						10
48		3										68	51						
34	127	90		985	5	6	2					2740	689		2	76		3031	
44	35	17										78	45						
	16		14									123							
24	18	4										45	24						
66		6										69	93						
38		3				1	2	2		1		54	105			7			
15		2										15	10						2
100	7		10	7		2	1	23				65	194			5		1	
36		3			1	1	1	1		1		73	61			14			
84		6					3	7				70	98						
99		4	4				1	9				67	88			7			
17		2										28	54						
77	84	7										145	178						35
58		1				1	7	2			5	38	103						
59		8					3	1	6			123	167						
46	6	5					3					63	103						
98	6	2		34			1	3			1	72	88				1		23
28	5	2										49	52						
41	7	7										61	33						
15		1							4			11	18						
100	1	10						12				62	125						1
38		1										28	53						

Readers, alléén in Noordwijk aan Zee: 1.
Haringpakkers, alléén in Noordwijk aan Zee: 7.
Bijenhouders, alléén in Zwammerdam en Esselijker — en Heer Jacobswoude: elk 1.
Visverkopers, alléén in Den Haag en jurisdictie: 66.

schillende moeilijkheden inzake de uitvoering van de „tableaux”, de door de landdrosten op te maken staten, waarop de gegevens uit de registers op onderling vergelijkbare wijze dienden te worden samengevoegd. De landdrosten worden in verband hiermee gemachtigd een deel van dit compilatiewerk al door de gemeentebesturen te laten verrichten.*

Op 8 oktober 1807⁹ wordt besloten dat de „statistische tabellen”, zoals de resultaten nu genoemd worden, door de minister van Binnenlandse Zaken doorgezonden zullen worden naar de Directeur-Generaal van de Publieke Schatkist, een onder de Minister van Financiën staande functionaris.¹⁰

Er was toen echter nog niet veel binnengekomen. Zo deelt de landdrost van Maasland op 1 april 1808,¹¹ dus bijna een jaar later, mee dat hij nog steeds niets kan inzenden, ondanks herhaalde aanschrijvingen zijnerzijds. De drost van het derde kwartier had hem meegedeeld nog van enkele gemeenten de opgaven te moeten ontvangen. De drost van het tweede kwartier, Rotterdam, had hem meegedeeld de opgaven van Gouda, Rotterdam en enige plattelandsgemeenten nog niet ontvangen te hebben. De drost van het eerste kwartier, Leiden, wachtte nog op de opgave van de stad Leiden.

De meeste tableaux van de andere landdrosten werden in de loop van 1808 doorgezonden naar de Directeur-Generaal van de Publieke Schatkist. In mei 1809 volgde nog Amstelland, maar van de inzending van Maasland lezen wij niets meer in de stukken.

Bij een onderzoek in de archieven van het Ministerie van Financiën, waarin de archieven van de Directeur-Generaal van de Publieke Schatkist zijn begrepen, werden deze doorgezonden opgaven niet aangetroffen. Waarschijnlijk is dit het gevolg van het feit, dat grote delen van de archivalia van dit departement eertijds door de administratie vernietigd zijn.¹²

Echter werd hierin wel aangetroffen, als afzonderlijk dossier, het tableau van het kwartier Leiden,¹³ een stuk dus dat niet de normale weg had gevolgd via het Ministerie van Binnenlandse Zaken, maar dat op andere wijze in dit archief moet zijn terechtgekomen. Het is mogelijk, dat de tableaux van de overige departementen of kwartieren nog eens aan het licht komen, maar mocht dit niet het geval zijn, dan is dit tableau van Leiden en omgeving het enige bewaard gebleven resultaat van deze vroege statistische onderneming.

Het is mij niet bekend of men van dit tableau of van de door de andere landdrosten ingezonden tableaux gebruik heeft gemaakt. Gezien de trage gang van zaken met de inzending, de snelle wisseling der functionarissen en bestuurssystemen en de hierna te schetsen gedeeltelijke onbetrouwbaarheid van de opgaven zelf, is dit niet waarschijnlijk.

Door de gebrekkige aanwijzingen en de vage omschrijving van de verschillende categorieën, werden de registers niet overal op dezelfde wijze ingevuld. Zo verklaarde de landdrost van Amstelland bijvoorbeeld, dat hij voor de opgaven van verschillende gemeentebesturen niet durfde instaan.¹⁴ Uir

de hieronder aangehaalde zinsneden uit de toelichting tot het tableau van het kwartier Leiden blijkt dit nader.

Het tableau van het kwartier Leiden is een grote uitvouwbare staat van enige meters lengte met het opschrift: „Tableau van den Staat en Betrekkingen der In- en Opgezetenen in het kwartier Leyden, departement Maasland, geformeerd ingevolge de aanschrijving van Z.E. den Minister tot de Binnenlandsche Zaken in dato 15-6-1807 nr. 6, gedaan uit kragte van het Koninklijk Decreet van den 28-5-1807 nr. 1.” Er zijn per gemeente de volgende rubrieken:

1. Het aantal „hoofden des huisgezins” en „op zichzelf bestaande personen.”
2. Classificatie van het aantal gezinnen met 1, 2, 3, etc. tot 12 kinderen en zonder kinderen.
3. Classificatie van *het* aantal gezinnen met 1, 2, 3, etc. tot 12 dienstboden en zonder dienstboden.
4. Als rubriek 3, maar nu voor werkboden.
5. Het aantal bedeeden of behoeftigen.
6. Het aantal personen dat weiland in pacht heeft, gespecificeerd naar het aantal morgens.
7. Als 6, maar nu voor gepacht bouwland.
8. Als 6, maar nu voor weiland in eigendom.
9. Als 6, maar nu voor bouwland in eigendom.
10. Het aantal personen dat runderen in eigendom heeft, gespecificeerd naar het aantal runderen.
11. Als 10, maar nu voor paarden.
12. Als 10, maar nu voor schapen.
13. Het aantal personen, dat een bepaald beroep uitoefent.

Voor deze laatste rubriek heeft men een vreemde classificatie. Enerzijds grote groepen als ambtenaren, kleine bedieningen, kooplieden, winkeliers, werkbazen, ambachtsgezellen en dagloners; anderzijds aparte rubrieken voor horlogiemakers, schoolhouders eerste klasse en schoolhouders tweede klasse, watermolenaars, veerlieden, bijehouders etc.

Bij dit tableau is een toelichtingsconcept gevoegd, waarschijnlijk opgesteld door de drost van het kwartier Leiden of door de landdrost van Maasland.

De schrijver merkt *om te* beginnen op, dat het tableau niet precies de beantwoording van alle vragen van het decreet van 28 mei 1807 inhoudt. Na overleg met de staatsraad Van den **Houte** had men het tableau vereenvoudigd en o.m. de gegevens omtrent de huur der woningen niet uit de registers hierop overgebracht. De opneming te Leiden, zo merkt de schrijver op, „is met veel nauwkeurigheid geschied.” Dit was mogelijk geworden doordat men niet alle vragen uit de registers had behoeven te beantwoorden, doch slechts de hoofden van het tableau als uitgangspunt had te nemen. Doordat men in Leiden met het doel bekendwas, zo merkt de schrij-

ver nog op, zijn de opgaven met meer oprechtheid gedaan dan bijvoorbeeld in Den Haag, waar meerdere onnauwkeurigheden in de opgaven zijn geslopen.

Verder merkt de toelichter op, dat van sommige plaatsen het aantal hoofden van huisgezinnen (de eerste kolom) gevonden is door samentrekking. Zo heeft men bijvoorbeeld in Warmond het getal 156 gevonden door de volgende optelling:

24 gezinnen zonder kinderen
1 gezin met 12 kinderen
1 gezin met 8 kinderen
6 gezinnen met 7 kinderen
14 gezinnen met 5 kinderen
23 gezinnen met 4 kinderen
26 gezinnen met 3 kinderen
20 gezinnen met 2 kinderen
35 gezinnen met 1 kind

156 gezinshoofden.

Het tableau zal volgens de toelichter „zeer gevoeglijk” als een volkstelling beschouwd kunnen worden en is vooral in de kleine plaatsen dan zeer nauwkeurig.

Als voorbeeld neemt hij Warmond, waar hij tot een totaal komt van 985 inwoners, door de volgende berekening:

156 gehuwden, dus 312 personen.

ongehuwden	48	„
kinderen	473	„
dienstboden	32	„
werkboden	71	„
behoefligen	49	„

Totaal 985 personen.

De registers, waarin de gegevens door de plaatselijke autoriteiten werden ingevuld, kennen wij helaas niet, maar er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om de mogelijkheid onder ogen te zien, dat de groepen dienstboden, werkboden en behoeftigen al geteld zijn onder gehuwden of ongehuwden. Vergelijking met andere demografische bronnen voor Warmond wijst dan ook uit dat een bevolkingstal, dat een 150 personen lager ligt, meer in overeenstemming met de werkelijkheid zal zijn.

Tot slot van de toelichting maakt de opsteller een begin met de vermelding van een aantal plaatselijke bijzonderheden, maar stopt hiermee reeds na behandeling van Aarlanderveen en Hoogmade. Over Aarlanderveen ver-

meldt hij: Hieronder is begrepen Vrijenhoven, zijnde een kleine buurt waarin drie huizen, bewoond door 3 paar gehuwde en 6 ongehuwde personen, 12 kinderen en 24 werkboden. Over Hoogmade merkt hij op: De heerlijkheid is een grondheerlijkheid, geheel met al de landen en bossen de Heer toebehorende, zodat geen particulier eenig eigendom van land op Hoogmade heeft.

In de hier volgende staten zullen de rubrieken 1-5 en 13 geheel overgenomen worden en de rubrieken 6-11 in vereenvoudigde vorm, terwijl de rubriek 12, als zijnde van minder belang, hier wordt overgeslagen.

De eerste rubriek is waarschijnlijk de minst betrouwbare van het geheel, maar vormt samen met rubriek 2 toch een bijdrage voor de demografische geschiedenis van deze streek. Zo zijn waarschijnlijk voor Leiden in de eerste rubriek onder het aantal gehuwden zowel man als vrouw opgenomen, al klopt dit óók niet helemaal. Als men namelijk op de wijze van de toelichter hiervóór het aantal huisgezinnen mét en zónder kinderen telt, komt men op een totaal van 6196, wat weer aanzienlijk meer is dan de helft van 10432.

De rubrieken 3, 4 en 5 geven een bijdrage voor de sociale geschiedenis van deze streek.

Rubriek 13 is, ondanks de vreemde indeling in groepen, interessant, omdat deze gegevens moeilijk op een andere wijze verkrijgbaar zouden zijn. Interessant is bijv. te zien de reeds dán aanwezige verschillen in het aantal ambtenaren tussen Leiden en Den Haag, met resp. 128 en 502. Daarentegen telt Leiden 554 renteniers, tegen Den Haag slechts 155. Het verschil in aantal schoolhouders tussen Leiden (55) en Den Haag (1 1), kan op een vergissing berusten, maar het feit, dat Leiden in die tijd nog bijna 1250 wevers binnen haar muren had, en Den Haag (met Scheveningen) 286 vissers, 66 viskopers en 76 visdragers, geeft duidelijk de verschillen in beroepsstructuur aan. Voor de dorpen geldt dit nog meer, omdat deze gegevens betrouwbaarder zullen zijn.

De overige rubrieken zijn vooral van belang voor de agrarische geschiedenis van deze streek. Vooral tabel nr. 11 is in dit verband van waarde, omdat het aantal paarden een der graadmeters voor de bepaling van omvang en welstand van de boerenbedrijven in een bepaald gebied vormt.

De rubrieken 6 t/m 11 zijn in verband met de beschikbare plaatsruimte samengetrokken. Op het originele „tableau” zijn de aantallen gespecificeerd weergegeven, echter soms met een afronding in de hogere aantallen. De tellingen kunnen daardoor dus niet als 100% nauwkeurig beschouwd worden.

Het is mogelijk door deling van het aantal morgens, resp. runderen of paarden, door het aantal eigenaars of pachters, het gemiddelde te berekenen voor iedere gemeente. Omdat de bedrijfsgrootte hierbij in het geheel niet tot uitdrukking zou komen, is bij de samentrekking ook steeds aangegeven het aantal personen dat:

a. 20 of meer morgen weiland in eigendom of pacht heeft,

- b. 10 of meer morgen bouwland in eigendom of pacht heeft,
- c. 20 of meer runderen in eigendom heeft,
- d. 3 of meer paarden in eigendom heeft.

Voor een compleet agrarisch overzicht van een betreffende gemeente blijft echter raadpleging van het „tableau” zelf noodzakelijk.

Tot slot moge er nog op gewezen worden dat de gegevens per gemeente op zichzelf belangwekkend zijn, maar veel interessanter worden wanneer ze met die van naburige dorpen vergeleken kunnen worden. De **vergelij-**kingsmogelijkheid is in vele gevallen het voornaamste methodische middel om tot oplossing van bepaalde problemen te komen. Deze staten vormen, mits men de hierboven omschreven onnauwkeurigheden in het oog houdt, een belangrijke bron **voor** de „interlokale” geschiedschrijving.

1. Oud Archief gemeente Warmond (Gemeentehuis) **nrs.** 2-7.
2. Vgl. bijv. de Warmondse opgaven betreffende kerkelijke kwesties, behandeld in: **Zuid-Holland jrg. IX, blz. 30-38.**
3. Toelichting tot het Tableau, A. R. A., **Arch.** Min. van Financiën 1795-1813, nr. 871.
4. A. R. A., **Arch.** Staatssecretarie tijdens Koning Lodewijk Napoleon, nr. 98, d.d. 28-5-1807, nr. 1.
5. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, nr. 566, d.d. 31-5-1807, nr. 1.
6. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, nr. 571, d.d. 15-6-1807, nr. 6.
7. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, nr. 571, d.d. 23-6-1807, nr. 6.
8. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, nr. 571, d.d. 22-7-1807, nr. 8 en d.d. 11-8-1807, nr. 9.
9. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, nr. 571, d.d. 10-10-1807, nr. 5 en besluit d.d. a.v. nr. 17.
10. Vgl. J. C. Beth, De Departementen van Algemeen Bestuur 1798-1907, Groningen 1908, blz. 11.
11. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken 1795-1813, d.d. 5-4-1808, nr. 5.
12. Vgl. De Rijksarchieven in Nederland, 's-Gravenhage 1953, blz. 37.
13. A. R. A., **Arch.** Min. van Financiën 1795-1813, nr. 871.
14. A. R. A., **Arch.** Min. van Binnenl. Zaken, d.d. 31-5-1809, nr. 6.

ENIGE LITTERATUUR

betrekking hebbend op Leiden en omgeving.

J. M. Galjaard e.a., Portret van Leiden. Leiden, 1964. Geïll.

Gedenkboekje Werninks betonfabrieken 1814-1964. Geïll.

P. A. M. Geurts, Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit. Utrecht-Antwerpen, 1964. (Herdruk van: Mr. W. van Assendelft, **kanunnik-schoolmeester** te Leiden van 1579 tot 1591 en het privilegium fori der universiteit; in: **Arch.** voor de geschiedenis **v/d** Katholieke Kerk in Nederland, 1964, jrg. 6, p. 1-107.)

J. L. van der Gouw, De preekstoel van Voorschoten. In: Zuid-Holland, tweemaandelijks orgaan etc., 1964, jrg. 10, p. 37-51.

Gids voor de bezoeker van kasteel Duivenvoorde. 's-Gravenhage, z.j. Geïll.

Historisch overzicht betr. de N.V. Hollandse Constructiewerkplaatsen, 1914-1964. Leiden, 1964.

Honderd jaar, 1864-1964. Uitgave ter gelegenheid **v/h** eeuwfeest der Gem. H.B.S., thans Rembrandt-lyceum, te Leiden. Leiden, 1964. Geïll.

C. Kortekaas, Floris V, graaf van Holland en Zeeland. Leiden, 1964.

E. H. Ter Kuile, Het ontwerp van de Leidse stadhuisgevel van 1597. Overdruk uit: Bulletin **v/d** Oudheidkundige Bond, 1964, afl. 2.

S. W. Melchior, W. Silvius benoemd tot drukker van de Leidse universiteit. In: **Drukkers-**weekblad, 1964 dd. 1 augustus.

W. de Mooy, Uit Voorhouts verleden. Gedenkboek bij het **40-jarig** bestaan van de bischoppelijke nijverheidsschool te Voorhout. Voorhout, 1964. Geïll.

La Nouvelle **Gazette** de Leyden, 1964 nr. 1.

E. Pelinck, Tochtportalen en houtsnijwerk in de gereformeerde kerken te Leiden in het 2e kwartaal van de 18e eeuw. Overdruk uit: Bulletin van de Oudheidkundige Bond, 1964.

Rapport (Ie fase) over het clubhuiswerk in Leiden zuid-west. Leiden, 1964.

J. H. E. Reeskamp, Leidse fabrikanten in de textielindustrie in Middeleeuwen gebonden aan strenge reglementen. In: Texpress, 1964 en 1965, jrg. 8 en 9.

W. J. van Varik, Het huis De Olmen te Oegstgeest. In: Oegstgeester Courant dd. 30 augustus 1963.

INHOUD

Woord vooraf . . . ,	5
Vereniging Oud-Leiden	
Bestuur en Commissies	6
Correspondenten in Rijnland	8
Jaarverslag over 1964	9
Financieel overzicht 1964	15
Financieel overzicht 1964 van de commissie Het Leidse Woonhuis	16
Jaarverslag over 1964 van de commissie voor Volkskunde	17
Korte Kroniek van Leiden en Omstreken 1964	18
In memoriam	
Prof. dr. H. W. F. D. Fischer door prof. dr. J. A. Ankum	34
Bijdragen	
Het Logement van Leiden te 's-Gravenhage door E. Pelinck	36
Tien Burgemeesters (1851-1964) door dr. J. P. Duyverman	49
Philips van Leyden, kanunnik van St. Pancras door drs. B. N. Leverland . .	61
De muziek in de koorboeken van de St. Pieterskerk door mej. M. Veldhuyzen. .	95
De geschiedenis van de Leidse motetboeken door mej. mr. A. Versprille . . .	100
Mr. Alexander le Breton van Doeswerff door H. A. Höweler	106
Het huis Papengracht 8, zijn eigenaren en bewoners door mr. W. Downer . .	115
Leiden als ideale universiteitsstad door dr. P. A. M. Geurts O.F.M.	124
Honderd jaar Gemeentelijke H.B.S. — Rembrandt-lyceum door dr. J. W. Blom .	127
Een halve eeuw zorg voor het geestelijk gehandicapte kind (1914-1964) door M.	
G. H. den Haan	132
De abdij van Rijsenburg. Opgravingen in 1960/'61 en 1963/'64 door prof. dr. W.	
Glasbergen en H. H. Regteren van Altena	144
Het inrijhek van huize Bijdorp te Voorschoten door L. J. van der Klooster . .	158
Met de kuierstok langs de molens in de omgeving van Leimuiden vóór 60 jaar	
door A. Bicker Caarten	161
De ijven bij het Huis te Warmond door dr. P. Sevenster	167
De geschiedenis van de gecombineerde Starrevaart- en Damhouderpolder door J.	
B. W. Hollestelle	174
Een demografische, agrarische en sociale statistiek van de steden en dorpen in het	
kwartier van Leiden uit de jaren 1807-1808 door A. G. van der Steur . . .	184
Enige litteratuur betrekking hebbend op Leiden en omgeving	197
Inhoudsopgave	198